

कल्पलता ।

एवं विदुषापीति । अप्रामाणिकेऽर्थे(५) मूकतैश्च शरणागिति विदुषापीत्यर्थः । यथेति । सत्त्वं क्षणिकत्वव्याप्यमिति युष्माकं(१) स्ववचनम्, तद्विरुद्धोऽर्थः सत्त्वे सत्यपि(२) शशविपाणादौ न क्षणिकत्वमिति विषयक्षयमित्यवसङ्गः(,स) मा भूत्, ए(३)तदर्थं क्षणिकत्वव्याप्यत्वात् सत्यव्याप्यत्तिरप्रामाणिकत्वेव(४) त्वया यथा व्यवहियते तथास्माभिरपि(५) क्षणिकत्वे किं प्रमाणमिति चिन्तायां त्वदुप(६)दर्शितः शशविपाणादौ व्यतिरेकग्रहव्यवहारो मा प्रसक्तः स्यादित्येतदर्थं शशविपादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थः । यदि त्विति । त्वनेत्तत्र व्यतिरेकव्याप्तिं न दर्शयसि तदा तत्र व्यतिरेकभङ्गाय मयापि न यतनीयमित्यर्थः ॥

दीधितिः ।

सुदृढनिष्ठत्वम् इदमित्यम्भूत(७)मेवेतिप्रमाविषयत्वम्, अतु किं स्वरूपत एव, विषयतोपि वा । आद्ये जवगदशा(८)-दिवदभ्युपगम्यन्त(९) एव शशविपाणं नास्तीत्यादि(१०)प्रत्यक्ष-वाधातटिप्पणी ।

मूलसिद्धान्तीयन्यूनतां परिहरति । तत् किमिति । तत् प्रमाविषयत्वम्, शब्दप्रयोगरूपतादृशव्यवहारविषयस्य किं स्वरूपतोदृश्यविषयत्वादेव किं वा स्वविषयस्यार्थस्य प्रमाविषयत्वाधोनमित्यर्थः । श्रोत्र

(१) व्याप्यमित्यस्माकं—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) सत्त्वेऽसत्यपि—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) विषयक्षयमित्यवसङ्गात् । स मा भूत्—कलि० मु० पु० पा० । विषयक्षयमित्यवसङ्गं, यतने—पा० १ पु० । (४) प्रामाणिकत्वमिति—पुण० पु० पा० ।

(५) तथास्माभिरपि ।—कलि० मु० पु० पा० । (६) चिन्तायां त्व—पुण० पु० पा० ।

(७) मित्य—कलि० मु० पु० पा० । (८) जवगदशा—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) अभ्युपगम्यन्त—कलि० मु० पु० पा० । (१०) त्यादय—पुण० पु० पा० ।

तृतीये स्वप्रामाणिकश्चाप्य(१)वश्याभ्युपान्तव्य-
श्चेति कस्येयमाज्ञेति मत्रानेव प्रष्टव्यः । व्यवहारस्य सु-
दृढनिरूढत्वादिति चेत्, अप्रामाणिकश्च सुदृढ(निरू-
ढ)श्चेति व्याघातः । कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति
चेत्, अप्रामाणिकश्चेन्न कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते । प्रामा-
णिकश्चेत्, तदेवोच्यतामिति वादे व्यवस्था ।

दीधितिः ।

सिद्धाः शब्दाः । द्वितीये स्वाह । अप्रामाणिक इति । प्रमाणा-
विपर्ययक(२) इत्यर्थः । कथञ्चिदिति । सम्प्रतिभिद्धत्वा(३)-
दित्यर्थः । न कथञ्चिदिति । अप्रामाणिकस्य सम्प्रति(४)सह-
स्रेणापि वास्तवीकरणायोगादित्यर्थः । तदेव प्रमाणमेव(५) ।
वाद इति । स्ववचनविरोधेऽप्यसिद्धेन हेतुना निर्णयजननात् ।
वक्ष्यमाणा जल्पादिरिति रिहापि न निवार्यत इति तात्पर्यम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

रूपप्रमाणविपर्ययत्वादर्धघाटिर्न तदाह । प्रमाणाविपर्ययेति । सम्प्रतिः अ-
सम्प्रयातिः । तद्व्युत्पत्तोः कथा यादः । स्ववचनेति । स्ववचनविरोधे
वृत्तेऽपि स्वरूपासिद्धेन हेतुना भवता साध्यितुं न शक्यत इति
भाषः । ननु अरूपवितण्डयोस्त्यादिना यद्वरूपतिः, तदपि वक्तुं
पार्यते, तथा च वादे तस्यानुकी न्यूनता स्यादतः, वक्ष्यमाणेति ।
तथा च तदप्यत्र बोध्यमिति ॥

(१) प्रामाणिक अ पुण० पु० पा० । (२) प्रमाणविपर्ययकमिति इत्यर्थः ।

(३) संकृति सिद्धत्वादिति । अस्य तदर्थस्येत्यादिः ।—गुणानन्द ।

(४) सम्प्रति—कति० पु० पु० पा० ।

(५) तद्वितीयेति शेषवचनस्योत्पत्त्यस्यैव इति । प्रमाणावेवेति—गुणानन्द ।

- कल्पलता ।

अभ्युपगन्तव्यश्चेति । अभ्युपगमस्य प्रमाणमूलक-
त्वस्थिते(१)रित्यर्थः । नन्वभ्युपगमे न प्रमाणमूलत्वं(२)
तन्त्रम्, किन्तु निश्चयमूलत्वमात्रम्, निश्चयश्चास-
त्ख्यातिरूपोऽपि, ततस्तदधीनो(३) व्यवहारोऽपि प्रकृते
स्यादित्याह । व्यवहारस्येति । (अत्र) विरोधमाह(४) ।
अप्रामाणिकश्चेति । सुदृढत्वम् असङ्गहीत(५)संवाद-
त्वम् ? निरूढत्वम् इदमित्थमेवेतिगृहीतप्रामाण्यत्वम् ।
कथञ्चिदिति ।(६) सम्भृतिसिद्धत्वेनेत्यर्थः । अप्रामाणि-
कश्चेदिति । सम्भृतिरप्रमेव चेत्, तदा तन्मूलोऽपि व्य-
वहारः कथं व्यवतिष्ठताम् । प्रमारूपैव चेत् संभृतिः,
तदा तन्मूलं प्रमाणमेवोच्यताम्, तद्य(७) नास्तीति
भावः । ननु जल्पवितण्डयोः परपरा(८)जघार्थमप्रमा-
णेनापि व्यवहिषत एव, तत्कथं व्याघात इत्यत
आह । वाद इति । वाद एव त्वया सहायमुपक्रान्तः
स्थिरं वा चिद्गं(९) क्षणिकं वेति तत्त्वनिर्णयिणा, नत्र
कथमप्रमाणेन व्यवहरिष्यसीत्यर्थः । यद्वा वादकथा-
यां स्ववचनविरोधो न निग्रहस्थानम्, नाप्यप्रतिभा,
किं तु न्यूनाधिकापसिद्धान्ते(१०)हेत्वाभासपञ्चका-
नामेष तत्रोद्भावनीयत्वादित्यर्थः ॥

(१) इत्युक्तमस्ति नै-मा० २ पु० ।

(२) नन्वभ्युपगमे प्रमापूतत्वं न-कति० सु० पु० पा० । नन्वभ्युपगमे मूलत्व न-पा० २ पु० ।

(३) असत्त्वपातिरूपोऽपि, ततस्तदधीनो-पा० २ पु० । (४) दिव्याह-पा० २ पु० ।

(५) असद्वृत्त-पुण० पु० पा० । (६) कथञ्चिद्-पा० २ पु० ।

(७) तद्व-पुण० पु० पा० । (८) परस्पर-कति० सु० पु० पा० ।

(९) वा चिद्-पुण० पु० पा० । (१०) पमिद्धान्त-कति० सु० पु० पा० ।

जल्पत्रितण्डयोस्तु पक्षादिषु प्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृ-
त्तस्य न स्ववचनविरोधः, तत्र प्रमाणेनोत्तरमानेष्टमश-
क्यं च । अप्रमाणेनैव तूत्तरे(१) स्ववचनेनैव भङ्गः,
मदुक्तंषु पक्षादिषु प्रमाणं नास्तीति स्वयमेव स्वीकारात् ।
अनुत्तरे त्वप्रतिभवेति ।

दीपिति ।

जल्पेति । शशाशृङ्गादिशब्दा हि पदविधया(२) नार्थभेदबोधकाः,
असामयिकत्वात्(३), वाच्यविधया(४) तु तथात्वे(५) शृङ्गादौ
शशादिंसर्गं बोधयेत्, तथा च नित्यः शब्द इत्यत्र शब्दे
नित्यत्व(६) इव शृङ्गादौ शशादिसंसर्गं प्रमाणप्रश्नो न व्या-
हृत्यत इति भावः । अनिष्टम्, प्रकृत(७)पक्षादेः प्रामाणिक-
त्वानभ्युपगमात् । अशक्यम्, शृङ्गादौ शशादिसंसर्ग(८)-
साधकप्रमाणाभावात् ॥

दीपितिटिप्पणी ।

पदविधयेति । तथा चाल्पण्डं शशाशृङ्गपदं यदि सङ्केतितं स्यात्,
तदा शशाशृङ्गे नास्तीति मयाऽप्यमानेऽखण्डाप्रसिद्ध्या मम स्वव-
चनविरोधः स्यात्, न चैषम् । प्रश्नः, नैयायिकस्य ॥

कल्पयता ।

ननु न स्वया समं तद्वनिर्णयार्थमहं प्रवृत्तः,
किन्तु विजयार्थमेव, तत्र च स्ववचनविरोधेनाप्रति-

(१) मानेनोत्तरे—पुण० पु० पा० । (२) पदविधया—क० पु० पा० ।

(३) अर्थासामयिकत्वात्—पुण० पु० पा० । असामयिकत्वात्, असङ्केतितत्वात् । इदमुप-
पन्नम् । विधिहे सङ्केते विभक्त्यप्रश्नमन्वयो वाच्य ।—गुणानन्दः ।

(४) वाच्यविधया—क० पु० पा० । (५) तथात्वे च—पुण० पु० पा० ।

(६) शब्दनित्यत्व—पुण० पु० पा० ।

(७) हेनकाङ्गावास्तुभवत् हेतुं प्रययति । प्रकृतेति ।—गुणानन्दः ।

(८) शृङ्गादौ संसर्ग—क० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कनदीपिति—कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २०५

कल्पलता ।

अथा वा निगृहीत एवास्मीत्यत आह । जल्पेति । अनिष्टमिति । शशविषाणादेरपि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्र च(१) स्ववचनविरोधमङ्गीकृत्यापि प्रमाणमवश्यं प्रष्टव्योसि, तत्र चांतरानुत्तरयोस्त्वमेव निग्राह्य इत्यर्थः । एतदेवाह । मद्भुक्तोऽपि(२) ॥

यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरिहारः स्यात्, असौ स्वीक्रियेतापि, न त्वेवम्, न खलु सकलव्यवहाराभाजनं च तन्निषेधव्यवहारभाजनं चेति वचनं परस्परमविरोधि ।

दीपितिः ।

व्यवहाराभाजनत्वेन स्वयम(३)भ्युपगते अलीके क्रमाद्यभावं(४) व्यवहरता(५) त्वयापि स्ववचनविरोधः स्वहस्तित एवेत्याह । यदि चेति ॥

कल्पलता ।

नन्वलीके स्ववचनविरोधभयेन मूकत्वमङ्गीकृत्याप्रतिभा स्वीकृता, व्यवहार एव कथं तत्र नाङ्गीकृत(६) इत्यत आह । यदि चेति । सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनेऽलीके(७) व्यवहारस्वीकारेऽपि विरोधस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । एतदेवाह । न खल्विति ॥

(१) इत्यर्थः । तेन—काले० पु० पु० पा० ।

(२) मद्भुक्तोऽपि—पुन० पु० पा० । यद्भुक्तमिति—पा० १ पु० ।

(३) स्वयम्, मेदेन ।—गुणानन्द । (४) यभाव—काले० पु० पु० पा० ।

(५) व्यवहरता—काले० पु० पु० पा० ।

(६) व्यवहार एव तत्र कथं न स्वीकृत—पा० २ पु० । (७) अलीक—काले० पु० पु० पा० ।

विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणामाजनत्ववादे कुतो विरोध इति चेत्, हन्त, सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किञ्चिद् व्यवह्रियते न(१) वा, उभयथापि स्ववचनविरोधः, उभयथाप्यवस्तुनैव तेन भवितव्यम्, वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः । नेति पक्षे सकलविधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनैव व्यवहारेण विरोधात्,

दीधिति ।

विधिघ(२)विधिव्यवहाराभाजनत्वमेवावस्तुनो वयमभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते । विधीति । तेनेति । सकल(३)व्यवहाराभाजनेनेत्यर्थः । उभयथा(४) विरोधं व्युत्पादयति, नेतीत्यादि(ना) । सकलोति । सकलव्यवहारशून्यत्वं यत्र प्रतीतं(५) तत्रैव तद्व्यवहारम् कथं सर्वत्र तद्व्यवहारनिषेधः । अथ न कापि तत्प्रतीतं तदा तद्व्यवहारस्या(६)प्यप्रत्ययात् कथं निषेध इत्यादीधितिद्विषयी ।

श्रुते नेतीत्यर्थेऽसङ्गमम्, नेति पक्षे तादृशव्यवहारस्यानङ्गीकारात्, अतः प्रतियोगिप्रसिद्धिरूपतया व्यवहारं सङ्गमयति । सकलेति । मन्वेद्यमलौके प्रतियोगिप्रसिद्ध्याऽन्यत्रानलौके(७) निषेधो भविष्यतीत्याह । सर्वत्रेति । ज्ञानमात्रादेवामाद्यप्रदणे न(८)व्यवहा-

(१) भाजनत्वेन व्यवह्रियते किञ्चिद्-पुनः पु० पा० ।

(२) विधिघेति सामान्यमन्वेद्येऽप्य-मुखात् ।

(३) विरोधमुक्तवचनं विराकतेति । अकतेति ।-मुखात् ।

(४) विषयव्यवहार इत्यर्थे । उभयथेति ।-मुखात् ।

(५) यत्र प्रतीतमेति व्यवहारेति सामान्यविषयव्यवहारम् ।-मुखात् ।

(६) तद्व्यवहारस्य सकलव्यवहारशून्यत्वव्यवहारस्य । अथन्यत्रदिशि । तद्व्यवहारवर्जितम् ।

भाजनत्वेन तादृशव्यवहारव्यवहारे तस्य प्रत्यर्थं न व्यवहारः, प्रत्यक्षमन्वेद्येऽपि न स्यादिति भावः

(७) अन्यत्र कतेकेन-पा० १ पु० । अदर्शपुनःकेत्यर्थेऽपि पाठः ।

(८) यत्रने तु-इत्यदर्शपुनःकेतीति पदुक्तम् । पाठः ।

अव्यवहृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । व्यवह्रियत इति प-
क्षेऽपि विषयस्वरूपपर्यालोचनयैव विरोधात्, न हि स-
र्वव्यवहाराविषयश्च व्यवह्रियते चेति ।

दीधितिः ।

इ । अव्यवहृतस्येति । अज्ञातस्येत्यर्थः(१) । विषयेति ।
सकलव्यवहाराभाजनस्य व्यवहाराभावव्यवहाराभ्युपगमादि-
त्यर्थः । तदेवाह(२) । न हीति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

रापेक्षेत्यत आह । अज्ञातस्येति । सकलेति । तादृशव्यवहाराभाजन-
त्वेन व्यवह्रियत इत्यस्य तादृशव्यवहाराभाववत्त्वेन व्यवह्रियत इत्य-
र्थकृतयाऽभावव्यवहारमादायैव विरोधादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु येन सकलव्यवहाराभाजनत्वमलीकस्याङ्गी-
क्रियते, तस्य तत्र (निषेधव्यवहारं मया क्रियमाणं) नि-
षेधतः(३) स्यात् स्ववचनविरोधः, मया तु विधिव्य-
वहाराभाजनत्वमात्रमङ्गीक्रियते (तत्र), तथा च
सर्ववक्षणिकत्वादिनिषेधव्यवहारं कुर्वतो मम कुतः
स्ववचनविरोध इत्याह । विधीति । विधिव्यवहारमा-
त्रेति वदता त्वया विधिनिषेधोभयव्यवहाराभाज-
नत्वेन(न) किञ्चिदङ्गीक्रियत इति मात्रपदस्वरसात् प्र-
तीयते(४), तथा च तावतापि तत्र स्ववचनविरोध एवे-

(१) निषेधताने व्यवहारस्याप्रयोजकत्वादाह । अज्ञातस्येति १-गुणानन्द ।

(२) पौनहस्यमाशङ्क्याह । तदेवेति । विरोधस्वरूपमेव स्पष्टयतीत्यर्थ १-गुणानन्द ।

(३) इदमेव युक्तम् । तस्य तत्र निषेधव्यवहारं क्रियमाणं निषेध-—पा० २ पु० । तस्य तत्र
निषेधव्यवहारं मया क्रियमाणं निषेध-कलि० पु० पु० पा० । तस्य तत्र निषेधत-पुण० पु० पा० ।

(४) त्वया विधिनिषेध व्यवहाराभाजनत्वेन न किञ्चिदङ्गीक्रियेतीति मात्रपदस्वरसे । तथा
प्रतीयते—कलि० पु० पु० पा० ।

कल्पता ।

ति विकल्पतो(१) दर्शयति । हन्तेति । उभयधेति ।
 व्यवहाराव्यवहारयोरित्यर्थः । उभयधापीति । सकल-
 विधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वव्यवहारो यस्मिन्(२)
 धार्मिणि तदवस्तु कथं न स्यात्, (यदि च सकल-
 व्यवहाराभाजनत्वेन(३) व्यवह्रियते तदा सकलव्य-
 वहाराभाजनत्वं(४) कापि प्रसिद्धं प्रतिषिध्येत, तथा
 च यत्र प्रतीतं तदेवावस्तु कथं न स्यादित्यर्थः ।)(५)
 उभयमभिप्रेत्याह । वस्तुन इति । नेति पक्ष इति ।
 विधिनिषेधव्यवहाराधिरहित्वस्य निषेधस्य प्रतीत्यर्थं
 तदाश्रयप्रतीतेरावश्यकत्वात्, तच्चालीकमेवेत्यर्थः ।
 अव्यवहृतस्येति । अप्रतीतस्येत्यर्थः । व्यवह्रियत इति ।
 सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनं च व्यवह्रियते चेति
 विषयस्वरूपमेव तथोपास्थितम्, येन स्फुटतरः स्ववचन-
 विरोध इत्यर्थः । एतदेवाह । न हीति ॥

यदि चावस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं, विधिष्य-

धीर्भिति ।

नन्वयं श्रद्धो भवतीऽपि दुरुत्तर इत्यत आह । यदि चे-
 दीधितिरिष्यती ।

इत्यत आह यदि चेतीति । तथा च तद्दोषमुपेक्षाय दोषो वृत्त

(१) विकल्पते ।-क.दि० मु० पु० पा० । विकल्पितो-पा० १ पु० ।

(२) यत्र-क.दि० मु० पु० पा० ।

(३) इदमेव मुक्तम् । सकलव्यवहाराभाजन-मुण० पु० पा० । सकलव्यवहाराभाजनत्वं-
 क.दि० मु० पु० पा० ।

(४) सकलव्यवहाराभाजनत्व-क.दि० मु० पु० पा० ।

(५) यदि चावस्तुनो न स्याद वय इत्यन्ता कुत्रही स्या क.दि० १ पु० नास्ति ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २०९

वहारगोचरतापि किं न स्यात्, प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । वन्ध्या(१)सुनस्यावक्तृत्वेऽचेतनत्वा-
दिकमेव प्रमाणम्, वक्तृत्वे तु न किञ्चिदि(२)ति
चेन्न । तत्रापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् । न हि व-
न्ध्यायाः सुतो न सुतः, तथा सति स्ववचनत्रिरोधात्(३)।
वचनमात्र(४)मेवैतत्(५), न तु परमार्थतः सुत एवासा-

दीधितिः ।

ति । उभयत्र निषेधे विधौ च । निषेधे प्रमाणमाशङ्कते ।
वन्धयेति । प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तौ सत्यामेवाह । तत्रा-
पीति । वक्तृत्वं वचनकरणयोग्यता(६) मूकस्यापि, मूकत्ववि-

दीधितिटिप्पणी ।

इति भावः ।(७) तत्रापीति मूलम्, तत्रापि सुतत्वस्य प्रमाणस्य
विद्यमानत्वात्, तथा च वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति यदुक्तं तदनुपपन्न-
मित्यर्थः । नन्विदं भवतो नैयायिकस्यानुक्तिस्सम्भावितम्, न हि भवता
अलीके (सु)नत्वादिकं वर्तत इत्यङ्गीक्रियते इत्यत आह । प्रमाण-
प्रवृत्ताविति । तथा च एतद्दोषसत्त्वेपि दोषान्तरमाहेत्यर्थः । नन्विदं
सुनत्वं मूक एव वक्तृत्वव्यभिचारीत्यत आह । वक्तृत्वमिति ।

(१) सुन्यन्वात् । अथ वन्ध्या-पुण० पु० पा० ।

(२) किञ्चिदपी-पुण० पु० पा० । (३) विरोधाद्-कलि० मु० पु० पा० ।

(४) वचनमात्रम्, निरर्थक वचनम् । एतत्, वन्ध्यासुत इति । अचेतनस्यापि, अचेत-व-
प्रतिपादकत्वेनाभिमतस्यापि । एवरूपत्वात्, निरर्थकत्वात् । चेतनादिति । चेतनप्रवृत्तिर्धर्मवद्देशो
व इत्यर्थः ।

(५) मेव तत्-पुण० पु० पा० । (६) योग्यता ।-कलि० मु० पु० पा० ।

(७) सुतत्वे वक्तृत्वे चति प्रत्येक वक्ष्यमाणत्वात्तैव व्याचष्टे । उभयवेति । निषेध इति ।
अवहार इति शेष ।-पा० २ पु० ।

त्रिति चेन्न । अचैतन्यस्याप्येवंरूपत्वात् , चेतनादन्यत
स्वभात्रान्तरमेव ह्यचेतनमित्युच्यते । चैतन्यनिवृत्तिमा-
त्रमेवेह विवक्षितम् (१), तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न । तत्रा-
प्यसुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव (२) विवक्षितत्वात् ।

दीधिति ।

रहेण वा सुतत्वं विशेष्यम्, मूकत्वस्य (३) तत्र (४) विशेषत्वात् (५)
वचनस्योपलक्षणतया क्रियान्तरकर्तृत्वे वा तात्पर्यम् ।
अचैतन्यं हि चेतनभिन्नधर्मो (६) वा चैतन्यविरहो वा, आद्य
आह । चेतनादिति । द्वितीयं शङ्कते । चैतन्येति । असुतत्वम्
दीधितिटिप्पणी ।

तश्चेति । तत्रविशेषत्वात् अर्थक्रियाविशेषत्वात् । तथा च वक्तृत्वं
वक्तृत्वचनं क्रियान्तरकर्तृत्वस्याप्युपलक्षणं, तदादायैव मूकेषु साध्य-
मस्तीति न मूकत्वविरहितत्वविशेषणमिति भावः (७) । चेतनभिद्येति ।
चेतनभिन्नस्य धर्मिणः । असुतत्वस्य सुतभेदस्य व्यध्यासुतेषु भावात्
कथं तत्र निवृत्तिरतः स्वभाषणमितं कृत्वा विशिष्टाभावं दर्शयति ।
असुतत्वमिति । स्वभावानादरे तत्र विशिष्टाभाव इत्यर्थः, सत एव (८)

(१) भाषणेन विवक्षितमिह-पुण० पु० पा० । (२) भाषस्य-पुण० पु० पा० ।

(३) ननु मूकत्व वचनकर्तृत्वम्, तत्रैतदत्र वचनकर्तृत्वम्, तथा च साध्यविशेष इत्याश
ङ्क्याह । मूकत्वस्येति । वचनकर्तृत्वस्य घटादिसाधारण्येन वचनकर्तृत्वे सति चेतन्यवेषे तत्रक
थ्यम्, तदभावो विशिष्टाभावात्प्रसङ्गो न वचनकर्तृत्वमिति भावः । तत्राभिज्ञेयत्वमिति । चेतनत्वेन
तस्मिन् विशेषितत्वादिपर्य इति कश्चिद् । वस्तुतस्तु अपि तत्र वचनकर्तृत्वमपि व्यध्यासुतेषु
वेति तत्रैतदत्र तत्राभिज्ञेयत्वात् इत्याह । मूकत्वस्येति । तत्रैतत्त्वात्, परमादेव विशेषत्वात्, न न
व व्यध्यासुतत्वमिति भावः । स्वभाषे परमार्थिकत्वस्य अपारमार्थिकत्वस्येति । वचनस्येति ।—सुगानन्द

(४) टिप्पणीकृतमतानुसारेण मूकत्वस्य तत्रविशेषत्वादिति य येन सहाधिगण्य एवैकवचन
सुगानन्दमते तु पूर्वपक्षस्येति विशेष सुसमदर्शयिष्यन्त्य ।

(५) तत्रैतत्त्वत्-कर्मि० सु० पु० पा० । (६) मिश्र-त-पुण० पु० पा० ।

(७) अत्रैतत्त्वात् च धर्मत्व बहुवचन कियतेकर्तृत्वस्याप्युपलक्षणं तदापि मूकेषु साध्यमस्ती
मूकत्वमिति तत्रैतत्त्वमिति भावः ।—इत्यादिसुगानन्दके पाठः । सत्या च बहुवचने बहुवचनविषय
कर्तृत्वस्याप्युपलक्षणं तदादायैव मूकेषु साध्यमस्तीति न मूकत्वमिति विशेषणमिति भावः ।—पा० १ पु०

(८) इत्यर्थमत-पा० १ पु० ।

दीधिति ।

सुतेतरस्वभावत्वम्, तन्निवृत्तिरसति निःस्वभावे न विरुध्यत
इति भावः(१) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

कृतिं प्रति सामर्थ्यादिति भावः ॥

फलपत्ता ।

यथा(२) चालीके(३) सर्वं क्षणिकत्वं च व्यति-
रेकसिद्ध्यर्थं निषि(४)ध्यते, तथा तयोर्विधिरेव कथं
न क्रियते, विधिवन्निषेधस्यापि प्रमाणाधीनत्वात् ।
निषेधव्यवहारे प्रमाणं शङ्कते । वन्ध्यासुतस्येति ।
अत्राश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च द्वयोरपि प्रमाणा-
धिपयत्वादिति यद्यपि, तथापि पर(५)परिहासाय
सत्प्रतिपक्षमाह । तत्रापीति । वक्तृत्वेपीत्यर्थः । स्व-
रूपासिद्धिं निरस्यति । न हीति । तथा सतीति ।
असुतत्वे सतीत्यर्थः । वन्ध्यासुतो न वक्तृति वदता
त्वयैव तत्सुतत्वाभ्यु(६)पगमादिति भावः । वचन-
मात्रमिति । अर्थशून्यमित्यर्थः, त्वया तु साधनत्वे-
नोपात्तं सुतत्वं(७) न वचनमात्रं भवितुमर्हतीति
स्वरूपासिद्धिरिति भावः । पर्युदासाभिप्रायेणाह ।
अचैतन्यस्यापीति । पर्युदासमेव विवृणोति । चेतना-
दिति । तथा च तथापि(८) स्वरूपासिद्धिरेवेति भावः ।
प्रसज्यप्रतिषेधाभिप्रायेण शङ्कते । चैतन्येति । तथा

(१) विरुध्यते—पुण० पु० पा० ।

(२) अथ प-योऽधृत्वैव प्रतीकं यदि चे-यादिमूलस्य श्रावणाने प्रवृत्त इति बोध्यम् ।

(३) चालीके—पा० ० पु० । (४) निषे—काले० मु० पु० पा० ।

(५) तथापि पा० १ पु० । (६) तत्सुतत्वायु—पा० १ पु० ।

(७) सुतरी—काले० मु० पु० पा० । (८) तथा च-पा० १ पु० ।

कल्पलता ।

चाभावस्यापि तुच्छत्वानुच्छे(१) च तत्सम्भवात् स्व-
रूपासिद्धिरिति भावः । तत्रापीति । अस्मत्प्रयोगे-
ऽपीत्यर्थः । त्वन्मतेऽन्यापोह(२)स्यैव पदार्थत्वा(३)दि-
ति भावः ॥

असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेण कृतिज्ञप्त्वार-
सामर्थ्ये समर्थमर्थान्तरमध्यप्रसेप(४)मनन्तर्भाव्य कुतो

दीधितिः ।

असुतत्वेति । निवृत्ते(५)स्तुच्छत्वादिति भावः । स्वरूपेण
स्वतः(६) । कृतिर्वचनस्य । इतिर्वचनत्वस्य(७) । अवसेयम् प-
रिचेयम्(८) । अवसायजनकं निर्विकल्पकं चात्रावसायः(९),
तद्विषयं स्वलक्षणम् । स्वलक्षणमपि सविकल्पकविषय इति मते-
नेदमित्यपि कश्चित् । बन्ध्यासुतस्वलीकत्वादसमर्थ इति भावः ।

दीधितिदिपणी ।

परिचेयमिति । निर्विकल्पकविषय इत्यर्थः । अवसेयपद एव शक्यस-
म्बन्धं दर्शयित्वा लक्षणमाह । अवसायेति । इयमप्ययार्थमाह । तद्वि-
षय इति(१०) । स्वलक्षणम् पारमार्थिकं वस्तु । अप्यवसेयपदं निरर्थक-

(१) तुच्छत्वानुच्छे—काले० सु० पु० पा० । (२) न्यापोह—वाट ।

(३) स्यैवा—काले० सु० पु० पा० । (४) मवसेयमिति पाठो दीधितिज्ञसम्मत ।

(५) असामर्थ्ये हेतुमाह । निवृत्तेरिति ।—शुणानन्द ।

(६) स्वस्य कृतिमित्यर्थमत्र निराकरोति । स्वत इति । हेतुत्वादिपस्य हेतुतानैरूपकत्वमित्यर्थः
तथा च पारमार्थिकहेतुतायास्तदवच्छेदकं चाप्यम्, न च बन्ध्यासुत समर्थ इति कश्चि-
शुणानन्द ।

(७) कृतिर्वचनस्य—पुण्य० पु० पा० ।

(८) अवसायजनकस्य सविकल्पकपरत्वे पारमार्थिकतरताद्विषयत्वात्सम्भव दसङ्कतेऽह । परिचेयमि-
त्यादि । अवसायजनकमिति । कारणे कार्योत्पत्त्यादिति भावः ।—शुणानन्द ।

(९) निर्विकल्पकं वा । अवसायमाय—काले० सु० पु० पा० । निर्विकल्पकं चात्रावसायः—
पुण्य० पु० पा० ।

(१०) तद्विषयमिति—इति पाठो दीधित्यनुसारेणोपेक्षितः ।

हेतुत्वमिति चेन्न । अचैतन्येष्यस्य न्यायस्य समानत्वात् ।
व्यावृत्तिरूपमपि तदेव गमकं यदतस्मादेव, यथा शिंश-

दीधितिः ।

अस्य न्यायस्य तुल्यत्वेनासमर्थतया ज्ञप्तिजनकत्वविरहस्य ।
वक्ष्यते च(१) वन्ध्यासुतादेरप्यसामर्थ्ये प्रमाणाभावः ।
आशङ्कते । व्यावृत्तीति । सैव व्यावृत्तिस्तद्धर्मावलीढस्य धर्म
साधयति या तद्धर्मशून्यत्वावच्छिन्नाद्यावृत्ते(२) तद्धर्मावच्छि-
न्नाच्चा(३)व्यावृत्ते वर्तते, यथा(४) शिंशपात्वमशिंशपानात्मनि
शिंशपात्मनि वर्त्तमाने शिंशपाधर्मं वृक्षत्वम् । अत्रैवकारबललभ्ये
दीधितिटिप्पणी ।

मित्यस्वरसः कश्चिन्मते । न च भवन्मते समर्थपदेनैव तद्वारणे तत्पदं
निरर्थकमिति वाच्यम् । समर्थ एव क इत्याकाङ्क्षायामेतत्पददानात् ।
वक्ष्यते चेति । तथा च ममासंमततया कृतिज्ञप्पोरि(५)त्यादिदृषण-
मेव नास्तीति भावः । व्यावृत्तिरूपमित्यादि मूलं न सङ्गतम्, प्रकृते-
ऽसुतत्वनिवृत्तिरूपा(६) व्यावृत्तिरसुतत्वावच्छिन्नाद्यावर्त्तन एव, त-
स्यैव हेतूकरणात्, वन्ध्या(सुत)प्रदर्शनमपि न सङ्गतम्, नस्याहेतू-
करणात्, इत्यत आह । सैवेति(७) । तद्धर्मावच्छिन्नाशोनि(८) वास्तव-
मेतद्बलद्वयमस्तीति लिखितम् । चस्तुतः पुनरन्यबलस्य वैयर्थ्यमेव,
अत एवाह । अत्रैवकारेत्यादि । [लक्षणत्वमिति साधयति । इतीति ।
तत्र वन्ध्यात्वरूपसाध्यतदभाववन्ध्यावृत्ताकस्य च दर्शयितुमुचि-
तत्वात् । न तु तदुत्तरतदभावव्यावृत्तत्वस्य हेतुत्वमिति भावः ।
इत्यन्वयि । न चेति । न वेत्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्तेन वक्तृत्व-

(१) मोप केवलैरेव वचनैरन्यादापिमथन्थे । असामर्थ्ये, तुच्छत्वे ।

(२) चिन्नाद्यावृत्ते-कलि० मु० पु० पा० ।

(३) चिन्नाद्या-कलि० मु० पु० पा० । (४) वर्त्तते, तथा—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) तथा साममर्थतया मतितास्ती-इत्यादर्शपुस्तके पाठ ।

(६) प्रकृतेऽर्थत आभ्युत्पत्तिरूपा-इत्यादर्शपुस्तके पाठ ।

(७) इत्यादिदोष इत्येवेति-पा० १ पु० । इत्यादिदोषइत्येवमिति—इत्यादर्शपुस्तके पाठ ।

(८) तद्धर्मावच्छिन्नोनिमथ—पा० १ पु० । आदर्शपुस्तकेऽप्यमेव पाठ ।

पात्वम्, बन्ध्यासुत(१)स्त्वसुनादिव घटादेः(२) सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्तते, अतो न हेतुरिति चेत्, नन्वचैतन्यमेवंरूपमेव(३), न हि बन्ध्यासुतश्चेतनादिव देवदत्ता-

दीपितिः ।

तद्धर्मावलीढमात्रवृत्तित्वे(४) तात्पर्यम् । बन्ध्यासुतस्तु सुतासुतोभयव्यावृत्तौऽतो न तद्वृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सुतधर्मस्य साधिका(५) । न च यैवासुतमात्रव्यावृत्तमैत्रादिवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सैव बन्ध्यासुतेऽपीति वाच्यम् । सदसतोरेकधर्मवत्त्वापोगाद् । याऽतस्मात्त्र(६)व्यावृत्ते(७) पक्षे वर्त्तत इति वार्थः, तथा चा(८)तस्मात्त्रव्यावृत्तपक्षधर्मतासम्पर्कैव व्यावृत्तिर्गामिकेति फलितार्थः । सैव व्यावृत्तिर्गामिका, याऽतस्मादेव विपक्षादेव व्यावर्तते, बन्ध्यासुतस्तु बन्ध्यासुतवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिस्तु, सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारणतया न हेतुरिति तु व्याख्यानम् असुतादिव(९) चेतनादिवे(१०)स्याद्यग्रिमग्रन्थस्वरसविरुद्धमिव प्र-

दीपितिदिष्णयी ।

साधनं शक्यत इति भावः ।](११) मतान्तरमाह । सैवेति । बन्ध्यासुतस्त्वित्यस्य व्याख्यानमाह । बन्ध्यासुतस्त्विति(१२)[। स्रानि इती-

(१) बन्ध्यासुत—कलि० सु० पु० पा० । (२) दिव पदे—पुग० पु० पा० ।

(३) नन्विदमचैतन्यमपि अस्यैवमेव—कलि० सु० पु० पा० ।

(४) तद्वृत्तिरसुतत्वनिवृत्ति—पुग० पु० पा० ।

(५) साधिका—कलि० सु० पु० पा० ।

(६) या तस्मात्त्र—कलि० सु० पु० पा० । (७) व्यावृत्ते—पुग० पु० पा० ।

(८) तथा चा—कलि० सु० पु० पा० ।

(९) असुतादिव—कलि० सु० पु० पा० । (१०) चेतनादिवे—कलि० सु० पु० पा० ।

(११) [] एतच्चिन्तागतमते पक्षे—अनुक्तापरा प्रतिपाति ।

(१२) बन्ध्यासुतस्त्विति—पा० २ पु० ।

देरचेतनादपि(१) काप्रदेर्न व्यावर्तते ।

दीधिति ।

तिभाति(२) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

ति(३) । वन्ध्यात्वरूपसाध्यम्](४) ॥

कल्पलता ।

असुतत्वनिवृत्तेरलीकत्वेन वक्तृत्वं साधयितुम-
योग्यतया(५)ध्यवसेपमालोचनीयं(६) वस्तुस्वरूपम-
न्तरेण हेतुत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कते । असुतत्वेति ।
परिहरति । अचेतन्येपीति । व्यावृत्तिरूपतया द्वयो-
रपि हेत्वोरविशेष(७) इत्यर्थः । अस्य न्यायस्येति ।
व्यावृत्तिरूपतया तुच्छत्वरूपस्येत्यर्थः । वन्ध्यासुत-
स्त्विति । वन्ध्यासुतनिष्ठं सुतत्वमित्यर्थः । तेन न पूर्व-
विरोधः । अतस्मादेव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववत् एवेत्यर्थः । यथा शिंशपात्वमिति । शिं-
शपात्वं हि पनसादेरेव व्यावर्तते, न तु शिंशपातो-
ऽपीत्यर्थः, तथा चातन्मात्रव्यावृत्तिरूपतया(८) शिंश-
पात्वादिवत् सहेतुत्वम्, तदतदुभयव्यावृत्ततया(९)

(१) रचेतनादि—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) अभाधारणनिर्वाहायावक्तुरिव वक्तुर्वित्त्वेव वक्तुप्रचितमिति भावः ।

(३) श्रुते भातीति—पा० २ पु० । (४) [] एतानि-हा तर्कज्ञे यथो व्याकुलाचर ।

(५) योग्यतयासा-पुण० पु० पा० । (६) लोचनीय—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) इत्येतेषु वृत्तेरपि विशेष—पाठ । इत्येतेषु वृत्तेरपि प० २ पु० । इत्येतेषु
हेत्वोरपि विशेष—कलि० मु० पु० पा० ।

(८) तथा च तन्मात्रवृत्तिरूपतया—पाठ । तथा च त मते व्यावृत्तिरूपतया—
कलि० मु० पु० पा० ।

(९) तदुभयव्यावृत्तिरूपतया—कलि० मु० पु० पा० । तदा तदुभयव्यावृत्तिरूपतया—
पुण० पु० पा० ।

कल्पिता ।

ऽतितुच्छत्व(१)मिति (भावः) । अतस्मादिति विप-
क्षादेवेत्येके । तथा (च) सपक्षाविपक्षोभयव्यावृत्ततपा-
ऽसाधारण्यमिति भावः । परोक्तेपि(२) हेनौ दोषमि-
म(३)मतिदिशति । नन्विदमिति(४) । न हि वन्ध्या-
सुत इति । वन्ध्यासुतनिष्ठमचेतनत्वमित्यर्थः ।
वन्ध्यासुते यदचेतनत्वं वर्त्तते तदेष न(५) काष्ठा-
दौ वस्तुनि, तथा च तुल्यमसाधारण्यमिति भावः(६) ॥

वक्तृत्वं वस्त्वैकनियतो धर्मः स कथमवस्तुनि
साध्यो विरोधादिति चेत्, स पुनरयं विरोधः कुतः
प्रमाणात् सिद्धः । किं वक्तृत्व(७)विविक्तस्यावस्तुनो

कीमिति ।

स पुनरित्यादि । वक्तृत्वस्यावस्तुत्वेन तमं विरोधो हि
अवस्तुत्वाभाववस्तुत्वव्याप्यत्वं, तच्च किमवस्तुनि नियमेन व-
क्तृत्वाभावोपलम्भात् मिद्धम्, अवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलम्भ-
मायाद्वैत्यर्थः । वक्तृत्वविविक्तस्य वक्तृत्वामंसृष्टस्य, वक्तृत्वशून्य-
कीमितिदिपणी ।

अवस्तुत्वामार्थत्यादि । तदभावव्याप्यत्वस्यैव विरोधात्वादिति
भावः । सामानाधिकरण्यामाधरूपविरोधस्तु नोक्तः, मूलावुरोधात्,
वस्त्वैकनियतो धर्म इत्यनेन मूलेन अवस्तुत्वाभावरूपवस्तुत्वव्याप्यत्व-
हेतुना तद्विशेषधर्म(८)स्य दर्शितत्वाच्च । तद्व्यक्तिमिति । अन्वयव्या-
प्तिप्रदर्शनं कृतं व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इति मते । द्वितीये-
ऽन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यामाधरूपहेतुप्रदर्शनमिति तद्व्याप्तिबोधार्थम् । वि-
विक्त(९)स्यार्थमाह । अवस्तुत्वेति । अवस्तुत्वं वस्त्वसंसृष्टत्वेपि आका-

(१) इतितुच्छ—पा० १ पु० । (२) परोक्ते—पा २ पु० ।

(३) हेनौ—पा० १ पु० । (४) मन्विदि—पा० २ पु० ।

(५) अनेते न तदे—पुष० पु० पा० । (६) मसाधरणात्त्वमित्यर्थ—पुन० पु० पा० ।

(७) किं वक्तृत्व—कति० मु० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २१७

नियमेनोपलम्भात्, आहोस्विद् वस्तुविविक्तस्य वक्तृ-
त्वस्यानुपलम्भादिति । न तावदवस्तु केनापि (१) प्रमाणे-
नोपलम्भगोचरः, तथात्वे वा नावस्तु । नाप्युत्तरः,
समानत्वात् । न हि वक्तृत्वमिव अवक्तृत्वमपि वस्तुवि-
विक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः । तद्विविक्तविकल्पमात्रं
तावदस्तीति चेत्, तत्संसृष्टविकल्पनेऽपि को वारयिता ।

दीधितिः ।

स्येति यावत् । वस्तुविविक्तस्य वस्त्वसंसृष्टस्य, वस्तुभिन्नसंसृष्ट-
स्येति यावत् । समानत्वादिति । यथाऽवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुप-
लम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं तद्वदवक्तृत्वस्याप्यवस्तुन्यनुपलम्भेन
वस्तुत्वव्याप्यत्वं स्यात्, तथा च अवक्तृत्वमपि विरोधादवस्तु-
नि न सिद्ध्येदित्यर्थः । मा भूदवस्तुनि वक्तृत्वाभावस्य प्रमाण-
जन्मा नि(२)र्णयो विकल्पमात्रं तु स्यादिति सिंहावलोकितेन
शङ्कते(३) । तद्विविक्तेति । वक्तृत्वविविक्तावस्तुविकल्पन(मात्र)-
मित्यर्थः । तत्संसृष्टेति । वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पन इत्य-
र्थः(४), तथा च विषयवृत्तित्वग्रहान्न व्याप्तिबुद्धिरित्यर्थः । अपरे पुनः

दीधितिटिप्पणी ।

शादिवत् स्यादक्षः, वस्तुभिन्नेत्यादि । तदैवावस्तुनीत्यादिप्राप्तेः ।
सिंहावलोकिते(ने)ति । प्रस्तुतं द्वितीयविकल्पप्रतिबन्धिनं(५) विहाय
विविक्तस्येत्यादिरूपस्याद्यविकल्पस्यानेन रक्षणादिति भावः । वि-
ना(६) सिंहावलोकितन्यायेन व्याख्यातृणां मतमाह । (अ)परे पुनरि-

(१) केनचित्—पुन० पु० पा० । (२) प्रमाणजननाभि—कलि० सु० पु० पा० ।

(३) बलोकितेनाशङ्कते—पुन० पु० पा० । (४) इत्यर्थ—कलि० सु० पु० पा० ।

(५) व्यमतिवदिदु ल-या० २ पु० ।

(६) विषय—इत्यदसौपुस्तके पाठ । विषय—पा० २ पु० ।

दीपितिः ।

सन्निधिबन्धुना वर्णयन्ति, तद्विविक्तेति । वस्तुविविक्तावस्तु-
त्वविकल्पनं बन्धुनासुतो न वक्तृत्वैवमाकारमित्यर्थः । तत्संस्पृष्टेति ।
वस्तुत्वसंस्पृष्टावस्तुविकल्पन इत्यर्थ इति ॥

दीपितिरिष्यणी ।

ति । सन्निधिमिति । तथा घेतन्मते न हीत्यादिना तत्समानत्वमापा-
दितम्, तदेव तु तद्विविक्तेत्यादिना उक्तमिति भावः । वस्तुत्वसंस्पृष्टे
ति । तथा च समानत्वमापादितमिति भावः । मूले तत्पदद्वयेन वि-
भिन्नयोः परामर्शोऽप्रास्वरसंयोजम् ॥

वत्पलता ।

स्वरूपासिद्धिं निरस्य बाधमाशङ्क्य माग्यापा-
दनेन निराकरोति । वक्तृत्वमिति । विविक्तस्य शून्य-
स्य, पदलीकं तन्न वक्तृ इति(१) तावन्न केनचित्प्र-
माणेनो(२)पलम्भते यतो विरोधः स्यादित्यर्थः(३) ।
आहोस्विति । वस्तुत्व(४)शून्ये वक्तृत्वं कापि नो-
पलम्भमित्यर्थं विरोध इत्यर्थः । (तदयमर्थः ।) किं
वक्तृत्व(५)शून्यस्यालीकस्य नियमेनो(६)पलम्भाद्वि-
रोध उत वस्तुत्व(७)शून्ये वक्तृत्वस्यानुपलम्भाद्वि-
रोध इत्यर्थः(८) । आद्य आह । न तावदिति । द्वितीय
आह । समानत्वादिति । अत्रापि प्रमाणापेक्षा(९)या
आवश्यकत्वादित्यर्थः । अनुपलम्भस्याप्यभावग्रा-
हकत्वे प्रमाणापेक्षा मूलम्, अनुपलम्भमात्रं(१०) तु के-

- (१) पदलीकं न वक्तृ तदि ति—पुण० पु० पा० । (२) प्रमाणेन नो—पा० २ पु० ।
(३) भाव्य—पुण० पु० पा० । (४) वस्तु—कति० मु० पु० पा० ।
(५) वक्तृ—कति० मु० पु० पा० । (६) नियमेन—पुण० पु० पा० ।
(७) वस्तु—कति० मु० पु० पा० । (८) इति—पुण० पु० पा० ।
(९) प्रमाणापेक्षा—पुण० पु० पा० । प्रमाणापेक्षा—कति० मु० पु० पा० ।
(१०) मात्र—पुण० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २१७.

कल्पलता ।

वलमतन्त्रं स्वादृष्टिसर्वा(१)दृष्टिविकल्पकवलितत्वा-
दिति(२) भावः । तद्विधित्तेति । वन्ध्यासुतो न वक्तैति
वस्तुविवेकेनावक्तृत्वं गृह्यत एवेत्यर्थः । तत्संसृष्टेति ।
वन्ध्यासुतो वक्तैति वक्तृत्व(३)संसृष्ट(मप्य)वेदन-
मप्यसत्ख्यातिरूपं त्वन्मते(४) स्यादेवेत्यर्थः ॥

ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति कर्तृत्वम्, तत् कथमव-
स्तुनि, तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणत्वादिति चेत्, अव-

दीधितिः ।

तत्कथमिति । कर्तृत्वं हि कारित्वविशेषो वा तत्सामर्थ्यं वा, द्व-
यमपि सर्वसामर्थ्यविरहिण्यवस्तुनि न सम्भवतीत्यर्थः । अवक्तृ(५)-
त्वमित्यत्र नञर्थस्य धात्व(६)र्थेनान्वयः, तद्विधित्तेन वा । आद्ये वच-
नाभावो वचनभिन्नं वाऽर्थः, निषेधविधौ प्राभाकराणां क्रियाविरह-
वत्(७), अग्रमाणमित्यत्र मयाभिन्नज्ञानवद्वा, उभयथापि वचनेतर-

दीधितिटिप्पणी ।

सामर्थ्यविरहेऽपि वचनं प्रति कर्तृत्वस्य किमायातमत आह ।
कर्तृत्वं हीति । अवक्तृत्वपदेन वक्तृत्वाभाव एव बाध्यते, वचने-
तरकर्तृत्वं तु कुत इत्यत आह । अवक्तृत्वमित्यत्रेति । नञो धात्व-
र्थान्वयस्थले धात्वर्थाभावस्य धात्वर्थभेदस्य च वाचकत्वं क दृष्टमि-
त्यनो यथासङ्गचेन दर्शयति । प्राभाकराणामिति । उभयथापीति ।
वचनाभावपक्षेऽपि वचनाभावस्य वचनेतरत्वादेव तत् प्रतीयत इति
भावः । एकस्य कर्तृत्वनिषेधे तदितरस्य कर्तृत्वमवगम्यत इति न्या-

(१) सर्व—कलि० मु० पु० पा० । (२) कारित्वत्वादिति—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) वक्तृत्वं—पुण० पु० पा० । (४) रूपं त्वन्मते—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) अवक्तृ—कलि० मु० पु० पा० । (६) धात्व—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) न कञ्च मञ्चयेदित्यादौ कतञ्चनश्रुणामावविषयकं कार्यमित्यन्वयस्वीकारादिति भावः ।

कर्तृत्वमपि कथं तत्र, तस्य वचनेतरकर्तृत्वलक्षणत्वादिति(१) । सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसाम(२)र्थ्यविरहो न विरुद्ध इति चेत्, अथ सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतरस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः । अवस्तुत्वादेवेति(३) चेत्, नन्वेतदपि कुतः सिद्धम् । सर्वसामर्थ्यविरहादिति(४) चेत्, सोऽयमितरततः केवलैर्वचनैर्निर्धिना(५)धर्मिक इव नाधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति ।

दीर्घितः ।

कार्यकर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याह । तस्येति । द्वितीयं(६) शङ्कते । सर्वेति । केचित्तु विशेष(७)निषेधस्य दोषा(८)भ्यनुज्ञाफलकताया औत्सर्गिकत्वात् वचनकर्तृत्वनिषेधेऽनुज्ञानं वचनेतरकर्तृत्वं दूषयति । अवस्तुत्वपीति । आपवादिकनिषेध(मात्र)परत्वाभिभाषेण शङ्कते, सर्वेत्यादीत्याहुः । वचनेत्यादि । उपलक्षणमेतन् । वचनकारित्वविरहोपि द्रष्टव्यः । अवस्तुत्वात् कार्यानिर्कत्वात्, अर्थक्रियाकारित्वगुणवत्त्वाद्वा ॥

दीर्घित्वात्पत्नी ।

येन वचनेतरकर्तृत्वं लिखितमिति यादिता मत्तमाह । केचित्तिथति । अपवादिकेति । निषेधमात्रविशेषण तन् । अतोऽपवादस्य वल्लवत्वादिति भावः । वस्तुवचनपर्यवस्ये एव पर्यवसानात् तद्वत्त्वात्त्वान्निवृत्त्याद्वा । अथानुत्वादििति । वाचनिकत्वमपि वस्तुत्वात्त्वं दुर्बलमममाह । अर्थक्रियेति ॥

- (१) अथलक्षणे—तृण० पु० ५० । (२) साम्—व० पु० ८१० ।
 (३) अवस्तुत्वदेवेति—तृण० पु० ८१० । (४) विरहादेवेति—तृण० पु० ५० ।
 (५) सर्वसामर्थ्यविरहे—तृण० पु० ५० ।
 (६) द्वितीयं, तद्वत्त्वं वचनपर्यवस्ये—तृण० पु० ५० ।
 (७) विशेष, वचनपर्यवस्ये—तृण० पु० ५० । (८) दोष, वचनपर्यवस्ये—तृण० पु० ५० ।

कल्पलता ।

प्रत्यनुमाने(१) बाध(क)माशङ्कते । नन्विति । पर्यु-
दासपक्षे तत्रापि तुल्यमिदमित्याह(२) । अवक्तृत्वम-
पीति । स्वसाध्ये(३) प्रसज्यप्रतिषेधमाशङ्कयाह । सर्वे-
ति(४) । अवक्तृत्वं वचनसामर्थ्या(५)भाव एव मया
साध्य(त)इति न विरोध इति भावः । सर्वसामर्थ्यविर-
हात् वचनसामर्थ्यविरहस्तदा(६) स एव कुतः सिद्ध इ-
त्याह । अथेति । एतदपीति ।(७) अवस्तुत्वमपीत्यर्थः ।
केवलैरिति ।(८) अर्थशून्यैरित्यर्थः । परस्पराश्रयेति(९) ।
अवस्तुत्वात् सामर्थ्यविरहस्तत एव चावस्तुत्व-
मित्यर्थः(१०) ॥

क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न(११) । तद्विरहासि-
द्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः । सुतत्त्वे च परामृष्य-

दीधितिः ।

क्रमादिविरहादवस्तुत्वसिद्धिरित्याशङ्कते । क्रमेति । शङ्का
निरस्यति । नेति । न वा क्रमादिविरहः साध्यितुमपि शक्य
दीधितिटिप्पणी ।

मूले तद्विरहासिद्धादिति विषयसप्तमी । अविनाभूतपदस्य व्या-
प्यमात्राचकत्वात् न प्रकृते लगतीति बहुमोहिणा व्यापकार्थं सङ्ग-

- (१) प्रत्यनुमाने-कति० मु० पु० पा० । (२) तुल्यमिदम-कति० मु० पु० पा० ।
(३) मपीति । असाध्ये-पुन० पु० पा० । (४) मास्य्याह-कति० मु० पु० पा० ।
(५) वचनसामर्थ्या-पा० ३ पु० ।
(६) सर्वसामर्थ्यविरह एव वचनसामर्थ्यविरह-पुन० पु० पा० ।
(७) एतदपि-पुन० पु० पा० । (८) केवलै-पुन० पु० पा० ।
(९) परस्परेति-पुन० पु० पा० ।
(१०) चावस्तुत्वमेति मन्विति-कति० मु० पु० पा० ।
(११) दिने । न-पुन० पु० पा० ।

माणे तदविनाभूतसकलवक्तृत्वादिधर्मप्रसक्तौ कुतः
क्रमयौगपद्यविरहसाधनस्यावकाशः, कुतस्तरां चावस्तु-
त्वसाधनस्य, कुतस्तरां चावक्तृत्वसाधनानाम् ।

दीधितिः ।

इत्याह । सुतत्वे चेति । तत्(१) सुतत्वमविनाभूतं येन, सुतत्व
व्यापकमिति(२) यावत् । वक्तृत्वादीत्यादिपदात् सामर्थ्यवस्तु-
त्वक्रमादीनां परिग्रहः । क्रमादिविरहावस्तुत्वसामर्थ्यविरहावक्तृ-
त्वादीनां पूर्वपूर्वस्यासिद्ध्या तत्साध्यां चरोचरासिद्धिरित्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मयति । तदित्यादि । पूर्वपूर्वस्येत्यादि । यदि क्रमादिविरहः सिद्धेत
तदा तेनावस्तुत्वं साध्यं यदि चा(वस्तु)त्वं सिद्धेत तदा तेन साम-
र्थ्यविरहः सिद्धेत, इत्यादिकमेवेत्यर्थः । अत एव मूले कुतस्तमामि-
त्यादि वक्ष्यति ॥

कल्पलता ।

क्रमेति ।(३) क्रमयौगपद्यविरहात् सामर्थ्यविरहे
साध्ये कान्धोन्वाश्रय इत्यर्थः । न तद्विरहेति ।(४)
क्रमयौगपद्यविरहात् सर्वसामर्थ्यविरहः ततश्चावस्तु-
त्व(५)(मवस्तुत्वाच्च) क्रमयौगपद्यविरह इति चक्रक-
मिति भावः । सुतत्वेनैव हेतुना वक्तृत्वं क्रमयौगप-
द्य(६) वस्तुत्वं च सर्वमेकवारमेव(७) मया साधनीय-
मिति त्व(८)त्साधनानामनवसरपराहतत्वमित्याह ।
सुतत्वे चेति(९) ॥

- (१) तत्—कति० पु० पु० नास्ति । (२) व्यापक इति—पुन० पु० पा० ।
(३) क्रमेति ।—इति कति० पु० पु० नास्ति । (४) न हि—कति० पु० पु० पा० ।
(५) वस्तुत्व—पुन० पु० पा० । (६) हेतुना क्रमयौगपद्यं वक्तृत्व—पा० ३ पु० ।
(७) मेकवारमेव—पुन० पु० पा० । मेकरूपेण—पा० ३ पु० ।
(८) मिति त—पा० ३ पु० । (९) मित्याह । अमुतत्वे चेति—पुन० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २२३

तस्मात् प्रमाणमेव सीमा व्यवहारनियमस्य, तदतिक्रमे
त्वनियम(१) एवेति । न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं
गौरः कृष्णो वेति वैषात्यं विना प्रश्नः । तत्रापि
यद्येकोऽप्रतीतपरामर्शविषय(२) एवोत्तरं ददाति(३)
गौर इति, अपरोऽपि किं न दद्यात्(४) कृष्ण इति ।
न चैवं सति काचि(५)दर्थसिद्धिः, प्रमाणाभावविरो-
धयोरुभयत्रापि तुल्यत्वादिति ।

दीधितिः ।

अस्तु तर्हि विधिनियमव्यवहारभाजनत्वमेवासत् इत्येतदु-
पसंहारव्याजेन निरस्यति । तस्मादिति । तथा चाऽसति प्रमा-
णविरहाच्च व्यवहार(६)प्रवृत्तिरिति । वैषात्यम् धाष्ट्र्यम् ।
(अप्रतीतेति ।) न प्रतीतः स इति(७)तच्छब्दपरामर्शविषयो
येन स तथा(८) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

अप्रतीतेति मूलस्य समासपुरस्सरमर्थमाह । न प्रतीत इत्या-
दि । स इतीति । स किं गौर इत्यत्र सपदरूपतच्छब्देन यत् परामर्श-
नीयं तस्य न ज्ञानमित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

एवं प्रतिबन्दि(९)मुखेन परमतं(१०) दूषयित्वा

(१) तदतिक्रमेऽनियम—पुण० पु० पा० ।

(२) अप्रतीतरामर्शविषय—कलि० मु० पु० पा० । इतिदितपरामर्शविषय इति भगवति-
भ्रमतः पाठ । (३) ददाति न—कलि० मु० पु० पा० । (४) दद्यात्—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) कदाचि—पुण० पु० पा० । (६) प्रमाणाविरहाच्च—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) स इति मभस्यपदोपदर्शनम् ।—पुण० पा० । (८) स—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) प्रतिबन्धि—पा० २ पु० । (१०) परमतेन—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पता ।

स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्यवहाराविषये(१) सर्व(२)विधिनिषेधव्यवहारमर्षादाविलोपमुदाहरणेन दर्शयति । न हीति । वैधात्वम् 'धाट्ठ्यम्' ।(३) 'अव्यधस्यामेघ दर्शयति । तत्रापीति । अर्थसिद्धिरिति (। प्रश्नाविषयार्थसिद्धिरित्यर्थः)॥

नन्वप्रतीते व्यवहाराभाव इति युक्तम् । कूर्मरी-
मादयस्तु प्रतीयन्त एव । न ह्येते विकल्पाः कञ्चिदर्थ-
भेदमनुल्लिखन्त एव उत्पद्यन्ते । न च प्रमाणास्पदमेव
व्यवहारास्पदमिति । तन्न युक्तम्(४) । तथाहि । शश-
विषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यात्, असत्ख्यां-
तिर्वा(५) । न तावदाद्यस्ते रोचते, तथा सति (हि) कि-
ञ्चिदारोप्यं किञ्चिदारोपविषय इति स्यात्, तथा चारो-
पविषयस्तत्रैवास्ति आरोपणीयस्त्वन्यत्रेति(६) जितं
नैयायिकैः । नापि द्वितीयः, कारणानुपपत्तेः । इन्द्रियस्य

दीधितिः ।

व्यवहारे(७) ज्ञानत्वेनेव प्रयोजकत्वं, न तु प्रमात्वेन, गौर-
वात्, स्वयापि भ्रान्तेस्तथात्वोपगमादिशाशयेनाह । नन्विति । एते

(१) व्यवहाराविषयेऽपि—पाठ । व्यवहाराविषये—पुण० पु० पा० ।

(२) सर्व—२ पु० नास्ति । (३) वैधान्यम् धर्मम् । तत्र—पुण० पु० पा० ।

(४) नस्वमुक्तम्—पाठः । (५) यथाख्यातिर्वासत्ख्यातिर्वा—पुण० पु० पा० ।

(६) स्तन्यवेदेति—कति० मु० पु० पा० ।

(७) तथा व्यवहार—कति० पु० पु० पा० । पौनरुक्त्यप्रसङ्गश्च शुक्तिप्रयत्नेन नह
जराति । इति । एतन्नान्यत्रेण साधयति । न त्विति ।—युक्तान्तः ।

ज्ञानजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात्(१), लिङ्ग-
शब्दाभासघोरप्य(२)न्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात्, अप-
हस्तितस्वार्थयोश्चासत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणादि(३)-
शब्दात् कूर्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, निया-
मकाभावात् ।

दीधितिः ।

शशविषाणं कूर्मरोमेत्या(द्या)काराः । विषयाधिपत्यम्
विषयसन्निकर्षः । विभ्रमादौ च ज्ञान(४)मेव तथेति भावः ।
लिङ्गेति । अलिङ्गमपि लिङ्गतया गृहीतं गृहीतव्यापकभावं तज्जा-
तीयं वा(५) पक्षसंसृष्टमेव पक्षसंसृष्टं बोधयदन्यथाख्याति-
मेवोत्पादयेत्, व्याप्तिग्रहानपेक्षणेऽतिप्रसङ्गात् । अनन्वितौ च
स्वार्थान्वितौ बोधयन्तौ शब्दावपि तथैव(६) । स्वार्थतिरस्कारेण
शब्दस्य बोधकत्वे पुनराह । अपहस्तितेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

तथात्वम् व्यवहारप्रयोजकत्वम् । (पक्षसंसृष्टं बोधयत्) पक्षसं-
सृष्टत्वेन बोधयत् । ननु पक्षसंसृष्टमलीकमेव भासतामत आह ।
व्याप्तीति । यस्य व्याप्तिग्रहस्तदेवानुमितौ भासते, न चालीकस्य
व्याप्तिग्रह इति भावः । ननु यदि शशपदेन विषाणपदेन च शशं
विषाणं चोपस्थाप्यान्वितोभयं बोध्यत इत्युच्येत, तदैवान्यथाख्या-
तिराशङ्क्येत, किन्तु शशविषाणपदाभ्यां स्वार्थोपस्थितिं विनैवाली-
करुपाश्रयणशशशृङ्गं बोध्यत इत्यन आह मूले, अपहस्तितेति । कूर्मेति
मूलम्, यथा तेन शक्तिं विनापि शशविषाणं बोध्यते, तथा कूर्मलो-
मापि बोध्यताम्, नुत्यन्यायत्वादिति भावः ॥

(१) व्यापारवत्त्वात्—पुण० पु० पा० । (२) शब्दाभासघोर—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) विषाण—पुण० पु० पा० । (४) ज्ञानादिक—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) सामान्यलक्षणमन्यासैरनुपपत्तेः स्यात् । नञ्जातीयं वेति । व्याप्तिः पक्षधर्मताया
भापुनरुच्यते—पुणानन्दः । (६) तथैव, अपहस्तितेतिमेवोत्पादयत ।—पुणानन्दः ।

कल्पलता ।

ननु लाघवाद् ज्ञात एव व्यवहारोऽस्तु, किं प्रमित्वपर्यन्तेनेत्याशङ्कते । नन्विति । एत इति । कूर्मशोम(१)शशशृङ्गादिगोचरा इत्यर्थः । न चेति । गौरवादिति भावः । अत्रविषयत्वं प्रमाविषयत्वव्याप्यं न चेत्यसत्ख्यातौ विप्रतिपत्तिः । व्याप्यत्वव्यतिरेको निरधिकरण आकाशादौ प्रसिद्धः, सामानाधिकरण्य(२) विशेषस्य(३) व्याप्तित्वात् । यद्वा नित्यद्रव्या(४)विषयकमिदं रजतमिति ज्ञानं विशेषणान्याव्यासज्यवृत्ति(५)प्रतियोगिताकात्पन्ताभावाप्रतियोग्यत्वपन्ताभाव(६)प्रतियोगिताप्रविषयकं न वा(७), स्वातिरिक्तप्रमेय(८)विषयं न वेति विप्रतिपत्तिः(९) । जितमि-

(१) कूर्मशोम—पृ० १ पु० ।

(२) प्रसिद्ध, स्वसामानाधिकरण्य—पुण० पु० १० ।

(३) नियतसामानाधिकरण्यरूपस्यैत्यर्थः । (४) निःपदस्य—पुण० पु० १० ।

(५) विशेषणा व्यासज्यवृत्ति—कलि० सु० पु० १० ।

(६) प्रतियोगिकान्यताभावात्प्रतियोग्यताभावः—कलि० सु० पु० १० । प्रतियोगिकत्वव्यतिरेकताभावात्प्रतियोग्यताभेदः—पुण० पु० १० ।

(७) माष (?)—कलि० सु० पु० १० । (८) प्रमेयातिरिक्त—कलि० सु० पु० १० ।

(९) प्रथमप्रतिपत्तौ कालेवादिदम्भधेन गगनादेशय प्रमाविषयत्वसामानाधिकरण्येण प्रमासम्भवात् निषेधकोटशपसिद्धिर्नैवाप्येकानां स्यादतो द्वितीया देविप्रतिपत्तयुत्तरण बोध्यम् । नित्यद्रव्याविषयकनिर्देशरजतमिति भ्रमसामं विशेषणान्यत्वान्वयत्वं ताभावनियोगिमात्रविषयकं न वेति द्वितीयावेपतेपसिद्धिर्नैव । एवं च'काशज्ञानेत्यकाशत्वादे केवलाव्यव्यताभावाप्रतियोगिमात्रान्याव्यासविषयकत्वरूपसिद्धिर्नैव विशेषणार्थं विशेषणान्यत्वं विषयविशेषणं विशेषणनिर्धारकम् । तथा च सति केवलान्वयत्वान्वयताभावात्तैरियेयावन्निर्देशयताव्यविषयताकर्मियर्थपर्यवस्यति । अत्र सन्निवि कश्चिच्छेष विशेष्यताव्यासतामित्यर्थान्तराभावाय भाव्यम् । केवलान्वयित्वात् ताभावरूप अस्यासत्त्वविषयतयोमेतत्कल्पत भावप्रतियोगित्वम् । तत्र सुकल्पतिरिक्तो देशधमविषयीभूतरजतत्वाभावात्, देशत्वात्, युक्तिवदेत्यनुभावेन प्रमाणम् । अत्र केवलान्वयत्वान्वयताव्यप्रतियोगितापि रजतत्वं रजतत्वं दास्य स्वल्पेण ज्ञानस्वसिद्धिर्नित्यस्वरसात् सुतीर्यविषयतेपच्ययुत्तरणम् । तत्र च स्वल्पं यत्काशज्ञान्युत्तरम्, तदतिरिक्तप्रमेयविषयकत्वं च नैवार्यकत्वताभावात्प्रतिरिक्तत्वकाशौ प्रसिद्धमिति ध्येयम् ।

कल्पलता ।

ति । प्रमितमेव व्यवहारविषय इतिवादिभिरित्यर्थः । परिशेषेण कारणाभावमेव व्यवस्थापयति । इन्द्रियस्येति । विषयाधिपत्यम् विषयसहकारिता, इन्द्रियार्थ(१)सन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षस्येत्यर्थः । आरोप्यस्यासन्निकर्षेऽपि(२) क्वचित्सन्निकर्षा वक्तव्य एवेति भावः । ननु प्रत्यक्षाभासाभावेऽपि लिङ्गाभासा(च्छब्दाभासा)द्वा स्यादसख्यातिरित्यत आह । लिङ्गेति । धूलीपटले धूमरोपादसन् वह्नि(३)र्भासेत पर्वते, तत्र धूमस्य धूलीपटलस्य वह्नेश्च(४) प्रमितत्वं क्वचिद्वाच्यमेवेत्यन्यथाख्यातिपर्ववसानमेव । एवं(५) चानाप्तोदीरिताच्छब्दात् पदार्थो वाक्यार्थो वा प्रतीतचर(६) एव भासत इत्यन्यथाख्यातिरेवेत्यर्थः । ननु स्यादेवं यदि व्यासिबलात् सङ्केतधलाद्वा भानं भवेन्न त्वेवमित्यत आह । अपहस्तितेति । तिरस्कृतस्वार्थयोरित्यर्थः । लिङ्गस्य स्वार्थो(७) व्यापको वन्त्यादिः, शब्दस्य चार्थः सङ्केतविषयः, तन्तिरस्कारे नियमो न स्यादिति भावः(८) । शशविषाणशब्दादित्युपलक्षणम्, शशविषाणव्याप्यत्वेन गृहीतादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

(१) इन्द्रिय-पुणः पुं० पा० । (२) समासार्थितोऽपि—कलिः पुं० पुं० पा० ।

(३) दसशब्दि—कलि० सु० पु० पा० । (४) वह्ने—पुण० पु० पा० ।

(५) पर्यवसानमेव—कलि० सु० पु० पा० ।

(६) प्रतीत—कलि० सु० पु० पा० । प्रतीतचर—पा० १ पु० । प्रतीतचर—पुण० पु० पा० ।

(७) लिङ्गस्य अर्थो—पुण० पु० पा० ।

(८) तथा च शशविषाणमिति पद-विकल्पजनकत्वे सति कुर्मरोमाद्यविषयकविकल्पप्रयोजकल्पयद्यदि न स्यात् तद्विषयकविकल्पोत्पादक स्यादित्यापादने शक्यम् ।

स हि सङ्केतो वा स्यात्, शब्दस्वाभाव्यं वा
 आद्यस्तावत्(१) सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः । तत
 एव(२) तत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वम् । पदसङ्केत(३)-
 बलेनैव प्रतीतौ(४) स्वार्थापरित्यागात्, तथा चानन्विताः
 पदार्था एवान्वित्ततया परिस्फुरन्तीति विपरीतरूपातिरेखा-
 (न)वर्तते । स्वार्थापरित्यागे तु पुनरप्यनिवमः, असाम-
 यिकार्थप्रत्यायनात् । शब्दस्वाभावात् तु नियमे व्युत्पन्न-
 घद्व्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयप्रसङ्गादिति(५) ।

दीधिति ।

स हीति । सः नियामकः(६) । सङ्केतो वाक्यस्य(७), पद-
 योर्वा । आद्ये, आद्य इति । वाक्यस्य सङ्केतविषयोऽखण्डः(८)
 शशविषाणादिः । द्वितीये त्वाभिहितैवान्यथाख्यातिरावर्तत इ-
 त्याह । पदेति । अयं सतोरेवार्थयोर्दोषवशादसन् संसर्गो(९)
 छिद्गशब्दाभासाभ्यां योऽयत् इति चेत्, तत्रासन्निति सत्यम्,
 दीधितिदिष्णी ।

तत्रेति । तत्रासन् संसर्गो भासत इति मद्यप्युच्यते, सर्वथाऽसन्

(१) सङ्केतश्च शशावशात्प्रतीतेरद्वयमुदाहरणं वा अन्येक वा शशविषाणपरयो । प्रथमे
 भावस्तावदेति ।—भूगोपधत्तवृत्तः । (२) पराहत । इत एव—पाठः ।

(३) मन्वस्तु विभक्ति, तद्यदि, यथा सुभूदे प्रत्यक्षगृहीतसङ्केतपरस्यापि सङ्केतमुपजीम
 वनशर्ये सङ्केतमद्वयतया शशविषाणपरयोरेव स्यादेत्यत्र आह । पदसङ्केतेति । पदानां प्रत्येकपदा-
 र्थमुपजीम्य संसर्गबोधकत्वमुपजीम्य वा । अद्यऽप्यथ एवतिरेक एव । तथा चेत् । अन्ये
 पत्येकपदार्थानुपजीम्य वा देकरद धरति-यथा सत्येते त्वेतेना देवमपमङ्क एवेत्याह । स्वार्थेति ।—
 मनीरप्यद्वयवृत्तः । (४) मङ्गलै—पुण्यं पु० पा० । (५) ममङ्क—पुण्यं पु० पा० ।

(६) नियामकत्वमनुपजीम्येति निराकरति । नियामक इति ।—भूगोपधत्तः ।

(७) अपिमानुसारेण विकल्पयति । यत्रत्येति ।—भूगोपधत्तः ।

(८) इत्यत्र—कले० पु० पु० पा० । अत्रत्येति । अद्यथ कल्पति देवमप्यथ मन्वशादहः
 भ्रमः इति ।—भूगोपधत्तः । (९) दससर्गो—कले० पु० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यदोकाद्वयविभूषितः। २२५.

दीधितिः ।

सर्वथैवासाञ्जिति (तु) कुतः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

संसर्गः पुनर्न भासताम्, हेत्वभावादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

उपलक्षणविधया(१) शब्दाभासमेव अधिकृत्य(२) विकल्पयति । स हीति । नियामक इत्यर्थः । सङ्केतग्रहः स्वार्थं पदं नियमयेत्, स च नास्तीत्यर्थः । वाक्यार्थ-नियमोऽपि सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव परास्त इति भावः । ननु शशविषाणशब्दादेव गृहीतसङ्केतस्ततो नियत-मर्थं प्रतीयादित्यत आह । तत एवेति । नन्वखण्डः(३) शशविषाणपदार्थः कश्चिन्मास्तु, शशविषाणशब्द-यो(४)गृहीतसङ्केतयोरेव सामर्थ्याद्वाक्यार्थः कश्चि-दमन्त्रेण भासतामित्यत(५) आह । पदसङ्केतोति । एवं च शशसम्बन्धित्वं विषाणांशं समारोप्यत(६) इत्यन्य-थारूपान्तिरेवेत्यर्थः । ननु पदयोः स्वार्थस्फुरणे स्यादे-वं(७), न त्वेतदस्तीत्यत आह । स्वार्थेति । कथम-नियम इत्यत आह । अनामधिकेति । ननु विषया-प्रतीतेः सङ्केतो मा गृह्यतां, शशविषाणादिपदाना-मीदृश एव स्वभावभेदो येन नियतार्थप्रतीतिः स्या-दित्यत आह । शब्देति(८) । एवं सन्ति सर्वेषां पदा-नामेवंस्वाभावे सङ्केतग्रहोपयोगो न स्यादेवेत्यर्थः(९)॥

(१) उपलक्षणविषय-पुण० पु० पा० । (२) शब्दाभासमेव तत्र कृत्वा-कलि० पु० पु० पा० ।

(३) ननु खण्ड --पुण० पु० पा० । (४) विषाणपदयोः-पुण० पु० पा० ।

(५) भासत इत्यत-पा० २ पु० ।

(६) शशसम्बन्धित्वं निशाने निव जसम्बन्धित्वं वा शशे समारोप्यत-पुण० पु० पा० ।

(७) स्वार्थस्फुरण स्यादेव-कलि० पु० पु० पा० ।

(८) शा-रेति-पुण० पु० पा० । (९) न स्यादित्यर्थः-पा० २ पु० ।

वासनाविशेषादिति 'चेत्(१), अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य वासनैत्र कारणम्, उत वासनापि । न ता-
त्रदाद्यः, शशविपाणादिप्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात् ।
कदाचित् प्रबोधत् कदाचिदिति चेन्न । प्रबोधोऽपि
सहकार्यन्तरं वा, अतिशयपरम्परापरिपाको वा । आद्ये
वासनैत्रेतिपक्षानुपपत्तिः । द्वितीयेऽपि(२) यद्यर्थान्तरप्रत्या-

दाधितिः ।

वासनाविशेषवशात्(३), नियत(४)विपयाऽसत्त्वपातिरिति
(शेषः) । सदातनत्वेति । वासना(५)सन्तानस्याविच्छिन्न-
तया शशविपाणादिविकल्पसन्तानोऽप्यविच्छिन्नः स्यादित्यर्थः ।
(कदाचिदिति ।) वासनायाः(६) कदाचित्प्रबोधात् शशवि-
पाणादिप्रत्ययानां कदाचिदुत्पत्तिरिति । अतिशयः तत्त(७)-
त्कार्यानुकूलः स्वभावविशेषः(८) । यदीति । अर्थान्तरस्य
सहकारिणः प्रत्यासत्तेर्यदि परिपाकः, तदा पूर्वस्मिन् प्रत्ययस्य
दाधितिद्विष्णोः ।

वासनाविशेषादिति मूलस्य पूरणम्, नियतविषयेत्यादि ।
अर्थान्तरस्येत्यस्य व्याख्या, सहकारिण इति । वितर्कं परि-
पाकप्रवेश इत्यतोऽत्र परिपाक इत्युक्तम् । तथा च प्रत्यासत्ते-
रित्यस्य वितर्कस्यपरिपाक इत्यनेन सम्यग्घः । पूर्ववदित्यस्य
व्याख्या, पूर्वस्मिन्नित्यादि । वितर्कयोराद्यकल्पे सहकार्यन्तर

(१) चेत्—पुण० पु० पा० । (२) द्वितीये तु—पुण० पु० पा० ।

(३) वासनाविशेषादिति मूलमुपस्करोति । वासनाविशेषवशादिति । एष कदाचिदेत्यपि
यथैवेति । (४) यत्राप्यर्थान्तरमिन् पूर्यति । नियतेति ।—पुणाम् ।

(५) एतत् सदातनत्वासम्भवादाह । वासनेत्यदि ।—पुणाम् ।

(६) कस्य प्रबोध इत्याकाङ्क्षायां पूर्यति । वासनाया इति । कदाचिदित्यस्य मत्सङ्गानु-
पपत्तौपशब्दकं पूर्यति । शशेत्यादि ।—पुणाम् । (७) त—पुण० पु० पा० ।

(८) स्वभावाविशेष, स्वैरूपत्वान्तरम् ।—पुणाम् ।

सत्तेः, तदा पूर्ववत् । स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे तु बाह्य-
वादव्याघातः, नीलादिबुद्धीनामपि वासनापरिपाकादेशो-
त्पादात्(१) । वासनापीति पक्षे (तु) तदन्योऽपि हेतुः
काश्चिद्वक्तव्यः(२), स च विचार्यमाणः पूर्वन्यार्यं नाति-
वर्तत इति ।

दीधितिः ।

सहकार्यन्तराधीनत्वे यद् दूषणं सहकार्यसम्भवो वक्ष्यते(३) सो-
ऽत्रापीत्यर्थः । केचित्तु परिपाको(४) यदि सहकारिविशेषात्,
तदा परिपाक(५)द्वारा अवश्यकत्वात् साक्षादेव वा विकल्पे तस्य
कारणत्वाद्वासनैवेतिपक्षानुपपत्तिरित्यर्थ इत्याहुः । पूर्वन्या-
यम् इन्द्रियादेर्विषयाधिपत्यादिकम् । न चादृष्टविशेष(६) एव
सहकारी वक्तव्यः, नीलादिविकल्पानामपि वासनासमुत्थत्व-
प्रसङ्गात् । वस्तुतस्त्व(७)सत्ख्यातौ(८) प्रमाणसत्त्वे तत्र
कारणं कल्पनीयं, तदेष तु नास्ति, प्रमाणेनासदंशस्यानुल्लेखे-
दीधितिटिप्पणी ।

स्याभिधानात् पूर्वत्वम् । अतिशयपरम्परेत्यादेरपि सहकार्य-
न्तरपरत्वे प्रयोधोपि सहकार्यन्तरमित्यादिमूले कल्पद्वयासङ्गतिः,
शाघकल्प एवान्तर्भावादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । नीला-
दीणि । अदृष्टविशेषसहकारेण वासनयैवालीकज्ञानादिषु नीलादि-
ज्ञानं जन्यत इत्यनेन रूपेण सम्भवे नीलादिकं न सिद्धोदिति भावः ।

(१) परिपाकदेशोत्पादात्—पाठ ।

(२) तदन्योपि काश्चिदेतुर्वक्तव्य —पुण० पु० पा० ।

(३) स च विचार्यमाण इत्याद्युत्तरप्रत्य इति भाव ।

(४) परिपाको—पुण० पु० पा० । (५) परिपाक—पुण० पु० पा० ।

(६) न बादणविशेष एव—कलि० मू० पु० पा० ।

(७) नवव्यथाख्यातौ या सामर्थी भवद्भिर्विध्यते सैवासख्यातौ मया बाधयेत्याशङ्क्य मूल-
युक्तिमाह । वस्तुनं इति ।—शुभानन्द । (८) न्याति—कलि० पु० पु० पा० ।

दीधितिः ।

ऽसत्त्वयातित्वासिद्धिः, उल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणतायाः (१)
असतो वा सत्त्वस्य प्रसङ्गादिति ॥

दीधितिदिष्यन्ती ।

उल्लेखे विधिति । असत्त्वस्य कथं यदि तदा कथं प्रमाणम्, (प्रामाणिकं
यदि) तदा कथमसत्त्वमर्थस्य, प्रमाणाविषयत्वेन तस्य सत्त्वमेव
स्यादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

वासनाविशेषादित्यनन्तरं नियमः स्यादिति शो-
पः । सदातनत्वप्रसङ्गादिति । अपेक्षणीयान्तराभावा-
दिति भावः । कदाचिदिति । प्रबोधनाद्वासनाया
इत्यर्थः (२) । शशाविषाणादिप्रत्यया इति विपरि-
णामेनानुषङ्गः । अतिशयेति । अतिशयो वासना,
तत्परम्परायाः (३) (स) कश्चिन् परिपाको येन शशावि-
षाणादिप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । परिपाको (पि) वास-
नाया यथार्थान्तरप्रत्यासत्पथीनस्तदा वासनैवेति-
पक्षानुपपत्तिरेवेत्याह । यथार्थान्तरेति (४) । ननु
स्वसन्ततिमाघ्राधीन एव तत्परिपाको न तु तत्रापि
सहकार्यन्तरापेक्षेत्यत आह (५) । (स्व)सन्ततीति ।
एवं सति नीलादिविकल्प (६) कादाचित्कत्वमपि
वासनापरि (७) वाकादेव स्यादित्यर्थः, नीलादिविक-
ल्पकादाचित्कत्वेन त्वया नीलादीनि वाह्यानि

(१) अप्रमाणताया इति । असत्त्वस्य क-स्यदिति भावः । सत्त्वस्त्वेति । प्रमाणाविषयत्वस्यैव
तत्त्वादिति भावः । असत्त्वोऽप्रमाणत्वेऽपि कृपातिविधयन्वाशे प्रामाण्योत्पत्तेरनेकदोष इति चेत्
तत्र तत्त्वसत्त्वे प्रमाणाभावे तात्पर्यम् ।—मुद्यान-द ।

(२) कदाचिदिति ।—कलि० मु० पु० पा० । (३) वासनापरम्पराया —पा० १ पु० ।

(४) यथार्थान्तरेति —पुण० पु० पा० । (५) स्वर्थ —पुण० पु० पा० ।

(६) विकल्प—कलि० मु० पु० पा० । (७) वासनापरि—कलि० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषित । २३३

कल्पलता ।

स्वीक्रियन्ते, तच्च कादाचित्कत्वं यदि वासनामा-
त्राधीनमेव(१), तदा गतं याह्यनीलादिस्वीकारव्य-
ञ्जनेनेति भावः । पूर्वन्वयायामिति । प्रत्यक्षलिङ्गशब्दा-
भासानां तत्र निराकृतत्वात् सहकार्यन्तराभावा-
दित्यर्थः ॥

न च शशविषाणादिशब्दानामसदर्थैः(२) सह सम्ब-
न्धावगमोऽपि । तथाहि । परबुद्धीनामनुल्लेखात् तद्विषय-

दीधितिः ।

असतो भानासम्भवेन तत्र व्युत्पत्तिविरहं व्युत्पाद्य सत्य-
पि तद्ज्ञाने(३) तं(४) व्युत्पादयति । न चेति । परबुद्ध्यादिवि-
षयत्वेनोपस्थिते अलीके शक्तिग्रहः, प्रकारान्तरेण वा । आद्ये-
पि विशिष्यो(५)पस्थिते, सामान्यतो वा । प्रथमे, परेति । अ-
मुमर्थमभिसन्धाय वक्तृनं(६) शब्दं प्रयुक्तवान्, श्रोता वा अ-
स्माच्छब्दादमुमर्थं प्रतीतवानित्यादिनिश्चये (हि) सति सङ्केतो
ग्राह्यः, स च न सम्भवति, परबुद्ध्यादीनामनुल्लेखात् गत्यक्षे-
दीधितिटिप्पणी ।

३ - व्युत्पत्तिः सङ्केतग्रहः । मूले, सम्बन्धावगमः शक्तिरूपसम्बन्धा-
वगमः । सत्यपीति । तिष्ठत्यपीत्यर्थः, अभ्युपगमवादेन तद्ज्ञानाङ्गी-
कारेपीत्यर्थः । परेति । परोऽत्र प्रयोज्यप्रयोजकबुद्ध्यादिः । अथ परबु-
द्धेर्ज्ञानमेवोपयुक्तम्, तदुल्लेखस्य तु न किमपीत्यतोऽनुल्लेखपदार्थ-
माह । प्रत्यक्षेणेति । विषयस्याप्यनुल्लेख एवेति मूलं पूरयित्वा व्या-

- (१) वासनामात्राधीन - पुण० पु० पा० । (२) सदर्थैः - पुण० पु० पा० ।
(३) सत्यपि तद्ज्ञाने असद्वानसत्त्वेऽपि । - गुणानन्द ।
(४) तद्विरह - पुण० पु० पा० ।
(५) परबुद्धीनां सामान्यतः कल्पेणसम्भवत् आभिपदेनामङ्गलेर्विकल्पयति । विशिष्येति ।
लक्ष्यकित्वादिनेत्यर्थः । - गुणानन्द । (६) वक्तृव - कति० पु० पु० पा० ।

स्या(१)प्यनुल्लेख एव । न चार्थक्रियाविशेषोप्यस्ति,
यतो विषयविशेषमुन्नीय तत्र सङ्केतो गृह्यताम् । न च
सङ्केतयितुरेव वचनात् तदवगतिः(२),तद्विषयाणां स-
र्वेषां वचनानां(३)मप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया
अप्रतिपादकत्वात् ।

दीपिति ।

णा(४)ग्रहणात् तद्विषयस्यापि यतोऽनुल्लेखो विशिष्यानिर्णय
इत्यर्थः(५) । अध्यायमहं गां घन्नामीत्यभिधाय परकीयं वा
गां वधानेति वाक्यमाकर्ष्य(६) गां घन्तो व्यवहारविशेषात्
तदीयबुद्ध्यादिविषयविशेषं निर्णाय तत्र गोपदस्य सङ्केतग्रह
इव (वा) शशविषयाणादिपदस्यापि स्यात्, तत्राह । न चेति ।
उन्नीय परबुद्ध्यादि(७)विषयतया (बुद्धेत्यर्थः) । सङ्केतापेक्षुः
सङ्केत(८)ग्राहयितुः वक्तुः श्रोतुर्वा, वचनात् इममर्थमभिसन्धाय
मयेदं पदं प्रयुक्तं, अस्माच्छब्दादपमर्थो मयाऽवगत इत्या-
द्याकारात् ॥

दीवितिदिप्यणी ।

षष्टे । तद्विषयस्यापीति । परकीयमिति वाक्यविशेषणम् । श्रोतुः कथं
वचनमत आह । अस्मादिति ॥

(१) ल्येपात् विषयस्या—पुण० पु० पा० ।

(२) तदवगम —पठ । (३) तद्विषयाणां वचनानां सर्वेषां—पुण० पु० पा० ।

(४) प्रत्यक्षमेति । तस्यैव तत्रात्र किल दिना तद्वान् समर्थविधारणा देति भाव । तिस्रि
तत्रात्रादि वेद ।—पुणानद । (५) शशविष्यानिर्णय —पुण० पु० पा० ।

(६) माकलमय—कलि० पु० पु० पा० ।

(७) परबुद्ध्यादीति । भा दपद/अपह र विषयत्व दिवारिग्रह ।—पुणानद ।

(८) सङ्केत कलि० पु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

निराकृतमप्यर्थं विशिष्य निराकरणार्थमाह ।
न चेति । ननु शशविषाणादिपदप्रयोक्तुरवश्यं तद्वि-
षय(१)ज्ञानमस्ति, अन्यथा प्रयोगानुपपत्तेरिति श्रौ-
तुस्तत्र सङ्केतधीः स्यादित्यत आह । परेति । तद्वुद्धेः
परोक्षतया तद्विषयस्य विशिष्यानवगमादित्यर्थः ।
ननु प्रयोजकवृद्धोदीरितात् (तु) शशविषाणादिश-
ब्दात् प्रयोज्यवृद्धस्य व्यवहार इष्ट्वा तदस्थस्य व्युत्प-
त्तिः स्यादत आह । न चेति । अर्थक्रिया नयनानय-
नादिरूपा । ननु यथा कम्बुग्रीवावाचनार्थो(२) घटपद-
वाच्य इति यथा सङ्केतग्रह(३)स्तथात्रापि(४) स्यादि-
त्यत आह । न चेति । येन पदकदम्बेन सोऽर्थ(५)
उपनेतव्यः सोऽप्यपरिचितार्थ एवेत्यर्थः ॥

न च शशविषाणशब्द(६)मुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायो

दीधिति ।

द्वितीय(७)शशब्दं निराकरोति । न चेति । कश्चित् कि-
ञ्चिदर्थगोचरः, अभिप्रायो विकल्पो वा(८) वक्तुः श्रोतुर्वा(९)
दीधितिटिप्पणी ।

द्वितीयम् सामान्यत इति विकल्पम् । सामान्यनायोधनाय न्यूनता
भङ्गाय कश्चिदित्यनन्तर पूरणेनाह । कश्चित् किञ्चिदित्यादि । सामा-

(१) तद्विषयक—पा० २ पु० । (२) कम्बुग्रीवावादिमान्—पुण० पु० पा० ।

(३) इति सङ्केतग्रह—पा० २ पु० । (४) तथात्रापि न—पुण० पु० पा० ।

(५) पदकदम्बेन योऽर्थ—काले० मु० पु० पा० ।

(६) शशविषाण—क ल० मु० पु० पा० ।

(७) द्वितीयम् सामान्यत परबुद्धिविषयत्वन प्रतीत इति मतम् ।—गुणानन्द ।

(८) विकल्पो—काले० मु० पु० पा० । परन् इतिपदस्य भाग वेदितत्वादाह । विकल्पो

वेत्ते ।—गुणानन्द ।

(९) न्यूनत्वमुच्चारते । श्रोतुर्वेत्ते ।—गुणानन्द ।

वृत्त इति(१) तद्विषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः स-
मय इति वाच्यम् । न ह्येवमाकारः समयग्रहः, गां वधा-
नेत्युक्ते अप्रतीनशब्दार्थस्या(प्य)भिप्रायमात्रप्रतीती सम-
यग्रहप्रसङ्गात् । न च विशेषान्तरविनाकृतः कल्पना-
मात्रविषयो(ऽस्य) वाच्य इति साम्प्रतम्, घटकूर्मरोमा-
दीनामपि तदर्थत्वप्रसङ्गात् ।

दीधिति ।

अनुमोदनादिभाजः अस्माच्छब्दात्किञ्चिदर्थप्रत्ययो वृत्त इति
समयग्रहोऽर्थप्रत्ययाद्यु(२)पयोगी, अभिप्रायमात्रादि(३)प्रती-
ती अर्थप्रत्यया(४)द्युपयुक्तसमयग्रहप्रसङ्गात् । प्रकारान्तरेण वे-
र्ष्या(५)शब्दो निराकरोति । न चेति । वाच्य इति वाक्या-
त्सङ्केतग्रह इति(६) साम्प्रतम् युक्तमित्यर्थः । परेषा(७)म-
ध्यविमात्रस्यालीकत्वात् घटेत्युक्तम् ॥

दीधितिषिष्यणी ।

भ्यतः सङ्केतप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । पूरणमाह । अर्थप्रत्ययादीति ।
कल्पनाविषयोऽस्य वाच्य इत्यतः किमापात प्रस्तुतस्य सङ्केतग्रहस्य,
अतः प्रयति । वाच्य इतीति ॥

कल्पना ।

ननु शशाविषाणादिषदमुच्चारयितुर्पथ तात्पर्यं

(१) वृत्त — पुन० पु० पा० ।

(२) ऽर्थप्रत्ययो—कलि० मु० पु० पा० । तादृशाभिप्रायविषयता देना समयग्रहसम्भ-
वः । अर्थप्रत्ययात् । गां वादिनकारकार्थप्रत्ययेत्यर्थः ।—शुभानन्द ।

(३) आदिपूरणतः विकल्पपुत्रग्रह समुदायार्थं निरूप्यमाह । अभिप्रायमात्र इति ।—शुभानन्द ।

(४) प्रतीत्या—पुन० पु० पा० । (५) एक एवमेव वाऽलीके शक्तिग्रह इति मत्तमित्य-

(६) निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये पूरणमि । वाच्यसङ्केतग्रह इतीति ।—शुभानन्द ।

(७) घटस्य परमाणुपुत्रपावस्य पर्यायिकत्वादाह । परेषापि ।—शुभानन्द ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदोषिति-कल्पलताव्यटीकाद्वयविभूषितः । २३७

कल्पलता ।

तदेव तदर्थ(१) इति सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह ।
 न च शशविषाणेति । परबुद्धीनामित्यत्र ज्ञानविषय-
 तथा । शङ्कितमिह(२) तु तात्पर्यविषयतयेत्यपौनरु-
 क्त्यम् । न ह्येवमाकारः समयग्रहः, शाब्दव्यवहारोप-
 योगीति शेषः । अत्र हेतुमाह । ग्रां यधानेत्युक्त इति ।
 ननु शशविषाणादिशब्दानां विशेषविनाकृतो निरु-
 पाद्योर्थो वाच्य इति सर्वैरेव प्रतिपत्ते, तथा च कथ-
 मत्र सङ्केतो दुर्यह(३) इत्याह(४) । न च विशेषेति ।
 घटकूर्मरोमादीनामिति । घटरोमकूर्मरोमादीनामित्यर्थः ।
 * (५) यद्वा यन्मते(६) घटस्यापि काल्पनिकत्वं तन्म-
 तमाश्रित्योक्तम् ॥

न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयाऽसदर्थश-

दीधितिः ।

स्वस्वे(७)त्यादेः कतरोऽर्थः, किमसतोऽर्थानिव वासना-
 वशादेव तैः(८) समं तत्तच्छब्दानां सङ्केतं प्रतिपद्यन्ते, किं
 वा वासनोपनीतेषु तेषु(९) स्वकृतं तत्तच्छब्दसङ्केतं प्रतिपद्य-
 दाधितिटिप्पणी ।

न्यूनताभङ्गायाह । असत इति अर्थानित्यस्य विशेषणम् ।

(१) तदर्थ-कलि० मु० पु० पा० । (२) शङ्कितमिह-कलि० मु० पु० पा० ।

(३) मङ्केतमहो दु शक-कलि० मु० पु० पा० । (४) इत्यत आह-कलि० मु० पु० पा० ।

(५) इत आरभ्य अयिमविद्वपर्यंत कल्पलताय-यो २ पु० नास्ति ।

(६) यद्वा यन्मते-पुण० पु० पा० ।

(७) स च-काल० मु० पु० पा० । वासना हि स्वविषये ज्ञान जनयति, तत्र वासनावि-
 षयः सङ्केत सङ्केतविषयो वा । अये मूलाकारोशमङ्कतेस्त विकल्प्य दृशयित्वा द्वितीयपरतया
 दोषं सङ्कमयति । स्वस्वेत्यादि ।—गुणानन्द । (८) ते, असद्वि ।—गुणानन्द ।

(९) तेषु असदर्थेषु । निवामकाराभावात् । स्वकृतमिति । मत एव मूले स्वयं
 कृतमिति भविष्यति भाव ।—गुणानन्द ।

वदसम्बन्ध(१)प्रतिपत्तिभाज इति साम्प्रतम्, परस्पर-
वार्तानाभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वयं कृतं
समय(२)मग्राहयित्वा परो व्यवहारवित्तुं शक्यते । न च
व्यवहारोपदेशावन्तरेण ग्राहयितुमपि । न च गां व-
धानेतिवन् शशविषाणपदार्थे व्यवहारः, न चायमसा-
वश्य इतिवदुपदेशः, न च यथा गौस्तथा गश्व इति-
वदुपलक्षणातिदेशः, न चेह प्रभित्तकमलोदरं मधूनि
मधुकरः पिवतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् ।

दीधिति ।

न्त इति । नाद्यः, शशादिप्रत्येकपदार्थान्युत्पन्नस्य शशनिषाणा-
दिशब्दादर्थमस्यप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वाह । परस्परेति । स्वस्व
कृतमङ्केतस्थान्पोन्यपज्ञानेन, परार्थत्वम् परार्थरोधोपयोगित्वम्,
न स्यादित्यर्थः । तर्हि ग्राह्यता परोपि सङ्केतमत आह । न चेति ।
उपदेशः प्रवृत्तिनिमित्त(३)विशिष्टे वाच्यताबोधक वाक्यम्,
यथा पिकः कोकिलः, अवमसावश्य इत्यादि । परम्परया(४)
सङ्केतग्राहकवाक्यस्याप्युपलक्षकमिदम् । प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षण(५)
सामानाधिकरण्येन(६) वाच्यताबोधकमुपलक्षणातिदेशः ॥

दीधितिटिप्पणा ।

शशादीति । उक्तकारणस्य तदानीमपि सस्वादित्यर्थः । परम्परया शक्ति
ग्राहकस्य उपलक्षणातिदेशस्यात्रानुद्वेकने पश्चादर्शनमसङ्गतमत आह
परस्परेत्यादि । प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षण सादृश्यादि ॥

(१) सङ्गत—पाठ । (२) स्वयङ्कृतसङ्गत—पुण० पु० पा० ।

(३) कल्पनावेषवत्त्वादिन उपदेशस्य सम्प्रदाह । पशुत्वेनेतिनेने ।—गुणानन्द ।

(४) भतिदेशवाक्यद्वये परम्परया शक्तिग्राहकत्वात्तदुक्तौ न्यूनत्वमाशङ्क्यते । परम्
वेति । अत एव न च यथेत्यादिना तयोपि निराशा भविष्यतीति मत्त ।—गुणानन्द ।

(५) पशुभित्तिनिमित्तोपलक्षक पाठ ।

(६) पशुभित्तिनिमित्तम् गवयम्

सङ्गतलक्षणम् । मत्त दशपम् । तत्र सामानाधिकरण्येन यर्थ ।—गुणानन्द ।

वस्पलता ।

ननु वासनघैचोपस्थितेर्धे श्रोतुः सङ्केतग्रहः स्या
दि(१)त्यत आह । न चेति । वक्तृश्रोत्रोः समानस-
ङ्केताज्ञानात् परार्थं तत्प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । * (२)
अन्यथा घटाभिप्रायेण पटपदमपि प्रयुञ्जीतेति भावः ।
ननु स्वयंमेव क्वचिदर्थे सङ्केतं परिकल्प्य शशविषाणा-
दिपदप्रयोगः स्यादित्यत आह । न हीति । स्वयं सङ्केतक-
ल्पनेपि परस्य तदज्ञानात् परार्थं प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः ।
हिशब्दश्चार्थं शङ्कान्तरसमुच्चयार्थः । तर्हि तदर्थे श्रोता-
पि व्युत्पाद्यताम्, तथा च तदर्थे प्रयोगः स्यादत(३)
आह । न च व्यवहारेति । तर्हि व्यवहारादेव
परो व्युत्पाद्यतामत उक्तं प्रपञ्चयति । न च गामिति ।
तदर्थे नयनादिव्यवहाराभाषादित्यर्थः (४) । तर्ह्युपदे-
शादेव व्युत्पाद्यतां पर इत्यत आह । न चायमिति ।
तद्गोचरशब्दानाम(प्य)गृहीतसमयत्वादित्यर्थः । ननु
साक्षादुपदेशासम्भवेऽप्युपमानमनुमानं (वा) द्वारी
कृत्योपदेशः स्यादत आद्यमाशङ्क्य निराकरोति । न च
यथेति । प्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वस्योपलक्षणं गो-
सादृश्यं, तदातिदेशस्तत्कथनामित्यर्थः । अनुमानमा-
शङ्क्य निराकरोति । न चेहेति (५) । अयं प्राणी मधु-
करशब्दवाच्यः, प्रभिन्नकमलोदरे (६) मधुपानकर्तृ-
त्वात्, घनैवं तन्नैवं यथा घट इत्यर्थः, शशविषाणा-

(१) स्वकीयमानसप्रवृत्तित्वेऽस्तीक सङ्केतग्रह स्यादित्यर्थः ।

(२) एताच्छ्रवणं पूर्वचिद्वादाभ्य ग्रन्थो २ पु० नास्ति । शशविषाणपद यथावत्ता
धारणसङ्केतवन्तया ज्ञानविषयो न स्यात् परार्थप्रयोगविषया न स्यादित्यर्थः ।

(३) स्यादि न पुण० पु० पा० । (४) न्यव हेतसमयत्वादित्यर्थः—पुण० पु० पा० ।

(५) ति । यथेहानि—पुण० पु० पा० । (६) प्रातिकमलोदर—पुण० पु० पा० ।

कल्पता ।

दिपदार्थस्य मधुपानादिवदसाधारणार्थक्रिया^(१)विरहादिति भावः^(२) ॥

तदमूः शशत्रिपाणादिकल्पनाः^(३) नासत्ख्यातिरूपाः, तथात्वे कारणाभावात्, मूकस्वप्नवदसां^(४) व्यावहारिकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति नैतदनुरोधेना^(५)प्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति ।

दीधिति ।

उपसंहरति । तदमुरिति । नैतदित्यादि । अपिभिन्नक्रमे । शशत्रिपाणादिविकल्पानां विनाऽसत्ख्यातिं दुरुपपादतया तदनुरोधेनोपेत(त)या तया अवस्तुनि घर्मान्तराभावग्रहाद् तस्यापि^(६) निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति नेत्यर्थः, शशत्रिपाणे घटत्वादिकं नास्तीति विकल्पानामसत्ख्यातौ कारणाभावेनान्यथाख्यातित्वध्रौव्यात् । वस्तुन एव निषेधव्यवहारगोचरत्वम्, नावस्तुनः^(७), अपिः प्रमाणान्तराभाव^(८)समुच्चयापेक्ष्यप्याहुः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भिन्नक्रम इति । यथाश्रुतप्रक्रमातिरिक्तप्रक्रम इत्यर्थः । अवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं न प्रकृतम्, किन्तु अवस्तुनि इतरस्य निषेधव्यवहार इति तथैव भिन्नक्रम दर्शयन्नाह । शशत्रिपाणेति । तया असत्ख्यातया । अपिरिति । न केवलं शशत्रिपाणे घटत्व नास्तीति

(१) दसधारणाक्रया—कलि० सु० पु० पा० । (२) विरहादित्यर्थ—पाठ ।

(३) कल्या—कलि० सु० पु० पा० ।

(४) मूकस्वप्नवदसां—कलि० सु० पु० पा० । (५) न तदनुरोधेना—पाठ ।

(६) तस्यापीत्यवापिनः सति समुच्चय । स च द्वा-तार्थ ।—शुभानन्द ।

(७) एवमवस्तुनोप्यवस्तुनि । नावस्तुन इति ।—शुभानन्दः ।

(८) प्रमाणान्तराभावे—कलि० सु० पु० पा० । प्रमाणान्तराभाव, असतो निषेधव्यवहारगोचरत्वे ।—शुभानन्द ।

दीधितिटिप्पणी ।

यिकल्परूपैतत्प्रमाणानुरोधेनानस्तुनो निषेधव्यवहारे गोचरत्वाभावाः, अपि तु प्रमाणान्तराभावानुरोधेनापि तस्वाभावः, तादृशप्रमाणस्यैवाभावादित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । प्रमाणान्तरसमुद्भयापेत्येव लिखितुं योग्यम्, अत्र हि एतदनुरोधेन यन्निषेधव्यवहारगोचरत्वं तन्नास्तीत्यर्थः, एवं च तद्वत् प्रमाणान्तराभावानुरोधेन यन्निषेधव्यवहारगोचरत्वं तदप्यत्र नास्तीत्युक्तेऽसङ्गतम्, निषेधव्यवहारस्य प्रमाणान्तराभावानुरोधेनास्त्येव चात् । न चाभावादावपि तृतीयार्थसम्बन्धः प्रकृत एतदनुरोधस्य तादृशव्यवहारगोचरत्वान्वयित्वात् । तस्मादत्र नैतदनुरोधेनापीत्यनेन प्रमाणाभाव उक्तः, अत एव प्रमाणान्तराभावेति लिखितम्, प्रमाणाभावश्चात्रासत्ख्यातौ कारणाभावरूप एव, एवं च तृतीयार्थसम्बन्धोऽभावादिनैव बोध्यः ॥

कल्पलता ।

प्रकृतमुपसंहरति । तदभूरिति । न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्वयासनयेत्यादौ दूषणमुक्तं सिंहावलोकितन्या(१)येन प्रकारान्तरेण स्मारयति । भूकेति । (स्वप्नेति ।) असत्ख्यातिरूपताव्यतिरेकमुपसंहृत्यान्यथाख्यातिरूपतामुपसंहरति । तस्मादिति । तदनुरोधेनापीति । अशविषाणादिप्रत्ययानुरोधेनार्था(२)त्यर्थः ॥

अत्रतु चाऽसत्ख्यातिः, तथापि न ततो व्यतिरेकः

दीधितिः ।

न ततः तस्मिन्नसति(३), क्रमथौगपद्ययोः सस्वस्य च दीधितिटिप्पणी ।

कुत्र कस्य व्यतिरेक इत्यतः पूरणं कृत्वा पङ्क्तिलिखनमाह । तस्मिन्नसतीति । असति अलीके । व्यतिरेकशब्देन तादृशसहचारो-

(१) सिंहावलोकितन्या—कलि० सु० पु० पा० । (२) नुरोधेने—पा० २ सु० ।

(३) तपेति सन्यपन्तानामिदमनुगृह्याह । तस्मिन्निति ।—गुणानन्द ।

प्रामाणिकः । तथाहि । कोऽयं व्यतिरेको नाम । यद्यतो व्यतिरिच्यते तस्य तन्नाभावो वा, तदभावश्च-
भावश्च वा ।

दाधितिः ।

व्यतिरेकः विरहः । यतः (अधिकरणात्) व्यतिरिच्यते व्यावर्त्यते(१), यदवृत्तीति यावत् । यत् अधिकरणम्, यतः यद्धर्मयतः, व्यतिरिच्यते भिद्यते, तत्र तस्य धर्मस्येत्यन्ये(२) । केवलमधिकरणमभाव इति मतेनाह । तदभावेति । तस्याधिकरणस्य(३) ॥

दाधितिदिग्दर्शना ।

प्युच्यत इत्यत आह । विरह इति । यद्यत इति मूलपूर्वोपष्टम्भकम्, न तु उत्तरपदार्थेन(४) समं तस्य सङ्घर्षा, रुधा च न व्यतिरेकः कोऽयं नामेति सम्यग्धेनेष मूलमवतरतीति ध्येयम् ।(१) उत्तरतत्पदसम्यग्धतया विकल्प्य पुनः(२) दर्शयते । यत इति । आत्माश्रयदोषादाह । यदवृत्तीति । अग्रस्थयत्पदस्याधिकरणपरत्वे तद्वाचकतत्पदमप्यग्र एव युज्यत इत्यतस्तथैवान्वयं दर्शयति । तत्र तस्य धर्मस्येति । तत्र अधिकरणे । यत्पदं यद्धर्मपरम्, व्यतिरेकपदे च भेदलक्षणेत्यत्रास्वरसोऽन्य इत्यनेन सूचितः । तदभावेत्यत्रैकस्यैव तत्पदस्य विद्यमानत्वाद्वाधिकरणवाचकतत्पदं पूरयित्वा पाठधारणं दर्शयति । तस्याधिकरणस्येत्यादि । न चैतत्पूर्वस्थतस्येत्यनुपहृणैव सामञ्जस्ये किमनेनेति ध्याच्यम् । तस्य तत्र प्रतियोगिवाचकत्वात्, अत्र त्वधिकरणवाचकत्वं तस्य विरुद्धम् । न चात्रापि तस्य प्रति योगिवाचकत्वमस्तु, तत्पदस्य चाधिकरणवाचकत्वमस्तिवति ध्याच्यम् ।

(१) व्यावर्त्यते—कठि० पु० पु० १० । पञ्चम्यन्तपुरोधादाह । व्यावर्त्यत इति । निष्कृ-
थ्यह । यदवृत्तीति ३—गुणाद द ।

(२) अग्र्य इत्यत्रेदशरत्नमस्वरत्नबीजम् ।—गुणानन्द ।

(३) अधिकरणस्येति केवलाधिकरणत्वमप्यत्रात्मभावस्य स्वरूपवित्तुम् ।—गुणानन्द ।

(४) उत्तरतत्पदार्थेन—पुण० पु० १० ।

दीधितिटिप्पणी ।

एवं सति तदभावेत्यस्य तस्याधिकरणस्याभावस्वभावत्वमित्य-
र्थः स्यात्, तदा च प्रतियोगिवाचकतत्पदस्याभावेन सममन्वयो
न स्यात्, अभावस्य समासावरुद्धत्वादिति, तस्मात् पूरणमेव
युक्तमिति ॥

कल्पलता ।

ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोः प्रमितत्वात्तद्व्यतिरेकावपि
प्रमितावेव, तथा चाप्रामाणिके(१)व्याश्रये व्यतिरे-
कत्रहोस्तु । यदाह कीर्त्तिः ।

‘तस्माद्द्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावेपि तन्नेति वचनादेव तद्गतेः ॥’

इति, अतोभ्युपगम्यापि निरस्यति । भवतु वेति ।
असत्खपातिः, आश्रयांशे । यद्वा ननु नैयायिकै-
रपि शुक्तिरजततादात्म्यस्यासत् एव भानमङ्गीक्रि-
यते, इत्यत आह । भवतु वेति । यद्यपि शुक्ती रजतं
तादात्म्यं च(२) तत्र भासते, तच्च सर्वं सदेव, न
चासाद्विपपत्वं भ्रमत्वे(३) तन्त्रम्, किंतु प्रकारवैषमि-
करण्यमात्रम्(४), तथापि सदुपरक्तमसदपि(५) भा-
सत इति पक्षेऽभ्युपगमवादोऽयम् । न तत इति । न
तन्नेत्यर्थः । यद्यतो व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरिच्यते
भिद्यते । यथा भूतलाद्भिन्नस्य(६) घटस्याभावो (न)
भूतल इति स्वमते । प्राभाकरमते त्वाह । तदभावोति ।
तथा च भूतलादेरधिकरणस्यैव घटा(य)भाव(म्)ह-

(१) तथा च प्राणिके-पा० २ पु० । (२) शुक्तिरजततादात्म्यं च-कति० पु० पु० पा० ।

(३) न चासाद्विपपत्वं-पुण० पु० पा० । न चासाद्विपपत्वं तत्र-पा० २ पु० ।

(४) विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वमित्यर्थः । (५) सदुदरक्तममदि-कति० पु० पु० पा० ।

(६) घटकाभिनये-पुण० पु० पा० ।

वत्पलता ।

पत्वमित्यर्थः । अधिकरणाभिन्नो वाऽभावो(१)(ऽधि-
करणस्वभावो)ऽधिकरणस्वरूपं वेति विकल्पार्थः ।
अपव्याख्यानमन्यत् । उक्तिरेतादृशी परमयेन ॥

तत्र न तावत् क्रमयोगपद्ययोः शशविषाणे अ-
भावः प्रमाणगोचरः, वृक्षरहितभूभृत्कटकत्रत् क्रमयोग-
पद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणागोचरत्वात् ।

दीधितिः ।

क्रमेति । अर्थक्रियानुकूलक्रमयोगपद्ययोः(२) । क्रमादिकं
मत्त्वस्याप्युपलक्षणम्(३) । एवमग्रेऽपि ॥

दीधितिदिग्दर्शनी ।

न्यूनत्वमाशङ्क्याह । क्रमादिकमिति ॥

वत्पलता ।

न तावदिति । पर्वतनितम्बे यथा वृक्षाभावो यो-
ग्यानुपलम्बेन गृह्यते, न तथा व्यतिरेकग्रहः प्रकृते
सम्भवतीत्यर्थः ॥

नापि क्रमयोगपद्याभावरूपत्वं(४) शशविषाणस्य
प्रामाणिकम्, घटाभाववच्छशविषाणस्य प्रमाणेनानुपल-

दीधितिः ।

घटाभाववदिति व्यतिरेके(ण) दृष्टान्तः । तस्यासिद्धिमा

(१) अधिकरणभिन्नाऽभावो-पा० १ पु० ।

(२) इत्य क्रमयोगपद्ये इत्याकाङ्क्षायाहाह । अर्थेति । अर्थक्रिया, कार्यम् । तदनुकूलम्,
सहकारित्वमवधानम् । —गुणानन्द ।

(३) व्युत्पन्नस्य-कनि० सु० पु० पा० ।

(४) भाष्ये-पुनः पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति—रूपलताद्यटीकाद्वयविभूषितः । २४५

म्भात् । घटाभावोऽपि न प्रमाणगोचर इति चेन्न ।
तस्य तद्विचिकेतस्वभावस्यापि प्रमाणत एव सिद्धेः,
असिद्धौ वा तत्राप्यव्यवहार एव ।

दीधितिः ।

ह(१) । घटाभावोपीति । तथा च पक्षः स्थिरो भाव इव सपक्षो
विपक्षश्चामामाणिक एवोपयुज्यत इति(२) (भावः) । तद्विचि-
केतरेति । तद्विचिकेतः तद्विचिकेतः, तदितरस्वभावस्य । प्रतियोगि-
व(३)दभावस्याप्यतद्वावृत्तस्वभावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः,
स च(४) केवलपधिकरणमन्यो वेत्यन्यदेतदिति भावः । तत्रा-
पि घटाभावेऽपि(५) ॥

दीधितिटिप्पणीः ।

तस्य तद्विचिकेत्यादि मूलम्, अत्र तस्येति व्याधिकरणपठ्या
निष्कृष्टार्थमाह । प्रतियोगिवदिति ॥

कल्पलता ।

द्वितीयं निरस्यति । नापीति । स्यादेवं यदि श-
शविषाणे क्रमयौगपद्याभाव इति प्रतीतिः केनापि
प्रमाणेन स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः । घटाभाववदिति
व्यतिरेकदृष्टान्तः । अधिकरणस्वभावत्वेऽप्यभावस्य प्र-

(१) तस्य, -व्यतिरेके दृष्टान्तस्य । असिद्धिम्, अभावम् । व्यतिरेकिदृष्टान्तस्य भेदः ॥—
गुणानन्द ।

(२) तथा च पक्ष स्थिरो भाव इव सपक्षदिरयमामाणिक उपायुज्यत इति कलि० मु० पु०
पा० । तथा च व्यावृत्तिरिव सपक्षो विपक्षोऽप्यामाणिक उपायुज्यतामिति—गुण० पु० पा० ।
ननु मास्तु भावस्तथा, दृष्टान्तोऽप्यत्र एव भवित्यर्थेऽप्येवमित्यर्थः अत्र मूलमुक्तमाह । तथा चेति ।
तथा च पक्ष व्यतिरेके प्राप्तता तत्राभावस्याप्यामाणिक इति यथा प्रमाणवृत्तिस्तथा पक्षदिरपि
तथात्वे स्यादिति भावः ।—गुणानन्द ।

(३) तद्विचिकेतस्वभावस्यापीत्यपिना प्रतियोगी समुच्चिनो दृष्टान्तार्थेऽप्येवमित्यर्थः । प्रति-
योगिवदिति । अयिः समुच्चये ।—गुणानन्द ।

(४) प्रमाणसिद्धत्वाच्च—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) प्रतीतिरितरस्वभाव निरस्यते । घटाभावेऽपि ।—गुणानन्द ।

कल्पना ।

तीतिरेतादृशेषाभ्युपेयेति भावः । ननु यथा प्रमाणवि-
पयस्यापि घटाभावस्य व्यवहारः सर्वजनीनस्तथा(१)
क्रमयौगपद्याभावव्यवहारोपि स्यादित्यभिप्रायेण(२)
शङ्कते । घटाभावोपीति । परिहरति ।(३) तस्ये-
ति । घटविविक्तम् घटभिन्नम् , भूतलादि, तदतिरि-
क्तस्वभावस्य, घटाभावस्येत्यर्थः । यथाधिकरणातिरिक्तो
घटाभावः प्रत्यक्षत(४) उपलभ्यते, नैवं क्रमयौगप-
द्याभाव इति भावः । ननु भूतले घटो नास्तीति
प्रतीतिरप्यसत्त्वयातिरेवेत्यत आह । असिद्धौ वेति(५) ।
तत्रापि घटाभावेपि । प्रमितस्यैव व्यवहार्यत्वादिति
भावः(६) ॥

घटस्तावत् स्वाभावविरहस्वभावः प्रमाणसिद्धः,

दाधितिः ।

असिद्धे(७) व्यवहाराभाव इति सत्त्वम् , अभावस्तु
प्रतियोगिनः स्वाभावविरहस्वभावस्य सिद्धैव सिद्धम्) इत्या-
क्षोभित्तिटिप्पणी ।

घटस्तावदिति मूले केवलघटाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वं स्वस्या
नभीष्टमेव व्यवस्थाप्यते, अतो घटाभावमुपलक्षणं कृत्वा अभावमा
त्रस्य व्यवस्थापनाभिप्रायेण भागं ददाति । असिद्ध इत्यादि । ननु
तादृशेण तस्यानुपलब्धेपि तदभावस्वभावायां तत्र मानमत

(१) स्तथा च—पुन० पु० पा० ।

(२) स्वदिति—पुन० पु० पा० ।

(३) घटाभावोपीति ।—पा० २ पु० ।

(४) प्रतिपक्ष—पुन० पु० पा० ।

(५) आभिज्ञाविनि—कलि० पु० पु० पा० ।

(६) ननु भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरिति भाव ।—पा० २ पु० ।

(७) अत्र सिद्धे—पुन० पु० पा० ।

कल्पयन्ता ।

*प्रमाणाविषयस्यापि घटाभावस्य व्यवहार्यत्वमु-
पपादयति । घटस्तावदिति । तादृश्येणेति । स्वाभाव
रूपतयेत्यर्थः(१), न हि भवति घटाभाव एव घट इति
प्रतीतिरिति भावः ।*(२) घटधिरहस्वभावः सिद्ध
इति । न तु स्वातन्त्र्येण प्रमित(३) इति रहस्यम् । गूढा
भिसन्धिराह । घटभावस्येति(४) । क्वचिद्धटाभाव-
स्येति पाठः, स च घटश्चासावभावश्चेति कथञ्चिदु-
पपाद्यः । अभावस्याप्रामाणिकत्वे घटस्य स्वाभाववि-
रहस्वाभाव्य एव(५) विप्रतिपद्यामह इति भावः ॥

न चान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि
सिद्धः स्यात्, अतिप्रसङ्गात् । एवम्भूतावेव घटतद-
भावौ यदेकस्य परिच्छित्तिरपरस्य(६) व्यच्छित्तिरिति

दीधिति ।

अपि च घटस्य घटस्वभावत्वेन सिद्धैव(७) तदभावस्य
सिद्धिः, स्वाभावविरहस्वभावत्वेन सिद्ध्या वा । आद्ये, न चेति ।
स्वभावेभेदस्य नियामकत्वाच्चातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । एवम्भूतावि-
ति । एवंस्वभावा(८)विसर्गः । परिच्छित्तिः निश्चयः, व्यव-
दीधितिदिग्गर्भा ।

स्वभावेभेदस्येति । इदंश एव कश्चित् स्वभावभेदोऽस्तीत्यर्थः ।
अभावस्य स्वभावभेदप्रतीतिग्रहः । ? एवंस्वभावाविति । एवंभेदेन च

(१) तादृश्येणेति । अभावस्वरूपतयेत्यर्थ — पुण० पु० पा० ।

(२) * एतादृश्यादिति पा० २ पु० नास्ति ।

(३) प्रमितेति—पुण० पु० पा० ।

(४) घटाभावस्येति—पा० २ पु० ।

(५) एव भावस्य—कनि० मु० पु० पा० । (६) परिच्छित्तिर्नैवपरस्य—पुण० पु० पा० ।

(७) सिद्धैव कनि० मु० पु० पा० ।

(८) स्वभावो कनि० मु० पु० पा० ।

चेन्न । घटत्रदघटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगमे
स्वभाववादानवकाशात्(१) । प्रमाणसिद्धे हि (वस्तुनि)
स्वभावा(२)वलम्बनम्, न तु स्वभाववादावलम्बनेनैव व-

दीधिति ।

च्छित्तिः अभाववधारणम्, तथा च घट(३)परिच्छित्तौ स्वाभाव-
तैरर्श्यान्वेन(४) घटाभावोपि सिद्ध इत्यर्थः(५) । निराकरोति । घट-
वादिति । व्यातिरेके दृष्टान्तः । स्वभावेति । निःस्वभावत्वेनाभ्युप-
गते(६) अभावे सस्व(७)भावत्वेऽभ्युपगमविरोधादिति(८) । अयं
भाव एवै(९)तादृशस्वभावो यदेतस्य परिच्छित्तिरेवै(१०)तदंभा-
वव्यवच्छित्तिरिति चेत्, भावपरिच्छित्तेस्तदभावव्यवच्छित्तिरूपता-
दीधितिटिप्पणी ।

तद्भेदप्राप्तिः । तैरर्श्यान्वेति । घटपरिच्छित्तेघटाभावावनिर्णयरूपतया
घटाभावस्य स्वभावस्य स्वभावे विशेषणीभूततया विशिष्टासिद्धौवा
भावासिद्धिरित्यर्थः । (११) इदमेव तैरर्श्यान्वम्, तैर्यक् असुख्यः
प्रकारः, यतो मुख्यतया इतरसिद्धी(१२) स्वस्यापि गुणभावेन
सिद्धिः । सर्वं चाभ्युपगमः तस्मिन्नेनाभ्युपगमो योध्यः । एवंस्व-
भावावित्यादिनाऽभावस्यापि सस्वभावत्वपुरस्कारेण उक्तं नि स्वभा-
वेत्यनेन दूषितं भवतु, इदानीं मया भावस्यैव (स)स्वभावत्वदर्शनपुर-
स्कारेण तदाभिधाने को दोष इत्यभिप्रेत्याह । अथ भाव एवेत्यादि ।

(१) घटाभावस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमवत् एव च सस्वभाववैरीकारोऽयुक्त इत्यर्थः ।

(२) स्वभाववादा—कलि० मु० पु० पा० । (३) घट—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) तैरर्श्यान्वेन—कलि० मु० पु० पा० । स्वाभावतैरर्श्यान्वेन इति नाम्ना वदन्ते । घटपरि-
च्छित्तौ विशिष्टे । स्वाभावोपि घटाभावोपि । सिद्ध, विवर्यकृत ।—मुद्रानन्द ।

(५) भावोपि सिद्ध इति भाव—पुण० पु० पा० । (६) अयं भाववत्—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) सस्व—पुण० पु० पा० । (८) विरोध इति भाव—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) भाव एवेति । तथा चाभावस्य निःस्वभावत्वोपगमेपि न क्षतिरिति भावः ।—मुद्रानन्द ।

(१०) ऐव—कलि० मु० पु० पा० ।

(११) एतद्विहासिते मन्थ आदर्शयुक्तके नास्ति ।

(१२) मुख्यतया इतरसिद्ध इत्यदर्शयुक्तके नास्ति । मुख्यतयाऽसिद्धस्य—वा० पु० ।

स्तुव्यवस्थितिरिति द्वि(१) भवतामेव तत्रतत्र जयदुन्दुभिः।

दीधिति ।

याः प्रामाणिकत्वे तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वमत्र(२)र्जनीयम् ॥

दीधितिदिष्पणी ।

तदभावस्यापीति । उक्तैरश्रीन्येनेत्यर्थः, तथा च तदनम्युपगम एव पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः ॥

करपल्ला ।

दोषान्तरमाह । न चेति । तथा च स्तम्भे प्रवृत्तेमानं प्रमाणं कुम्भमपि साधयेदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गं परो व्युदस्यति । एवम्भूतावेवेति । प्रतियोगिनि प्रवृत्तं प्रमाणमनुयोगिनमपि विषयीकरोति, अत्र प्रतियोग्यनुयोगिभाव(३) एव नियामक इति नातिप्रसङ्गो न चाऽभावस्य स्वतन्त्रप्रमाणविषयत्वमिति भावः । घटवदिति व्यतिरेके(४) दृष्टान्तः । स्वभावो हि स्वरूपम्, तच्च निःस्वरूपस्य(५) (प्रमाणपथानवतीर्णस्य(६) न सम्भवतीत्यर्थः । स्वयापि प्रमाणसिद्ध एव स्वभावावलम्बनमङ्गीकर्तव्यमित्याह ।) प्रमाणमिदं हीति ॥

तत् किमिदानीं स्वाभावविरहस्वभावो घटः प्रमा-

दीधिति ।

द्वितीयं(७) शङ्कते । तत्किमिति । तथा च घटशून्य इव घट-दीधितिदिष्पणी ।

इदंशरूपेणासिद्धौ को दोषः, अत आह । तथा चेति । परमार्थतो

- (१) वस्तुमिदं दिति-काल० मु० पु० पा० । (२) लम-कालि० मु० पु० पा० ।
 (३) त्रयोमीभाव-कालि० मु० पु० पा० । (४) व्यतिरेक-कालि० मु० पु० पा० ।
 (५) तत्त्वनिर्कृतस्य-पा० १ पु० । (६) पथानवतीर्णस्य-पा० १ पु० ।
 (७) द्वितीयं स्वभावाविरहस्वभावत्वेन सिद्ध्या वेति मतम् ।-शुभानन्द ।

णानैव सिद्धः । तत्र दृष्ट्या एवमेतत् । घटो हि यादृ-
 क्तादृक्स्वभावस्तावत् प्रमाणपथमवतीर्णः, तस्य तु
 यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात्, स्यात् परमार्थतः
 सोऽपि तद्विरहस्वभाव इति तथैव प्रमाणेनावेदितः स्यात् ।
 न चैतदप्य(१)भ्युत्पद्यते भवता । तस्माद् घटवत्
 तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविर-
 हलक्षणव्यतिरेकसिद्धिः, अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि

दीधितिः ।

वत्यपि 'घटाभावव्यवहारमसद् इति भावः । निराकरोति ।
 त्वेत्यादि(२) । तदेव व्युत्पादयति । घटो हीति । यादृगिति ।
 परमाणुपुञ्जोऽवयवी वेति(३) । सोऽपि घटोपि । तद्विरहस्वभावः
 स्वाभावविरहस्वभावः । तथैव स्वाभावविरहस्वभावत्वेनैव ।
 भावस्य स्वाभावविरहात्मकतायाः प्रामाणिकत्वे चा(४)भाव-
 प्रामाणिकत्वध्रौव्यात् । अनयोः घटवदभावयोः । व्यतिरेकः
 विरोधा(५) । तदीयत्वेनैव च निरूपणे तज्ज्ञानमपेक्ष्यते नान्यथेति

दीधितिटिप्पणी ।

यद्येभावः स्यात् तत्रैव भावस्य स्वाभावविरहस्वभावः । पारमार्थिक
 इत्यत्र किं मानमत आह । भावस्येति । पौनहत्यादाह । व्यतिरेक
 इति । ननु यद्येतौ परस्परविरहलक्षणौ तदा कथं स्वाभावविरह-
 लक्षणस्य भावस्य (अभाव)ज्ञान विना ज्ञानमत आह । तदोयत्वेनेति ।

१. (१) न चैतद्—कले० मु० पु० पा० । (२) तदेत्यादि—कले० मु० पु० पा० ।
 (३) अवयवी वेति—कले० मु० पु० पा० । (४) प्रामाणिकत्वेन—कले० मु० पु० पा० ।
 (५) विरोधा इति । अथ च परस्परविरहलक्षणोऽवयवपरस्परविरहलक्षणं परस्परविरहलक्ष-
 नं एव विरोध इत्यर्थेऽप्येव । ननु घटवदभावयोः विरोधेनैव ज्ञानमपेक्ष्यते तज्ज्ञानं
 न स्यादेत्यस्योक्तमह । तदीयत्वेनेति ।—मुद्रा नन्द ।

न तथाभावे इति । शशविषाणादिष्वपीयमेत्र गतिः ।

दीधिति ।

विनाप्यभावज्ञानं तदभावात्मनो भावस्य निरूपणं नानुपपन्नम् ॥

दीधितिःटिप्पणी ।

अभावीयत्वेनेत्यर्थः । संसर्गः प्रतियोगिता ॥ ।

वत्पलना ।

तत्किमेति । तथा सति स्वाभाव्यात्मैव(१) घटः
स्यादिति साक्षेपाभिधानाभिप्रायः(२) । तत्र दृष्टयेति ।
दृष्टिः दर्शनम् । त्वद्दर्शने चेद्भावो न प्रामाणिकस्त-
दा तद्विरहस्वभावो घटोऽपि न प्रामाणिकः स्यादि-
त्यर्थः । यादृक्तादृक्स्वभाव इति(३) । अवयवी पर-
माणुस्वरूपो धेत्यर्थः । तथैवेति । स्वाभाव(४)विरहस्व-
भावत्वेने(५)त्यर्थः । उभयोः प्रामाणिकत्वमुपसंहरति ।
तस्मादिति । अनयोः घटतदभावयोः । न चानयो-
रन्योन्यापेक्षापामन्योन्याश्रयः, घटत्वेन घटे गृह्यमा-
णे तद्विरहानपेक्षणात्, तद्विरहस्यापि प्रमेयत्वादिना
ज्ञाने(६) घटा(७)नपेक्षणादिति भावः । न तथा-
भाव इति । नान्योन्यविरहस्वभावत्वमित्यर्थः । श-
शविषाणादिष्वपीयति । शशविषाणादीना प्रामाणि-
कत्वे परं तत्र(८) क्रमयौगपद्यविरहनिरूपणं, नान्य-
धेत्यर्थः, तथा च प्रमाविषयस्यैव व्यवहारविषयत्व-
मिति(९) यदुपक्रान्तं(१०) तत्तिसद्धमिति भावः ॥

(१) स्वाभाव्यात्मैवैव—कति० मु० पु० पा० । (२) साक्षेपपर्यायिभावे—कति० मु० पु० पा० ।

(३) यादृक्तादृक्स्वभाव इति—पा० १ पु० । (४) स्वभाव-पुण्य० पु० पा० ।

(५) स्वभावे—पा० १ पु० । (६) ज्ञाने—शठ । (७) घटा—कति० मु० पु० पा० ।

(८) परतन्त्र—कति० मु० पु० पा० । (९) विषयत्वादिति—कति० मु० पु० पा० ।

(१०) यदुपक्रान्तं—पुण० पु० पा० ।

ननु काल्पनिकरूपसम्पत्तिरेवास्त्वनुमानाङ्गम् ।
तन्न । तस्याः सर्वत्र सुलभत्वात् ।

दाधिति ।

रूपम् सपक्षसत्त्वादि । तस्याः काल्पनिक(१)रूपसम्पत्तेः ।
सर्वत्र अनैकान्तिकासिद्धिविरुद्धेषु त्वदनुमतेषु हेत्वाभासेषु ॥

दाधितिटिप्पणी ।

षड्यमाणतद्दिहेत्यादिमूलेन एवं सति व्यभिचारिस्वरूपासिद्ध-
विरुद्धानामेधातिव्याप्युद्धरणस्य करिष्यमाणत्वात् तत्रैवातिव्याप्तिं
दर्शयति । सर्वत्रेति ॥

कल्पलता ।

ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्यतिरेकः कल्पनया ताव
दुपनीतः, एतावतैव तदनुमानं प्रवर्त्तताम्, किं व्य-
तिरेकस्य प्रामाणिकत्व(२)ग्रहेणेत्याह । नन्विति ।
पर्वतो षण्दिमान् प्रमेयत्वात्, महानसवत्, शब्दो-
ऽनित्यश्चाक्षुषत्वात्, घटवत्, नित्यः शब्दः कृतक-
त्वादित्यत्र व्यभिचारासिद्धिविरोधानां यथाक्रमं हे-
त्याभासतयाऽसाधकत्वं त्वया पदुच्यते, तदपि न
स्यादित्याह । तस्या इति । काल्पनिकरूपसम्पत्तेः,
सर्वत्र उदाहृते(षु), सुलभत्वादित्यर्थः ॥

(१) तस्या कल्पनया इति अत्र निरुक्तं ते । कल्पनेति । अदुपु कल्पविकार
स्वरूपा अपवादः । अनेकान्तिकेति । शिष्टसत्त्वस्य स्वस्वरूपस्य तां तेषु कल्पना कल्पेन
षड्य । अत्रचित्तं प्रवर्त्तयितव्येति अङ्गुलिकेति तदुपमयो हेतवः ।—युक्तवत् ।

(२) अत्रैकस्य अत्रानेकस्य—पुनः पुनः ॥

ननु, पक्षसपक्षविपक्षा(१)स्तात्रद्वस्त्वयस्तुभेदेन द्विरूपाः, तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिका एव पक्ष-धर्मत्वा(२)न्वयव्यतिरेकाः, प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका एवेति विभागः । तदिह(३) काल्पनिकान्निरग्नेर्धयपि प्रमेयत्वादेर्ध्यावृत्तिः काल्पनिकी सिद्धा, तथापि प्रामाणिकाजलहृदादेः प्रामाणिक्येवैपितव्या, सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम् । एवं प्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिक एव हेतुंसद्भावो

दीधिति ।

तत्र तेषु द्विरूपेषु पक्षादिषु मध्ये, तत्र तेषु काल्पनिकपक्षसपक्षविपक्षेष्विति, तथा चा(४)सर्वे साध्ये काल्पनिकयोः पक्षसपक्षयोः स्थिरभावशशशृङ्गयोः काल्पनिकमेव क्रमयोगपथविरहस्य हेतोः सत्त्वम्, क्षणिकत्वे च साध्ये सत्त्वस्य काल्पनिके(५) शशशृङ्गादी विपक्षे काल्पनिक एव व्यतिरेको गमकत्वापत्तिकं(६) रूपमिति भावः । तदिह बहौ साध्ये । एवम् दीधितिदिग्गणी ।

असत्त्वे साध्य इत्यादि । क्षणिकत्वयादिभिर्वास्तविकः स्थितो नाङ्गीक्रियते, अतः काल्पनिक एव तन्मते स्थिरः, एवं च सत्त्वेन क्षणिकत्वे साध्ये काल्पनिकस्थिते सत्त्वस्यानैकान्तिकतापत्त्वा काल्पनिकस्थिर पक्षीकृत्य सत्त्वस्याभावः साध्यते, तत्र च क्रमादिविरहो हेतुः । क्षणिकत्व इति । तदन्तरमित्यादिः । तस्याः सर्वत्र सु

(१) पक्ष विपक्षसपक्षा—मुग् ० पु० पा० । (२) पक्षधर्मो—कले० मु० पु० पा० ।

(३) बौद्धभाष्यैकतासिद्धिविद्वद्भावयो हेतुत्वसाक्षर्य कवेण कल्पदिकल्पसत्त्वनेत्य भक्त्यमाह । तदिहेति ।—भर्गुरिधट्टकुर ।

(४) एतेष्वता प्रकृते यदप्यत तदाह । तथा चने ।—मुग्जम् ।

(५) काल्पनिक—कले० मु० पु० पा० । (६) पयैर्—कले० मु० पु० पा० ।

वक्तव्यः, न चासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं हेतुः । एवं कृतकत्वस्यापि वस्तुवैकनियतस्य धर्मस्य वास्तव एवान्वयो वक्तव्यः, वस्तुनो विपक्षाच्च वास्तव एव व्यतिरेकः, न च तस्य तौ स्तः, तत् कथमसावपि हेतुरिति ।

दीधितिः ।

शब्दस्या(१)नित्यत्वे साध्ये । एवम् नित्यत्वे साध्ये । वस्तुवैकनियतस्येति वस्तुमात्रधर्मस्यावस्तुनि नित्येऽलीकेऽन्वयो विरोधात् कल्पयितुं न शक्यत इति सूचनाय ॥

दीधितिटिप्पणी ।

लभत्यादिति दत्तं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गमुद्धारति, तदिहेति मूलम्(२) । नित्ये अलीके नित्यरूपे अलीके, तथा च तत्र सामानाधिकरण्येन विरोधमङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु निरग्निकात् कूर्मरोमादेर्विपक्षात् प्रमेयत्वव्याघृत्तया विपक्षादुप्याघृत्तिः(१) काल्पनिके (शब्दे) चाक्षुषत्वसत्त्वेन पक्षसत्त्वं काल्पनिके नित्ये गगनाखिन्दे(४) कृतकत्वसत्त्वादन्ययो नित्यत्वकृतकत्वयोरिति काल्पनिकी रूपसम्पत्तिर्यथा न्वयोच्यते, तथा हृदे विपक्षे(५) प्रमेयत्वस्य सत्त्वाद्विपक्षगामित्यं वास्तवे शब्दे चाक्षुषत्वस्यासत्त्वादपक्षघृत्तित्वं नित्ये

(१) एव शब्दस्येति । वास्तवगुणत्वस्य हेतुत्वान्धेय । — गुणत्वम् ॥

(२) मूलम् । वस्तुवैकनियतस्य सूचनोपपत्त्यर्थं न य । — पा० ३, पु० ।

(३) विपक्षव्याघृत्ति — पुन० पु० पा० । (४) गगनादखिन्दे — पुन० पु० पा० ।

(५) विपक्ष — पुन० पु० पा० ।

वक्ष्यता ।

वस्तुनि कृतकत्वस्याशृत्तोर्विरुद्ध(१)त्वमत उक्तानां
(हेतूनां) कथं गमकत्वं स्यादि(२) स्यात्तद्भवे । नन्विति ॥

प्रलपितमेतत् । न हि नियामकमन्तरेण सम्प-
दं प्रति कल्पना त्वरते, विषदं प्रति (तु) विलम्बत इति
शक्यं वक्तुम्, तथा च-निरग्निकमपि कूर्मरोमं सधू-
ममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोऽपि नाग्निं
गमयेत् । वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन
दोषेणे(३)ति चेत्, तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्प-
निकया तयेति समानम् । विरोधाविरोधौ विशेष इति चेत्,

दीधिति ।

तर्हीत्यादि(४) । रूपस्य असम्पत्तौ(५) । तयो रूपम-
प्त्त्या । असति विपक्षे सतो धूमस्य सत्त्वं कल्पयितुं न
शक्यते, विरोधात्, शक्यते पुनरसतोः पक्षसपक्षयो(६)रसतः
क्रमादिविरहस्य सत्त्वं, सतोपि च सत्त्वस्यासति शशशृङ्गेऽसत्त्वेव
दीधितिदिष्णी ।

विषय प्रत्यपि त्वरतामिति दर्शयति, तथा च निरग्निकमपीति
मूलम् । विरोधात् साक्षात्सम्बन्धविरोधात् । सत्त्वस्यापि विपक्षा-
वृत्तिर्न दर्शयति । सतोपि चेति । उभयोरित्यादिमूलेन विरोधरू-
पविशेषो धूमवन्निहस्यले दर्शित, अन्यत्रेत्यादिना प्रकृतेऽपिरोधो
दर्शित इति । यस्त्ववस्तुत्वादिति यथासह्यं धूमशशशृङ्गयोरन्व-

(१) स्वयमन्वदिविरुद्ध—पुन० पु० पा० । (१) गमकत्वमि—पुन० पु० पा० ।

(२) काल्पनिकदोषेणे—पुन० पु० पा० । (३) तर्हीति—पुन० पु० पा० ।

(४) असम्पत्तौ—पुन० पु० पा० । असत्त्वं नैरूपकात्तत्त्वात् । अप्तयेति । गुणानन्द ।

(५) पक्षसपक्षयो विपर्ययशशशृङ्गयो ।—गुणानन्द ।

कुत एषः (१) । उभयोरैकत्र वस्त्ववस्तुत्वात्, अन्यत्रावस्तु-
त्वादिति चेत्, तत्र किं काल्पनिकोऽपि धूमो वस्तुभूतो येन
कूर्मरोम्ण (२) स्तेन सह विरोधः स्यात् । क्वचिद्वस्तुभूत
इति (३) चेत्, निर्धूमत्वमपि क्वचिद्वस्तुभूतमिति तेनापि

दीधिति ।

व्यतिरेकः, अविरोधादित्याह । विरोधेति । कुत एषः विशेषः,
विरोधोऽविरोधश्चेति (४) । एकत्र धूमेन बहौ साध्ये । 'उभयोः
धूमशशशुद्धयोः । अन्यत्र क्रमादिविरहेणासत्त्वे सत्त्वेन क्षणि-
कत्वे वा पक्षहेत्वोः, हेतुसपक्षयोः, विपक्षहेत्वभावयोश्च । पादशं (५)
क्वचिद्वस्तुभूतम्, तादृशं यद्य(वस्तुमृतमप्य)वस्तुनि कल्पयितुं न
शक्यते, तदा निर्धूमत्वं क्वचिद्वस्तुभूतमित्यवस्तुभूतमपि तदव-
स्तुनि न कल्पयेत् (६), चास्तवं तु सुतरामशक्यकल्पनमिति
काल्पनिकाविपक्षव्यतिरेकविरहात् धूमो नाग्नि (७) गमयेदित्याह ।
निर्धूमत्वमपीति । अथ यद्वास्तवं तस्यैवावस्तुनि संसर्गो विरु-
दीधितिटिप्पणी ।

यि । असत्त्वे, साध्य इत्यनुपपद्यते । अन्यत्रावस्तुत्वादित्यत्रापि उभ-
योः इत्यस्यानुपपत्तः । तत्र च उभयोरित्यस्य व्याख्यामाह । पक्षहे-
त्वोरित्यादि । पादशम् यद्गूपावच्छिन्नम् । ननु तत्र काल्पनिकनिर्धू-
मत्वं न कल्पनीयम्, किन्तु चास्तव निर्धूमत्वमेव कल्पनीयम्, अत
आह । चास्तवं इति । काल्पनिकेति । भवता काल्पनिकाद्विपक्षात्
काल्पनिकी व्यावृत्ति चास्तवविपक्षाच्च चास्तवीति कृतनियमस्या-

(१) एतत्—पुन० पु० पा० । (२) रोम्ण-कलि० पु० पु० पा० ।

(३) इस्तुभूत एवेति—कलि० पु० पु० पा० ।

(४) विरोधोऽविरोधश्चेत्यर्थ—कलि० पु० पु० पा० ।

(५) यदोर्ण—कलि० पु० पु० पा० । (६) कल्पयेत्—कलि० पु० पु० पा० ।

(७) यद्यप्युक्तत्वात् विरुद्धत्वस्य तत्र कल्पनया अहम्भवेत्तत्रो न विरुद्धत्व, तथापि
विपक्षव्यतिरेकव्यतिरेकत्वमिति विपक्ष—शुभ्रजयद ।

दीधिति ।
 ध्यत, न तु तादृशस्यावास्तवस्यापि, हेतुश्च वास्तव' वही वा
 स्तव(१) एव धूमः, न चास्य काल्पनिकमपि विपक्षवृत्तिर्भव,
 विरोधादिति चेत्, 'वस्तववस्तुनोः संसर्गो विरुद्ध्यते नावस्तुनो
 रित्यत्र न किञ्चिदपि(२) प्रमाणम्, कल्पनामात्रं तु(३) वैपरीत्ये
 नापि सुलभम्, वस्तुनो(४) धूमस्य वस्तुनि जलद्रदादौ कल्पन च
 दुर्वारम्, वास्तवमेव च पक्षसत्वादिकमनुमानोपयोगि, वस्तुत्वात्,
 अन्यथा(५) निप्रसङ्गात्, न तु(६) क्वचि(७)तिकञ्चिद्वास्तव, क्वचि
 दीधितिदृष्टिणी ।

रक्षणादिति भाव । इद त्वत्र चिन्त्यम् । यथा काल्पनिके न काल्प
 निक निर्धूमत्व वर्तते तथा धन्वमाघोपि न वर्तते, तुल्यन्यायात्,
 तथा च तस्य काल्पनिकविपक्षत्वमपि नास्तीति । कुतो धूमस्य
 व्यावृत्त्याऽग्निगमकत्वाभावरूप दूषणमिति । तादृशस्य तद्रूपावच्छि
 दस्य । अवास्तवस्यापीति । येन निर्धूमत्वमित्यादिदोष स्यादिति
 भाव । व-हौ, साध्य इति शेष । विरोधात् सदसदित्यादिरूपात् ।
 त-मतसिद्धान्तदूषणेन समाधत्ते । वस्तववस्तुनोरिति । वैपरीत्ये
 नापीति । वस्तववस्तुनोरेव दोष, न तु धस्तुनोरेपीत्यर्थः । वस्तुनो
 धूमस्येति । वस्तुनोः संसर्गो भयता किमपि बाधक नास्ति यत इ
 त्यर्थ । वास्तवमेव चेत्येवकारव्याघर्ष्यमाह । न त्विति । व्यतिरेकभङ्ग

- (१) वा—कलि० मु० पु० पा० ।
- (२) न किञ्चिदिति । अस्तु न प्रमाणापसरा इति भाव । वैपरीत्येन वस्तववस्तुसंसर्गो
 विरोधेन ।—गुणानन्द ।
- (३) क-पनामात्रस्य—कलि० मु० पु० प० ।
- (४) न तु वस्तुविषयकप्रमाणावस्तुत्वप्रवक्तव्यसंभवा परस्परसहकारेण विरोधधी^१ स्यात्
 तत्राह । वस्तुन इति ।—गुणानन्द ।
- (५) अन्यथा अवस्तवस्य तस्य तस्यानुमानोपपत्तेः । अनेपसङ्गात् शब्दे चास्य
 गुणवादेनाऽनुमानप्रसङ्ग इति ।—गुणानन्द ।
- (६) न तु—कलि० मु० पु० पा० ।
- (७) क्वचिद् वस्तुनो इत्युत्त्वे । किञ्चित् पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं च विरोधासत्त्वं च
 कल्पविकल्पमिति भाव । काल्पान् अवस्तुन एव यत्र पक्षत्वात्कम् । अवस्तवमपि विपक्षसत्त्वं
 च तत्र वास्तव मति भावः । न तु पक्षत्वादेरेवस्तुवस्तुत्वादिकमत्र नियामकं वाच्यम् तत्राह ।
 कल्पवागेत्वे न ।—गुणानन्द ।

विरोध एव । तस्माद् यथा कल्पनिकी विपत्तिर्न दोषा-
य, तथा कल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणायेति व्यति-
रेकभङ्गः ॥

दोषितिः ।

धावास्तवमपि, नियामकामावात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चे(१)त्ये-
भिसन्धापोपसंहरति । तस्मादिति । व्यतिरेकः क्रमादिविरहेण
स्थिरस्य सत्त्वव्यतिरेकसाधनम्, क्षणिकत्वसाधनस्य च सत्त्वस्य
शशमृङ्गे व्यतिरेकः, तयोर्भङ्गः ॥०॥

दोषितिटिप्पणी ।

इत्यत्र द्विवचनान्तसमासेन न्यूनत्वं परिहरति । व्यतिरेक इति ॥०॥

कल्पलता ।

परिहरति । प्रलपितमेतदिति । प्रलापः अनर्थकं
वचः, तथा च त्वदभिधानमर्थशून्यमित्यर्थः । तदेव
दर्शयति । न हीति । क्षणिकत्वं सत्त्वयोरलीके व्यति-
रेकसिद्धिः कल्पनिकी (तव) सम्पत् । सद्धेतोर-
प्यसद्धेतुत्वापत्तिर्विपत् । विपदमेव दर्शयति । तथा
चेति । ननु वस्तुनो विपक्षाद्धूमस्य वस्तुनो व्याघृ-
त्तिरस्त्येवेति धूमो वह्नि कथं न गमयेदित्याह । चा-
स्तव्यामिति(१) । सत्त्वक्षणिकत्वयोरपि त्व(२)द्विप-
दशिता व्यतिरेकसम्पत्तिरवास्तव्येत्त्याह । तर्हीति ।
ननु कूर्मरोम्णि(४) वस्तुसतो धूमस्य घृत्सौ विरोधः, अक्ष-
ाण्येकत्वस्य(५) क्रमयोग्यव्यविरहस्य चास्तव एवासति

(१) इधे—कति० पु० पु० पा० । (२) वस्तुमिति—पुन० पु० पा० ।

(३) सत्त्वक्षणिकत्वयोरपि—पुन० पु० पा० ।

(४) रोम्नि—कति० पु० पु० पा० । एवमेति ।

(५) विरोध एवैकत्वस्य—कति० पु० पु० पा० ।

कल्पयता ।
 कूर्मरोम्णि घृत्तावधिरोध इत्याह । 'विरोधेति' । (उभ-
 योरिति ।) 'धूमकूर्मरोम्णोः, एकत्र धूमानुमानस्थले,
 वस्त्ववस्तुत्वात्, अन्यत्र त्वद्(१)पदर्शिते । व्यतिरेके,
 अवस्तुत्वात्, इति विरोधाविरोधावि(२)त्यर्थः । त-
 त्किमिति । अवस्तु(भूतस्यैव)धूमस्या(३)वस्तुनि (नि)-
 रग्निके गतत्वेन व्यभिचारस्य मयोक्तत्वात् यव विरोध
 इत्यर्थः । यवचिदिति । हेतुत्वेनोपात्तो धूमो वस्तुभूत
 एव(४), स च नावस्तुनीति न(५) व्यभिचार
 इत्यर्थः । तर्हि निर्धूमत्वमपि कूर्मरोम्णि कथं वर्ततां,
 हृदादौ तस्य वस्तुत्वात्, तथा च निरग्निकेऽलीके न
 धूमवत्त्वं नापि निर्धूमत्वमिति महान्विरोध इत्याह ।
 निर्धूमत्वमपीति(६) । व्यतिरेकभङ्ग इति । व्यतिरेक-
 व्याप्तिग्रहभङ्ग इत्यर्थः, तथा च त्वन्मते नान्वयव्य-
 तिरेक(७)ग्रहोपि सत्त्वक्षणिकत्वयोरिति भावः ॥०॥

क्षीयति ।

प्रतियोग्युत्तरभाविनो हि कारणस्यापेक्षणीयत्वे सत्यपि
 प्रतियोगिनि तद्विलम्बाद्विलम्बो नाशस्य स्यात्, निरस्ते च
 तस्मिन् भावस्पोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः, स एव च क्षणभङ्गः ।
 यदि चैवमुत्पत्तिमतां क्षणिकत्वे सिद्धेऽपि नित्यत्वेन परैरभ्यु-
 क्षीयतिटिप्पणी ।

मूले नित्ये क्षणभङ्गसाधकं न प्रतीयते, एवमितरत्रापि न्यूनत्व-
 माशङ्क्यामासमाह । प्रतियोगीत्यादि । तस्मिन् इतरकारणस्यापे-

(१) अन्यत्र वृ सडु—पुण० पु० पा० । (२) विरोधाविरोधादि—कति० पु० पु० पा० ।

(३) धूमस्यैव—पुण० पु० पा० । (४) वस्तुभूत एव—पाठ ।

(५) नावस्तुनीति स—पा० १ पु० । (६) निर्धूमत्व इति—पा० १ पु० ।

(७) नान्वयव्यतिरेक—पुण० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-रुल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २६३

(१) अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वसि-
द्धेः (१) क्षणमङ्गः । न । विकल्पानुपपत्तेः । तद्धि तादात्म्यं

दीधिति ।

पगतानां परमाणुनां तन्न सिद्धमिति विभाव्यते, तदाऽनि-
त्येषु (२) सिद्धव्याप्तिकेन सत्त्वेन तेषां विनाशित्वं । क्षणिकत्वं
वा साधयिष्यत इत्याशयवानाशङ्कते । अस्तु तर्हीति । अहेतु-
कत्वं च तदुत्पत्त्युत्तरभाविहेत्वनपेक्षत्वम् । अत्र च यो यस्य
ध्रुवभावी स तदुत्पत्त्युत्तरभाविहेत्वनपेक्षः, यथा पूर्वस्य बीजक्ष-
णस्योत्तरः, यथा वा (३) कर्मणो विभागः, ध्रुवभावी च प्रति-
योगिनो विनाश इति वस्तुतस्तेषामभिमतः प्रयोगः (४) । उद-
क्षरमपि परकीयसिद्धान्तभेदानुसारेण विकल्प्य दूषयति । तद्धी-
त्यादि । तत् ध्रुवभावित्वम् । तादात्म्यम् प्रतियोगि (५) तादा-
त्म्यम्, न च (६) तदात्मनस्तदुत्तरभाविमापेक्षत्वसम्भव इति

दीधितिटिप्पणी ।

क्षणोपत्त्वे । सत्त्वेन विनाशित्वं प्रसाध्य तेन ध्रुवभावितया क्षणमङ्ग-
साधनमपेक्ष्य सम्मुख एव क्षणमङ्गसाधनमुचितमित्याह । क्षणि-
कत्वं चेति । तन्मतेऽपि विनाशस्य प्रतियोगिजन्यतयाऽहेतुक-
त्वासङ्गतेराह । अहेतुकत्वं चेति । अत्र च प्रयोग इति सम्ब-
न्धः । उत्तर, बीजक्षणः । पक्षधर्मता दर्शयति । ध्रुवभावी चेति ।
तेषामभिमत इति । तेषां व्यववर्त्तवादिति भावः । उदक्षरमपीति विक-
ल्प्य इत्यन्वयि । तादात्म्यं तैरुक्तं किं वाभिमतं कियते इत्याह । न

(१) ध्रुवभावेनाविनाशस्याहेतुकत्वेन—पाठ । ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे-
कलि० सु० पु० पा० ।

(२) तदा नित्येषु—कलि० सु० पु० पा० । तदा जन्मेषु—पुण० पु० पा० ।

(३) व्यापनये इत्यन्तमाह । यथा वति ।—गुणानन्द ।

(४) मानिसतप्रयोग—पा० २ पु० ।

(५) केन तादात्म्यमित्यनेश्याप्यामाह । प्रतियोगेति ।—गुणानन्द ।

(६) ध्याति इत्यपि । न चेति ।—गुणानन्दः ।

कल्पलता ।

भावि तत्तद(१)हेतुकम् ॥ तादात्म्य इवेति । ऽवि-
नाशस्य प्रतियोगितादात्म्यमित्यर्थः ॥ १ निरुपाख्यत्व
मिति(२) । अलीकत्वमित्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति ॥
प्रतियोगिकार्य(त्व)मित्यर्थः । व्यापकत्वं वे(३)ति ।
प्रतियोगिव्यापकत्वं वे(४)त्यर्थः ॥

न पूर्वा(५), निषेधनिषेधयोरैकत्वानुपपत्तेः ।
उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः ।

दीधिति ।
निषेधेति(६) । मिथो(७)विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः ।
वैश्वरूप्येति । निषेधनिषेधयोरैक्ये कचिदपि(८) विरोधासि-
द्ध्या विरुद्धधर्मसंसर्गोच्छेदे भेदा(९)सिद्धावद्वैतमेव स्यात्, स्याच्च
जगदेवाभावशेष(१०), स्वदेशकालयोरपि तस्यासत्त्वादित्यर्थः ॥

दीधिति, टिप्पणी ।

निषेधम् प्रतियोगि । निषेध अभाव । यद्वा निषेधम् नाशम् ।
निषेध नाशः । कचिदपीत्यादि । प्रतियोग्यभावयोरैक्ये घटत्वाभा-
वरूपघटत्वस्य घटत्वादिसमानाधिकरणतया घटत्वपटत्वदीनामपि
परस्परासामानाधिकरण्यरूपविरोधासिद्ध्या विरुद्धधर्मवत्त्वाभावेन
घटपटादीनामपि भेदो न सिञ्चेत्, इत्थं च जगत' पदैक्यं इत्यादि-
त्यर्थः । इत्थं च इतरदपि स्यादित्याह । स्याद्येति । अभावशेषम्
अभावानतिरिक्तम् । न च भावशेषत्वमेव कथं नापादितमिति वा-
च्यम् । तस्य मूलेनापाद्यत्वाद्भाक्त्वमिति । यद्यप्येतद्वैतापादनैव

- (१) तदप्रा—पुण० पु० पा० । (२) निरुपाख्यमिति पाठ ।
(३) व्यापकत्वं च—कलि० मु० पु० पा० । (४) व्यापकमि—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) पूर्वा—पुण० पु० पा० । (६) निषेधेति—पुण० पु० पा० ।
(७) मिथ इति । अत्र च कालिकी विरोध इत्यादि तेषां च देशकोऽपि ।—मुणानन्द ।
(८) कचिदपि । यत्र यस्य धर्मस्याभावो वर्तते तत्र तस्यापि सत्त्वदिति भावः ।—
मुणानन्द । (९) भेद—कलि० पु० पु० पा० ।
(१०) अभावशेषमिति भावशेषस्य अनुपपत्तयम् तुल्यपुके ।—मुणानन्द ।

दीधितिटिप्पणा ।

प्राप्तम्, तथापि स्पष्टार्थमुक्तम् । कान्चन जगद्धटाभावमय इत्यादि
रम्य इत्याहु । हेतुमाह । स्वदेशेति । स्वदेशकालयोरपि स्वात्मकत्वा
भावस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

निषेधेति । न हि घट एव घटाभाव(१) इति
कस्यचिदनुभवो व्यवहारो वेति भावः । ननु(२)
परीक्षकाणां(३) ताव(स)दुभयमस्तीत्यत आह । उप
पत्तौ वेति । वैश्वरूप्यम्(४) वैचिश्यम्, तदनुपप
त्तिः, सर्वेषां घटपटादीनामभावैकस्वभावत्वादित्यर्थः ।
यद्वा विरोधिनोरपि तादात्म्ये गवाश्वादीनामपि(५)
तादात्म्यापत्तेरित्यर्थः ॥

ननु कालान्तरेऽर्थक्रिया प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्ति-
ता, सा च कालान्तरे समर्थतरस्वभावत्वमेवेति(६)

दीधिति ।

ननु कालान्तरे समर्थतरस्वभावो भाव एव विनाश इति
नोक्तदोष इत्याशङ्कते । नन्विति । सा चेति । नास्तितेत्यर्थः ।
कालान्तरवर्तीभावो हि सामर्थ्यविरहेण समर्थात्प्राचो भावाद्भि
द्यमानो लघवाद् तस्य विनाशोऽभ्युपेयते, अथाभिन्न एव ।

दीधितिटिप्पणी ।

कालान्तर कार्यकाल-धामाद्यक्षण । नास्तितता नाश । सा चे
त्यादिमूलताऽभेद एव प्रतीयते अमेदपक्षे च न-वयमय क्षणभङ्ग
इति न लगतीत्यतो विकल्प्य सङ्गमयति । कालान्तरेति । प्राचो भा
वात् प्राचीनभावात् । अथाभिन्न एव, विनाशोऽभ्युपेयत इति सम्ब

(१) घटविनाश—क. प्र० पु० पा० । (२) भाव ।—पा० १ पु० ।

(३) परीक्षितानां—क. प्र० पु० पा० । (४) वैश्वरूप्ये—पुन० पु० प० ।

(५) गवश्वादेरपि—पुन० पु० पा० । गवश्वादेरपि—पुन० पु० पा० ।

(६) स्वभाववन्नेति—पा० १ पु० ।

चेत्, नन्वयमेव क्षणभङ्गः, तथा चासिद्धमसिद्धेन सा-
धयतः कस्ते प्रतिमल्लः(१) ।

दीधितिः ।

आद्ये, नन्वित्यादि । सामर्थ्यविरहो हि भेदं साधयन् क्षणभङ्गे
पर्यवस्यति, न चासावद्यापि सिद्ध इत्यर्थः । विनाशस्य प्रति-
योगितादात्म्याभ्युपगमविरोधश्चेत्पि(२) द्रष्टव्यम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न्धः । ननु समर्थतरस्वभावत्व सामर्थ्यविरह एव, नन्वयमित्या-
दिना कथमस्य क्षणभङ्गाभेद व्यापादितः, वरमेतेनास्य क्षणभङ्गादि
नाभूतत्वं भवत्वित्यतस्तत्पर्यवसानरूपार्थमाह । सामर्थ्यविरह इ-
त्यादि । भेदं साधयन्, प्राचो भावात् ॥

कल्पलता ।

प्रकारान्तरेण विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्यं श-
ङ्कते । नन्विति । स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे भावो-
ऽर्थक्रियां प्रत्यक्समर्थ इत्यशक्तिरेव तदातनी(३) ना-
स्तित्वा, तथा च समर्थतरस्वभावो भाव एव नास्ति-
ता, सैव च नाश इत्यर्थः । प्रथमक्षणे सामर्थ्यमग्नि-
मक्षणे(चा)ऽसामर्थ्यमिति विकृद्धर्माध्यासेन भेद
एव (तव) विवक्षितः, तथा च क्षणभङ्ग एवानया(४)
वचनभङ्गा त्वपोच्यते, स च पूर्वोक्तसामर्थ्यासामर्थ्य-
प्रयोजकप्रसङ्गतद्विपर्ययाधीनः(५), तौ च दूषितावेवे-
त्याह । नन्वयमेवेति । तथा चेति । तथा च प्रकारा-
न्तरेण(६) समर्थतरस्वभावत्वमसिद्ध(मसिद्धेन)क्षण-
भङ्गेन साधयत इत्यर्थः ॥

(१) प्रतिमल्ल — गाढ । प्रतिनन्द — कलि० मु० पु० पा० । (२) धेति — पुण० पु० पा० ।

(३) तदानीं — पुण० पु० पा० । (४) क्षणभङ्गप्रधानया — पुण० पु० पा० ।

(५) धीनश्च — कलि० मु० पु० पा० । (६) तथा चेति । कालान्तरे — पुण० पु० पा० ।

अपि च देशान्तरकालान्तरानुपङ्क्तिण्यस्य(१) ना-
स्तिता यद्यमेव, नूनमनक्षरमिदमुक्तं, यद्यमेव देशा-
न्तरकालान्तरानुपङ्कीति । यदि वा स्वदेशकालवत्
कालान्तरदेशान्तरयोरपि नास्तिताननुपङ्केऽस्तित्वप्रस-

दीधितिः ।

द्वितीये, अपि चेति । देशस्यापि(२) क्षणिकत्वात् देशा-
न्तरेत्युक्तम् । अभावसामान्या(३)भिभाषेणेत्यन्ये । चलसन्ता-
न(४)मभिमेत्येत्यपरे । पूर्व(५)मशक्तिरशक्तस्वभावरूपा शङ्किता,

दीधितिः ।

देशस्यापीति । ध्वंसस्य प्रतियोगिदेश एव वृत्तेः प्रतियोगि-
णोत्तरं तद्भूतलमेव देशान्तरपदेनोक्तम्, न तु प्रतियोग्यत्यन्तामा-
वाधिकरणं देश इति । यद्यप्येतद्देशस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणत-
याऽपि कथं ध्वंसस्य वृत्तित्वमिति चाख्यम्, तथापि तन्मतेऽन्य-
थानुपपत्त्या प्रतियोग्यनधिकरणसमुद्भूताधिकरणजातीयपरम्पराया-
मेव ध्वंसवृत्तित्वाङ्गीकारात् । अभावसामान्येति । नास्तितापदेनात्रा-
भावसामान्यमेवोक्तम्, तथा चात्यन्ताभावस्यैव देशान्तरवृत्तित्वम-
स्तीति भावः । चलेति । यत्र परमाणुश्चलन्नेव एकभूतलतोऽधिक-
रणान्तरे द्वितीयक्षणे पतति, तत्र द्वितीयाधिकरणरूपदेशान्तरे द्वि-
तीयक्षणवर्तितपरमाणुरूपध्वंस एवास्तीत्यर्थः, तथा चैतन्मते ए-
काधिकरणमात्रे यद्वर्तते तदत्र नोक्तमिति भावः । पौनरुक्त्याभावं द-

(१) अनुपङ्क्तिण्यस्य — पृ० २ पु० ।

(२) ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे कथमेतदित्यत आह । देशस्यापीति । यद्यपि देशोऽपि
क्षणिकत्वात् देशान्तरेण, तथापि देशिककालिकसम्बन्धेदादिविशेषितोऽवयवः । — गुणानन्दः ।

(३) अभावसामान्येति । तथा चात्यन्ताभावमादाय देशान्तरवृत्तित्वसम्बन्ध इति भावः ।
तत्र परमाणुया यथाद्युनेनैरेपपरिवारकश्चिर्वाङ्गम् । — गुणानन्दः ।

(४) चलसन्तानेति । अत्र चलेति पूर्वसम्बद्धदेशोऽभावोत्पादकम् । सन्तानेति प्रागभावता-
भावः । अत्र च प्रतियोगिसमानदेशत्वेपि यत्रोत्तरता प्रतीयते तदपेक्षया देशान्तरत्वेऽप्यपत्तिः । यत्र
प्राक् प्रतीत तदपेक्षया देशान्तरेण ध्वंसोऽपि शोध्यः । — गुणानन्दः ।

(५) पौनरुक्त्याभावं द्वाङ्कितं । पूर्वमिति । अशक्तस्वभावः, शक्तभेदः । — गुणानन्दः ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति—कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २६७

ङ्गः । अशक्ते(१) कथमस्तु, शक्तेः सत्तालक्षणत्वादिति
चैत, अथ कालान्तरकार्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरस-
त्त्वम्, (किं वा) स्व(२)कार्यमपि प्रति कालान्तरे-
ऽशक्तिरसत्त्वम् ।

दीधिति ।

सम्प्रति शक्तिविरहरूपां(३) तामाशङ्कते, अशक्ते(४) कथम-
स्तु(५), कालान्तरेऽस्तित्वमिति (शेषः)(६) । कालान्त-
रेति । कालान्तरीण(७)कार्याशक्तं स्वकालेपि(८) भानात्
स्वकाल इत्युक्तम्, न तु विकल्पान्तर्गतमिति(९) मन्तव्यम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

शेषति । पूर्वमिति ननु कालान्तर इत्यादावित्यर्थः(१०) । अस्तित्वत्या-
दि । तथा चास्तित्वत्रास्तित्वप्रसङ्ग इत्यस्यानुपङ्गो बोध्य इत्यर्थः ।
स्वकाल इत्यस्य वैधर्म्यमाशङ्क्याह । कालान्तरे(ती)ति । घस्तुतः
स्वकालेपि तदस्तीत्युक्तं, न तु तस्य किमपि प्रयोजनमिति भावः ॥

कल्पलता ।

यदि च घटनास्तित्वा घटात्मिका देशान्तरकाला-
न्तरयोरनुवर्त्तते, तदा तद्रूपतया घटस्यैवानुवृत्तिः, अथ
तत्र नानुवर्त्तते, तदा स्वरूपत एव घटानुवृत्तिरिति

(१) अशक्ते—पु० पु० पा० । अथ पाठो गुणानन्दकल्पलताकृतसम्मत ।

(२) स्वा—कलि० मु० पु० पा० । (३) रूप—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) अशक्ते—कलि० मु० पु० पा० । अथ पाठो गुणानन्दसम्मतः ।

(५) कथमस्त्विति—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) अधिकरणाकाङ्क्षां पूरयति । कालान्तर इति । धर्मिनिवेशस्य वैधर्म्यमाख्यातपञ्च
म्यर्थस्य च तथास्वमाशङ्क्याह । अस्ति वमिति ।—गुणानन्द ।

(७) कालान्तरीण—कलि० मु० पु० पा० ।

(८) स्वकालेऽपीति । एतच्च स्वकालेऽसत्त्वापादनरूपदोषागोपयोऽयत्त इति ध्येयम् ।—
गुणानन्द । (९) अन्तर्गत—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) २६४ पृष्ठे १३ पङ्क्तौ सूत्रानेदं वर्तते ।

कल्पस्ता ।

घटादेः(१) क्षणिकतां साधयितुमुद्यतस्य नित्यत्वं हि
मुत्तं च पर्यवमितमित्युभयतःपाशा रज्जुरित्याह
अपि चेति । अयमेव भाव एव । ननु देशान्तरे का-
लान्तरे वा भावस्याशक्तिं धूमः, तथा च तदुभयत्र कथं
सत्त्वमापद्यतामिति(२) शङ्कते । अशक्तेरिति ॥

आद्ये स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः, तदानीमपि (त-
स्य) ताद्रूप्यात् । कालान्तरकार्यं प्रत्येवमेतदि(३)ति
चेत्, किमयं मन्त्रपाठः । न हि यो यत्राशक्तः स त-
दपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते । न हि रासभापेक्षया
धूमो जगति नास्ति, तत् कस्य हेतोः, न ह्यशक्तस्य
स्वरूपं निवर्तत इति ।

साधिति ।

× × ×

दीधितिदिप्पणी ।

× × ×

कल्पस्ता ।

कालान्तर(४)कार्यं प्रत्यशक्तिरसत्त्वमिति चेद्वद्रूपे,
तदा(५) बीजादेः स्वकालेपि कालान्तरकार्यं प्रत्यश-
क्तिरेव, न हि स्वकाले बीजादि ऋ(६)कालान्तरकार्याणि

(१) कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तिरेव न हि बीजादि कालान्तरकार्याणि कोलीति स्वकालेपि बी-
जादेः स्वकालेऽपि प्रत्यशक्तिरेव ॥ स्वकालेऽपि—कालि० पु० पु० पा० ।

(२) मायया इति—पा० २ पु० ।

(३) त्रैलोक्ये—पुण० पु० पा० ।

(४) कालान्तरे—पुण० पु० पा० ।

(५) चेद्वद्रूपे यदा—पुण० पु० पा० ।

(६) एतत्पुष्पिकामारुषाभिमपुष्पिकाविवर्तयन्तो ग्रन्थ २ पु० नास्ति ।

कल्पलता ।

करोतीति स्वकालेऽपि बीजादेरमत्त्वप्रसङ्ग इति प्रथम-
विकल्पार्थः(१) । तदानीमिति । तदानीमपि स्वकाले-
ऽपि । तस्य बीजादेः । ताद्रूप्यात् कार्यं प्रत्यक्षकत्वा-
दित्यर्थः(२) । (एवमेतदिति ।) एतन् बीजादि । एवं
स्वकालेपि कालान्तरकार्यं प्रत्यक्षदेवेत्यर्थः । किमयमि-
ति । सदापि किञ्चिदपेक्षयाऽसदिति(३) विरोधपरि-
हारो मन्त्रपाठं(४) विना नोपपद्यत इति भावः ।
व्यवहारविरोधमाह । न हीति । व्यवहारविरोधमेव
सोपपत्तिकमाह । न हि रामभेति ॥

द्वितीये तु यदि कालान्तराधाराऽशक्तिः, कथं

दीधिति ।

स्वकार्यं प्रति कालान्तरनिरूपिता(तस्या)ऽशक्तिः कालान्त-
रनिष्ठा(५) तन्निष्ठा(६) वा । आद्यं दूषयति । यदीति । कथ-
मिति । तस्य त्वया(७) क्षणिकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

दीधितिटिप्पणी ।

कथमिति मूलम्, तेन तस्य तदात्मकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।
तस्य त्वयेति । इदानीं वृत्तेः क्षणिकस्य कालान्तरवृत्तिरूपत्वा-

(१) स्वकालेपि तस्य बीजादेस्ताद्रूप्यात् कालान्तरकार्यं प्रत्यक्षकत्वादित्यर्थः—कलि०
मु० पु० पा० ।

(२) तदानीमपि स्वकालेपि—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) अपेक्षया त्वसदिति—पुण्य० पु० पा० । (४) पश्चादौ मन्त्रपाठ—पुण्य० पु० पा० ।

(५) कालान्तरस्य निरूपकत्वमधिकरणतयाऽवच्छेदकतया चेति भेदेन विकल्पयति । कालान्तरनिष्ठेत्यादि ।—गुणानन्दः ।

(६) पूर्वोक्तान्त यस्त्व तन्निष्ठेत्यर्थः ।

(७) ननु कालान्तरवृत्तिर्यं शक्यमात्रं स कालान्तरवृत्तिभावभेद एव कल्प्यते, ताद्यथा, तथा च स एव भावः, तथा च तथापि तदान्यकत्वं स्यात्, तत्र ह । तस्य त्वयेति । तथा च कालान्तरवृत्तित्वमेव तस्य नोपपद्यत इति भावः ।—गुणानन्दः ।

तदात्मिका । तदाधारा चेत्, तदैवासत्त्वप्रसङ्गः, कालान्तरे तु विपर्ययः । तस्मात्

विधिरात्माऽस्य भावस्य(१) निषेधस्तु ततः परः ।
सौऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः शृण्वन्नपि न लज्जते ॥

दीधितिः ।

द्वितीये त्वाह । तदे(२)त्यादि । तदात्मिकाया(३) अशक्ते-
स्तत्काल एव सत्त्वादिति भावः । अभेदे कथमाधाराधेयभाव
इत्यपि द्रष्टव्यम् । तदाधारेत्यस्य तत्कालाधारे(४)त्यर्थ इति
(तु) केचित् । विपर्ययः असत्त्वव्यतिरेकप्रसङ्गः । उपसंहरति ।
तस्मादिति । आत्मा स्वरूपम् । अस्य(५) निषेध इत्यन्वयः ॥

दीधितिदिप्पणी ।

भावादित्यर्थः । तदात्मिकाया इति । अशक्तेरसत्त्वरूपतया तत्काले-
ऽसत्त्वापादनं घोष्यम् । अन्तिमदोषोद्धारिणा मतमाह । तदाधारे-
त्यस्येति । विपर्यय इति । असत्त्वस्य प्रतियोग्याधारकतया कालान्तरे
प्रतियोग्यसत्त्वेनासत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । इत्यन्वय इति ।
तथा च भावस्यात्मा विधिः, अस्य निषेधस्ततः पर इत्यन्वय इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

स्वकार्यमपि प्रति(६) कालान्तरे(ऽपि) अशक्ति-
रसत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति । यदीति । कथं तदा-
त्मिका कथं प्रतियोग्यात्मिका, प्रतियोगिनः प्रथम(७)।

(१) विधिरात्माऽभवस्य—पुण० पु० पा० । (२) तैरे—पुण० पु० पा० ।

(३) एवकार्यानुपशानिमाशङ्क्याह । तदात्मिकाया इति । तत्काल एव, क्षणिकत्वेनाभि-
मतभाषकाल एव ।—गुणानन्द ।

(४) तत्कालाधारेति । तथा च कालान्तरनिष्ठा तत्कालनिष्ठा वेति विकल्पोऽरसेव । एवं
स्वनिष्ठत्वविकल्पविरसने स्पृतत्वमहाधिबीजम् ।—गुणानन्द ।

(५) केवल विकल्पस्य अभावतानुपगम्यता को विरोध इत्यत आह । अस्त्य विरोध इति ।
तस्य भवत इत्यर्थः ।—गुणानन्द ।

(६) स्वकार्यमपि—पा० २ पु० । (७) प्रतियोगिनः—कलि० सु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

क्षणमात्रवृत्तितया द्वितीय(१)क्षणेऽसत्त्वादित्यर्थः । तदाधारा चेदिति । प्रतियोगिकालाधारेत्यर्थः । कालान्तर इति । स्वकालाधारैव चे(२)दशक्तिरसत्त्वं, तदा स्वकालातिरिक्ते काले भावस्य सत्त्वप्रसङ्ग इति स्थैर्यमेवावर्त्तत इति भावः । प्रथमविकल्पमङ्ग(३)मुपसंहरति । तस्मादिति । (स्व)भावाभावयोर्विधायक(निषेधक)प्रमाणगोचरयोस्तादात्म्यं सर्वथाऽनुपपन्नमित्यर्थः । प्रकृष्टा ईक्षा प्रेक्षा, तथा व्यवहरतीति प्रेक्षः ॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति वाक्यस्य(४) सोपाख्येति शेषः । नन्वयमपि क्षणभ-

दीधितिः ।

द्वितीयं(५) पक्षं तदीयग्रन्थाविरुद्धं व्युत्पादयन्नाशङ्कते । अस्तु तर्हीति । शेषः अध्याहरणीयो भागः, तथा च भावस्वरूपातिरिक्ता सोपाख्या निवृत्तिर्नास्तीति पर्यवसितवाक्यस्य निरुपाख्या निवृत्तिरिति तात्पर्यम् । (एतद्द्रव्यमिति । नन्वयमपीति ।

दीधितिटिप्पणी ।

द्वितीयं पक्षम् निरुपाख्यस्वरूपम् । तदीयग्रन्थाविरुद्धमिति । भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति तदीयग्रन्थपङ्क्तिः, निवृत्तेरलीकत्वाङ्गीकारे एतद्वाक्यं चिरुच्यते, भावातिरिक्तस्यैवालीकत्वात्, अत एतद्ग्रन्थं सोपाख्यपदाध्याहारेणाविरुद्धं सम्पादयन्निदमुच्यते(६) इत्यर्थः । तदीयग्रन्थत एव इदं कथं लब्धं, येन तन्मतसिद्धमिति वाच्यमत आह । इति तात्पर्यमिति । न क्वापीत्युक्ते कथं तस्य सार्वत्रिक-

(१) द्वितीये—कलि० मु० पु० पा० । (२) स्वकालाकारेण्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) प्रथमविकल्पप्रसङ्ग—कलि० मु० पु० पा० । प्रथमविकल्पस्तु नाशस्य प्रतियोगितादात्म्यरूपो बोध्यः । (४) नास्तीत्यस्य—पाठः । (५) द्वितीयम्, निरुपाख्यस्वरूपम् ।—युगानन्दः ।

(६) सम्पादयन्निदमुच्यते इति पाठो युक्तः प्रतिभानि ।

ङ्गस्योद्गारः(१), स च(२) कफोणिगुडायितो वर्तते ।
 भवतु वा निवृत्तिरसमर्था, तथाप्यहेतुकत्वं तस्याः कि-
 मायातम् । तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत्, यादृशः
 कालदेशनियमः । सोऽपि तस्य कीदृश इति चेत्, ए-
 वं(३) तर्हि न घट(४)निवृत्तिः कापि कदापि घा(५)
 सर्वत्रैव सदैव वेति(६) स्यात्(७) ।

धीधितिः ।

निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्पन्नमात्रस्यैव भावस्य
 सा भवेदिनि क्षणभङ्गमिद्धिरिति तत्राभिप्रायः । स चेति ।
 निरुपाख्यत्वमेवासिद्धमिति भावः । (कफोणिः कूर्परः ।) सो-
 ऽपीति । तस्य तुच्छस्य, घटनिवृत्तेर्देशकालसम्बन्धनियमो
 नास्तीत्यर्थः । घटनिवृत्तेर्देश(८)कालसम्बन्धनियमनिषेधो हि
 किं विशेषणस्य सम्बन्धांशस्य(९) निषेधः, किं वा विशेष्यस्य
 नियमांशस्य । आद्यं विवृणोति । न घटेत्यादि(१०) । द्वितीये
 त्वाह । सर्वत्रैवेति । घटनिवृत्तिरित्यनुपज्यते ॥

धीधितिःपणी ।

त्वम्, येन सर्वत्रैवेत्यादि सङ्गतं स्यादतो विकल्प्य सङ्गमयति । घ-
 टनिवृत्तेरिति । किं धेति निषेध इत्यन्वयि ॥

(१) खोद्गारः—पाठः । (२) स तु—पा० २ पु० । (३) एव च—पा० १ पु० ।

(४) घटादि—पुण० पु० पा० । (५) कदापि—कति० पु० पु० पा० ।

(६) सर्वत्रैवेति वा—पा० २ पु० ।

(७) अस्तु तर्हि । तस्य निवृत्तेर्देशकालानुगमादलीकत्वमनलीकस्य क्षणिकत्वमिदौ
 स्यात्, तदेव त्वमिद्धमित्यह । नन्वपमर्देति । सिद्धमधुनेत्यापयोऽङ्गत्वात् । भवति । तुच्छ-
 स्वेति । निर्धर्मकस्याप्यकालमात्रसम्बन्धरूपमसंभव इत्यर्थः । यादृश इति । अलीकस्य नियतदेश-
 कालसम्बन्धवज्जन्मायमित्यर्थः । सोऽपीति । अलीकत्वादेव देशकालनियमोपि तुच्छस्य ना-
 स्तीत्यर्थः । निवृत्तेर्देशकालनियमस्य विशिष्टस्याभावे यदि देशकालसम्बन्धस्य विशेषणस्याभावात्,
 तत्राह । न घटनिवृत्तिरिति । अत्र तत्सम्बन्धमन्तरेण विशेषणनियमाभावात्, तथाह । सर्वत्रैवेति ।
 मनीरधटानुसारः । (८) घटनिवृत्तेर्देश—पुण० पु० पा० ।

(९) सम्बन्धांशस्य—पुण० पु० पा० । (१०) न घट इत्यादि—पा० १ पु० ।

कल्पलता ।

निरुपाख्यत्वं वेति द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य नि-
राकरोति । अस्तिवति । भावस्वरूपातिरिक्ता(१) नि-
वृत्तिर्नास्तीति कीर्तिवाक्यं सोपाख्येति शेषं दत्त्वा
प्रज्ञाकरणे(२) व्याख्यातं, तेन निरुपाख्या(३) निवृत्ति-
रित्यर्थः पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । एतद्दूषयति ।
नन्वयमपीति । निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्प-
न्नमात्रस्यैव भावस्य सा भवेदिति क्षणभङ्गसिद्धिरिति
तथाभिप्रायः, स च निवृत्तेः सोपाख्यत्वसाधनात्
पूर्वमेव निरस्त इति भावः । कफोणिः कूर्परः । तत्पर्य-
न्त(४)गतस्य शुडस्य यथा लेहनमनुपपन्नं, (तथा) प-
हुधा निरस्तस्य क्षणभङ्गस्य पुनरवष्टम्भो(५)ऽनुपपन्न
इत्यर्थः । भवतु वेति । निवृत्तेरलीकत्वं ध्रुवभावि-
त्वम्(६), तेन(७) तस्या अहेतुकत्वसाधनमनुपपन्नमिति
भाषः । तुच्छत्वादेवाहेतुकत्व(८)मिति शङ्कते । तुच्छ-
स्येति । यथा वस्तुनो जन्म देशकालादि(९)नियमगम्यं,
तथा तुच्छस्यापीति परिहरति । यादृश इति । सोऽपि
नियमः । तस्य तुच्छस्य । एवं तर्हीति । तुच्छाया नि-
वृत्तेरुत्पादाभावादि(१०)त्यर्थः, तथा च क्षणिक(त्व)सि-
द्ध्यर्थं विनाशस्याहेतुकत्वं ध्रुवभावित्वेनाभिमतं नित्य-
त्वमेव भावस्य साधयेदिति शुद्धा बुद्धिरिति भावः ॥

(१) भावस्वरूपातिरिक्त—पा० २ पु० । (२) प्रज्ञाकोण—पा० १ पु० ।

(३) निरुपाख्य—पा० २ पु० । (४) कफोणिः । कफोनिपर्यन्त—पुण० पु० पा० ।

(५) पुनरावष्टम्भो—कालि० पु० पु० पा० ।

(६) भवेदिति तथाभिप्रायः, स च निवृत्तेः सोपाख्यत्वसाधनात्—पा० २ पु० ।

(७) तेन च—पुण० पु० पा० । (८) वाहेतुक—पा० २ पु० ।

(९) जन्म कालादि—कालि० पु० पु० पा० । (१०) भाव इ—कालि० पु० पु० पा० ।

भवतु(१) प्रथम एवेति चेत्, सोऽयं भावनास्ति-
तास्वरूपप्रतिषेधो वा, भावप्रतिषेधेन निवृत्ति(२)स्व-

दीधितिः ।

प्रथमः घटनिवृत्तिदेशकालसम्बन्धानिषेधः । सोऽपि किं
देशकालसम्बन्धस्य(३) निषेधः, किं वा घटनिवृत्तेः । नाद्यः,
निवृत्तेर्देशकालासम्बन्धित्वेनाविरोधित्वात् घटस्य सार्वत्रिकत्व-
सदातनत्वममङ्गात्(४) । द्वितीयोपि(५) निवृत्तेर्निषेधो (वा),
घटस्य चेति विकल्प्य दूषयति । सोऽयमिति । भावेति विकल्प-
विषयस्य(६) गुणत्वेनाभिधानमितरफलकत्वसूचनाय । निवृ-
त्ति(७)स्व(८)रूपानिरुक्तिपर्यवमायी भावप्रतिषेधो चेत्यर्थः ।
निवृत्तिस्व(९)रूपमत्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वम् । भावः देश-
कालयोः सम्बन्धः । तत्प्रतिषेधेन निवृत्तिस्व(१०)रूपमलीकत्वं
दीधितिदिग्गणी ।

विकल्पविषयस्येति । द्वितीयविकल्पे भावप्रतिषेधस्य विषयतया
तस्य प्राधान्येन दर्शनमुचितम्, न गौणत्वसूचककृत्यान्ततया,(तथा)
लिखने च इदं न मुख्यफल, किं तु इतरदेवास्य फलमस्तौतिघोषार्थमित्य-
र्थः । इतरफलमेवाह । निवृत्ति(स्व)रूपेति । तादृशपर्यवसानमेवाभिधा-
नफलमित्यर्थः । तत्प्रतिषेधेनेति । तस्य देशकालसम्बन्धस्य प्रतिषे-

(१) अस्तु—पाठः । (२) भावस्वरूपनिषेधेन नास्तिता—पा० २ पु० ।

(३) सम्बन्ध—पा० २ पु० । (४) असङ्ग इति—कालि० पु० पु० पा० ।

(५) द्वितीयापि—कालि० पु० पु० पा० ।

(६) भावप्रतिषेधेनेति तृतीयापर्यवसादयमाह । विकल्पविषयस्येति । घटनिवृत्तिर्नास्तीति
निषेधशक्तस्य निषेधप्रतियोगित्वेन घटे तादृशपर्यवसानमित्यर्थः । यथा शुभत्वेन, कल्पत्वेन, इतरफल
कल्पम्, पूर्वे कल्पिषेधशक्त्यस्य तादृशप्रतियोगिकत्वरूपानि वृत्तिस्वरूपबोधकत्वत्वम्, तत्सूचनाय ।
—गुणानन्दः ।

(७) विकल्पेत्यादिना वक्ताभिधानस्य मयेजनपुत्र्या तस्य तादृशविषयीभूतार्थमाह । विवृ-
त्तीति ।—गुणानन्दः ।

(८) निवृत्ति—कालि० पु० पु० पा० ।

(९) निवृत्ति—कालि० पु० पु० पा० ।

(१०) निवृत्ति—कालि० पु० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २७५

स्वरूपानिरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव(१) सदातन-
त्यप्रसङ्गः । द्वितीये (तु) निवृत्तेरेवेति ।

दीधितिः ।

निरुच्यत(२) इत्यर्थस्तु न युक्तः, वक्ष्यमाणसदातनत्वप्रसङ्गा-
सङ्गतेः । भावप्रतिषेधेन काचित्कत्व(३)कादाचित्कत्व(४)प्र-
तिषेधेन निवृत्तिस्वरूप(५)निरुक्तिरि(त्यर्थ इ)त्यन्ये । तच्चि-
न्त्यम् । प्रथमपक्षस्य काचित्कत्वादि(६)प्रतिषेधरूपत्वाभावात् ।
सदातनत्वेति सार्वत्रिकत्वस्याप्युपलक्षणम्(७) । निवृत्तेरिति ।
सदातनत्वेत्यादिकमनुपपद्यते ॥

दीधितिटिप्पणी ।

धेऽलीकत्वमेवार्थसिद्धम् । वक्ष्यमाणेति । निवृत्तेरेवेत्यनेन यन्निवृत्तेः
सदातनत्वं वक्ष्यमाणं तस्यासङ्गतेः, तस्य देशकालसम्यग्भावाद्ये क-
थं सर्वकालवृत्तिस्वरूपं सदातनत्वमापादितमित्यर्थः । काचित्कत्वे-
ति । तथा च निवृत्तेः काचित्कत्वादिप्रतिषेधेनार्थात् सार्वत्रिकत्व-
मेवेति, तथा चाग्रे तदापादनमधिकरुद्धमिति भावः । प्रथमपक्षस्ये-
ति । भवतु प्रथम एवेत्यादिना न घटनिवृत्तिः कापि कदापीति प्रथमप-
क्षस्यैवायं विकल्पोऽवसीयते, तत्र च घटनिवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं सार्व-
कालिकत्वं च प्रसिद्धम्, न तु कादाचित्कत्वादि, अतस्तद्विकल्पने स-
निवृत्तिनिषेधोऽनुपपद्य इत्यर्थः ? ॥

कल्पलता ।

एतदेव विभावयितुं शङ्कते । भवत्विति(८) ।
प्रथम इति । न कापि भावनिवृत्तिरिति पक्ष इत्यर्थः ।
सोऽपमिति । घटनिवृत्तिः कापि नास्तीति पक्ष इत्यर्थः ।

(१) भावस्य—पा० २ पु० । (२) निरुच्यत—कलि० पु० पु० पा० ।

(३) काचित्कत्वम्, किञ्चिदेशमात्रवृत्तित्वम् । (४) कादाचित्कत्वम्, किञ्चिःकालमात्रवृत्तित्वम् ।

(५) निवृत्तिस्वरूपम्, सर्वदेशकालवृत्तित्वम् ।

(६) प्रथमपक्षस्य कादाचित्कत्वादि—पुण० पु० पा० । (७) लक्षणम्—पुण० पु० पा० ।

(८) शङ्कते । भवत्विति—पुण० पु० पा० ।

वत्पलता ।

नास्तितास्वरूपनिरुक्तिरिति(१) । भावस्य नास्तिता
न(न)काचित्की न वा कादाचित्कीति(२) नास्तिताया
एव स्वरूपं निरुच्यत इत्यर्थः । आद्य इति । निवृत्ते-
रेवाभावपक्ष इत्यर्थः । द्वितीय इति । निवृत्तेः सार्व-
त्रिकत्वमार्षदिकत्व(३)पक्ष इत्यर्थः । एवं सति कदा-
चिदपि(४) भावो न स्यादिति भावः ॥

अस्तु तर्हि तत्कार्यत्वमेव ध्रुवभावित्वम् । न । तस्या-
पि कार्य इति पक्षे विरोधात्, तस्यैव कार्य इत्यसिद्धेः ।

दीधिति ।

तस्यापी(५)अपिशब्देन यदि तदुत्तरभावि समुच्चयं, तत्राह ।
विरोधादिति । अपिसिद्धेरिति । अपसिद्धेरि(६)त्यर्थः । अथा(७)
पिना हेत्वन्तरमात्रं समुच्चयेयम्, अविवाक्षितविशेषं तत्कार्यत्व-
दीधितिदिष्ण्णी ।

ननु तस्यापीति पक्षेऽविरोध एव, कुतः, अपिः कारणतः पूर्वभावि-
त्यक्समुच्चये,(तस्य च) क्षणिकत्वपक्षेऽपि निर्वाहेण प्रतियोग्युत्तर-
भाविभावात्पक्षत्वरूपसाध्यस्य तत्कार्यत्वरूपध्रुवभावित्वरूपसाधनेन
सामानाधिकरण्यसम्भवाद् अह । तस्यापीत्यपिशब्देन यदीति । अ-
थापिनेति । तथा चोक्तरूपेण सामानाधिकरण्यसंभवाद् विरोध इत्य-
र्थः । अविवाक्षितेति । विशेषः तदुत्तरभावितदुत्तरभावि(त्व)रूपः,

[१] नास्ति तस्वरूप निरुक्तिरिति—पुल० पु० पा० । (२) न कादाचित्कीति—कति० मु० पु० पा० ।

[३] सार्वत्रिकत्वसार्वदिकत्व—पा० २ पु० । (४) कदाचि—कति० मु० पु० पा० ।

(५) क्तिपात्रान्यविभागे तद्विदकार्येति सति तत्कार्यत्वमास्त, अस्ति च तदुत्तरभावि
हेत्वनेपक्षत्वमिति विरोधात्तदुत्तराह । तस्यापीत्यादि ।—गुणान ६० ।

(६) हेतोरप्रतिबन्धन स्वरूपाभिन्नसम्भवात् । अपसिद्धेरिति ।—गुणानन्द ।

(७) अक्षयमाल्यकारणस्य मूले साक्षादनभिवन्तान्भूतत्वपानिमाशङ्क्याभिप्रायवि-
परतयाऽवताम्यति । अथेत्यादि । हेत्वन्तरमात्रं, न तु स्वीकृतभाविदेन विशेषितं येन विरोध
इति भावः । हेत्वन्तरमुच्चये वैपर्ययाशङ्क्यह । अविवाक्षितेति । विशेषो, समुच्चयपक्षेऽहो ।
इत्याशयेनेत्यनेन अक्षयमाल्यपुनत्यास्त्यानुहृतकत्वं सूचितम् ।—गुणानन्द १ ।

यत् किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्यम्, स एव तस्य

दीधितिः ।

मात्रं वा हेतुरित्याक्षयेना(१)शङ्कते । यत्किञ्चिदिति । तद्व्यक्ति(२)-
कार्यत्वस्य सन्दिग्धव्यतिरेकतया(३) तत्सामग्रीकार्यत्वं हेतु-
कार्यं, परामर्शनीया(४) च तदा(५) तद्व्यक्तिसामग्री, तत्र च(६)

दीधितिटिप्पणी ।

तत्कार्यत्वस्यैव हेतुकृतत्वात् तद्विहाय यस्याः सामग्न्या इत्येतद्विवरणं
किमर्थमतः सङ्गत्या दर्शयति । तद्व्यकीति । कारणव्यक्तीत्यर्थः । स-
न्दिग्धव्यतिरेकतया सन्दिग्धव्यभिचारतया । तत्पदस्य पूर्वं तत्का-
रणव्यक्तेरेव वाचकतया यत्र कारणव्यक्तिसामग्रीकार्यत्वं तत्र त-
त्कारणव्यक्तेरुत्तरभाविभावानपेक्षत्वमित्यर्थः स्यात्, तथा च
प्रकृतं कार्यस्वरूपनाशपक्षे कारणसामग्रीकार्यत्वेन कारणव्यक्तेरुत्तर-
भाविभावानपेक्षत्वं साधनीयं, तथा च कारणसामग्रीजन्यकारणरू-
पव्यक्तेः क्षणद्वयाद्यवस्थायित्वेऽप्युपपन्नं, तादृशसामग्रीकार्यस्य का-
रणनाशव्यक्तेः कारणोत्तरभावानपेक्षत्वस्य एकमात्रक्षणानवस्थायि-
त्वेऽप्युपपत्तेरत आह । परामर्शनीयेति । तदा तच्छब्देन । तदतिरि-
क्तसाधनानपेक्षमित्यत्र तच्छब्देन व्यक्तिसामग्री उक्ता, अतस्तद्व्य-
क्तिसामग्रीकार्यस्य कारणव्यक्तेर्नाशस्य तत्सामग्न्युत्तरभावानपेक्षत्वं
सामग्रीनिविष्टकारणव्यक्तेरेकक्षणवस्थायित्व एव भवति, साम-
ग्न्यनन्तरमेव तन्नाशदिति भावः । तत्र चेति । उक्तव्याप्तिर्मया अ-
ङ्गीक्रियत एव, किं तु तद्व्यक्ति(नाश)रूपपक्षे तद्व्यक्तिसामग्रीजन्यत्वरूप-

(१) शयेन—पा० १ पु० ।

(२) तद्व्यक्तीत्यादि । एतत्प्रतिपौगिको ध्वस्य नैतदुत्तरमाविहेत्वपेक्षः इति साध्ये
तद्व्यक्तिकार्यत्वं सन्दिग्धव्यतिरेकतया सन्दिग्धव्यभिचारतया न हेतुरिति तत्सामग्रीकार्यत्वं हेतु-
कार्यम्, तत्र तत्त्वेन यस्य ध्वसस्तत्परामर्शं विरोधात् तदव्यभिचारानुक्षणोत्पन्निक कार्यमेव
परामर्शनीयम्, तेन तदव्यभिचितौल्यनिरूपकसामग्रीजन्यत्वादिति कलति, अत्र ध्यातिरस्ति,
न तु ध्वसे पक्षे हेतो सत्त्वमित्यर्थः ।—गुणानन्दः ।

(३) व्यभिचारतया—पुण० पु० पा० । व्यभिचारश्चैतदुत्तरवर्तिहेतवनपेक्षत्वनिरूपित
सन्दिग्धः ।

(४) परामर्शनीया—कलि० पु० पु० पा० । (५) तच्छब्देन ।

(६) तत्र कलि० पु० पु० पा० ।

नाश इति चेत्, तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्यं तत् तदति(१)रिक्तानपेक्षामिति साधनार्थः, तमिमं को नाम नानुमन्यते(२) । कार्यमेव विनाश इति तु केनानुरोधेन

धीधितिः ।

व्याप्तिमनुमन्यामहे, न तु पक्षधर्मतामित्याह, तर्हीत्यादिना । यस्याः व्यक्तेः(३) । तदतिरिक्तेति तदुत्तरभाविपरम् । यथा सामग्र्या यज्जन्यत इत्यर्थेऽप्येवमेव । केचित्तु यथाश्रुतस्यैतस्य तस्यापि(४) कार्यं इत्यादेश्वानुरोधात्त(५)दितरकारणानपेक्षत्वमेवाहेतुकत्वं वर्णयन्ति, तच्च पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिं वदतो वैनाशिकस्य(६) क्वचिदपि वस्तुनि न प्रसिद्धं,(७)स्फुटतरविरोधव-

दीधितिदिष्णणी ।

हेतुमत्त्वं नाङ्गीक्रियत इति पक्षधर्मताभावात् कार्यं नाशस्य क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तद्व्यक्तेः सामग्रीति शब्दतोऽर्थः कार्यं घटनामतो यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वमाह । यस्या इति । इदं पुनरत्र बोध्यम् । यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे तदतिरिक्तोत्पन्न तत्पदस्य सामग्रीपरामर्शकत्वानुपपत्तिरिति । ननु तत्पदस्य सामान्यपरामर्शकत्वात् यस्या इति सामग्रीविशेषणमेव युक्तं, तथा सामानाधिकरण्ये यथा सामग्र्या यज्जन्यत इत्येवार्थोऽस्तिवत्यत आह । धयेति । तदा च सामग्रीपरामर्शानुपपत्त्या इत्यर्थः । एवमेव तद्व्यक्तिसामग्रीमादायैव व्याख्या इति । यथाश्रुतस्येति । एतस्य तदतिरिक्तसाधनानपेक्षित्वस्य । तस्यापीत्यत्रापिना सामान्यतस्तदितरकारणमात्रस्यैव समुच्चयावगतैः । न प्रसिद्धमिति । सर्वस्यैव कार्यस्य तत्कारणव्यक्तितरस्य पुञ्जप्रधिपृकारणान्तरस्वापेक्षणादित्यर्थः । स्फुटतरेति । तदा

(१) तद—कलि० मु० पु० पा० । (२) नानुमन्यते—पाठः ।

(३) यस्याः व्यक्तेः—नास्ति पा० २ पु० ।

(४) यथाश्रुतस्यैतस्यपि—कलि० मु० पु० पा० । (५) दोषा—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) तेषां यत्ने पुञ्जघटकेऽनुपपत्तयमितरापेक्षामिति भावः ।

(७) प्रसिद्ध—कलि० मु० पु० पा० । अप्रसिद्धमित्यत्र कवेरिति मित्यपेक्षमनुपपद्यते ।
—गुणानन्दः ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २७९

व्यवहर्तव्यम्, किं तद्विरहवत्त्वात् कार्यस्य, किं वा तद्विरहरूपत्वात्(१) ।

दीधितिः ।

विचाराणां च तत्तादात्म्यतत्कार्यत्वतद्वापकत्वानां तत्र हेतुत्वा-
शङ्कनमनुचितमित्युपेक्षितम् । व्यवहर्तव्यम् स्विकर्तव्यम् । त-
द्विरहरूपत्वादिति । तत्कार्यं(२)स्तद्विरह(३)स्तद्विनाश इत्युभय-
सम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः ।

दीधितिटिप्पणी ।

मनः सुतरां तदतिरिक्तानपेक्षत्वं अस्तीत्यर्थः । पूर्वं नानुमन्यत
इति लिखनादाह । व्यवहर्तव्यमिति । तत्कार्यं इति । तत्कार्यस्यरूप-
स्तद्विरहः स तद्विनाश इत्युभयमतसिद्धत्वेन तद्विरहरूपत्वं कार्यस्य
सुतरामेवेत्यर्थः । अत्र चात्यन्ताभावादौ व्यभिचारवारणाय तत्का-
र्यत्वे सति तद्विरहरूपत्वमित्येधंरूपेण ॥

कल्पलता ।

तृतीयं ध्रुवभावित्वं दूषयितुमाह । अस्तिवाति ।
एतद्धृदध्वंस(४) एतद्व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकः,
एतत्कार्यत्वात्, एतद्धृद(ख)रूपवदिति तावत्तत्र विव-
क्षितम्,(तदा) तत्र तत्कार्यत्वादित्यस्य तस्यापि(५)का-
र्यत्वादित्यर्थेऽपिशब्दे(न) कारणान्तरसमुच्चयश्चेत्त(ध
विवक्षितस्त)दा तद्विलम्बेन ध्वंसविलम्बे(न) तद्वृत्प-
त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं विरुद्धम्, तन्मात्र-

(१) रूपत्वात् कार्यस्य—पा० २ पु० ।

(२) सम्भवदुक्तिकम् रक्षयति । तत्कार्यं इति । तत्कार्यो यस्तद्विरह, स तावन्नविनाश
इति सर्वानुमतम्, तथा च तत्कार्यवदनपेदेनैव तद्विनाशत्वमिति भावः ।—युगानन्द ।

(३) तत्कार्यतद्विरह—युग० पु० पा० । (४) एतद्धृदध्वंस—पाठः ।

(५) तत्कार्यत्वादिति तस्यापि—कलि० सु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

कार्यत्वं च हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । यथा एतद्ध-
ध्वंस एतन्मात्रहेतुकः, तत्कार्यत्वादित्यत्र विरोधा-
सिद्धी विकल्पतो(१) द्रष्टव्ये । असिद्धेरिति । मुद्गरा-
देरपि घटनाशं प्रति कारणत्वदर्शनादित्यर्थः । ननु
तस्यापि धा तस्यैव वेति न(२) समुच्चयो न वा
निषमो विवक्षितः, किन्तूत्पन्नमात्रस्य यत्कार्यं तदेव
तस्य विनाश इति मम मतम्, तदतिरिक्ते ध्वंसे
मानाभावादिति शङ्कते । यत्किञ्चिदिति । तर्हि(३)
कार्यं कारणातिरिक्तानपेक्षमित्यहेतुकत्वार्थः, त(द)त्र
च(४) कारणपदेन यदि सामग्री विवक्षिता, तदा
सिद्धसाधनम् । तदेकदेशश्चेत्, तदा बाधः(५),

‘न किञ्चिदेकमेकस्मात्(६) सामग्याः सर्वसम्भवः!’
इति तत्राभ्युपगमात् । एवमभ्युपगमे(७)ऽपसि-
द्धान्तो माभूदत आह । (८)को नाम नानुमन्यत इति ।
कार्यमेवेति ।(९) कार्यमात्रस्य विनाशित्वाभ्युपगमो
मम प्रौढिवादेनेति भावः । कार्य(स्य) कारणविनाशा-
त्मकत्व(१०)ऽप्यवहारबीजं विकल्पयति । किमिति ।
तद्विरहवत्त्वात् कारणान्पोन्याभाव(व)त्त्वात् । तद्विर-
हरूपत्वात् कारणविरहात्मकत्वात्, कार्यस्येत्यर्थः ॥

- (१) विकल्पिते—कनि० मु० पु० पा० । (२) वेति—पा० २ पु० ।
(३) तर्हि । न हि—पुण० पु० पा० । (४) तदत्र—कनि० मु० पु० पा० ।
(५) बाधः कार्यस्य कारणविनाशात्मकञ्च—पा० २ पु० ।
(६) एकमेकस्मात्—पुण० पु० पा० । (७) भ्युपगमो—कनि० मु० पु० पा० ।
(८) आह । कार्यमेवेति—पुण० पु० पा० ।
(९) कार्यमेवेति ।—नाहित पा० पुण० पु० । (१०) त्यक्त—पा० २ पु० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । २८१

न तावत् पूर्वः, सहकारिष्वपि तथाप्रसङ्गात् (१),
विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च (२) । न द्वितीयः, स हि कार्यकाले
कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत्, व्यवहारा-
नुरोधाद्वा, अतिरिक्तविनाशे बाधकानुरोधाद्देति ।

दीधितिः ।

विरहस्व(३)रूपेति । विरहो यद्यभावः, स भवतामलीक
इति कथं तद्गता वस्तुनः कार्यस्य, सदसतोः संसर्गनिषेधात् ।
अयाधिकरणस्वरूपः, कथं तेनैव तद्गताऽसाधारण्यं चे(४)त्य-
र्थः । स हीति । सः द्वितीयः, कार्यस्य तद्विरहरूपत्व(५)रूपः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

असाधारण्यञ्चेति । तद्विरहरूपत्वेन तन्नाशस्यसाधने हेतोः पक्ष-
मात्रवृत्तितया सपक्षादिस्याद्वृत्तत्वमित्यर्थः । स इत्यनेन द्वितीयस्य
तद्विरहरूपत्वस्य परामर्षान्नुसक्तता स्यात्, अत आह । स इति ॥

कल्पलता ।

तथाप्रसङ्गादिति(६) । चेमादावपि(७) तन्तुविनाश-
त्वव्यवहारप्रसङ्गात्(८), तदन्योन्याभाववत्त्वस्य (नञ्)

(१) तथाभावप्रसङ्गात्—पा० २ पु० । तथाव्यवहारप्रसङ्गात्—पुण० पु० पा० । सहकारि-
ष्वपि मूलम्, तेषामपि तदस्य ताभाववत्त्वादिति भाव । अत्र सहकारिपद तद्विरहवदुदासीन
स्याद्व्युपलक्षणमिति ध्येयम्—गुणानन्द ।

(२) विरहरूपानिरुक्तेश्च—पा० २ पु० । विरहस्वरूपानिरुक्ते—पुण० पु० पा० ।

(३) विरह—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) असाधारण्यं चे कलि० पु० पु० पा० । ननु मतियोगित्वादे मतियोग्यात्मकत्वेपि
यथा तेन रूपेण तद्गता, तथा प्रकृतेःपि स्यादित्यनुशयादाह । असाधारण्यं चेति । अधिकरणा-
त्मकत्वे तद्विरहस्य तद्विरहवत्त्व तद्व्यक्तित्वपर्यवसन्नमेव, तच्च कालांतरे तद्विनाशत्वेनाभयसम्प-
त्तिरत्रासपक्षाम्नावृत्तमित्यर्थः ।—गुणानन्द ।

(५) रूपस्व—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) तथा न प्रसङ्गादिति—पा० २ पु० । तथाभावप्रसङ्गादिति—पुण० पु० पा० ।

(७) दिति । रोमादावपि—पुण० पु० पा० ।

(८) तन्तुविनाशव्यवहारप्रसङ्गात्—कलि० मु० पु० पा० । तु तन्तुविनाशप्रसङ्गात्—
पा० २ पु० ।

सत्त्वादित्यर्थः । विरहस्वरूपेति । विरहो ह्यभावः, स चालीक एवेति तद्वत्ता कार्यस्य (स्वलक्षणस्य) कथं भवेदिति भावः । यथा कारणविरहो यदि कार्यमेव, तदा कथं तेनैव तद्वत्ता, अतिरिक्तश्चेत्तद(१)भावः, तदा किमपराद्धं कार्यातिरिक्तेन(२) ध्वंसेनेति भावः । न द्वितीय इति । यद्यपि भावस्याभावतादात्म्यनिषेधादे-
 चैतदपि निरस्तम्, तथापि प्रकारान्तरेणापि(३) निरस्यति । न द्वितीय इति । स इति(४) । द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । कार्यकाले कारणं(५) सर्वथापि नोपलभ्यत इति सूत्रम्, कार्यमेव कारणविनाश इत्यर्थः । अतिरि-
 क्तेति । कार्यातिरिक्त इत्यर्थः(६) ॥

न प्रथमः, उपलभ्यन्ते हि पटकाले वेमादयः । न ते त इति चेत्, किमत्र प्रमाणम् । अभेदेऽपि(७) किं प्रमाणमिति चेत्, मा भूत् तावत्, सन्देहस्थिता-
 अपि अनुपलब्धिबलावलम्बन(८)विलयात् ।

दीधिति ।

न ते त इति । उपलभ्यमाना वेमादयः पटपूर्वकालीनेभ्यो(९)
 भिन्ना इत्यर्थः ॥

- (१) भेद—कलि० मु० पु० पा० । (२) कर्तव्यव्यतिरेक्य—कलि० मु० पु० पा० ।
 (३) प्रकाशकत्वे—पुण० पु० पा० ।
 (४) न द्वितीय इति । न इति—कलि० मु० पु० पा० । (५) कारणं—पा० २ पु० ।
 (६) अतिरिक्तेति । कार्यातिरिक्त इत्यर्थ—कलि० मु० पु० पा० । अतिरिक्तेति । कार्या-
 तिरिक्तवर्थ—पुण० पु० पा० । (७) अभेदे—पा० २ पु० ।
 (८) लालम्ब—पा० २ पु० । लालम्बन—कलि० मु० पु० पा० ।
 (९) क र व प द स व क लो प भा य क र व त्व म भि षे त्पा ह । पटपूर्वकालीनेभ्य इति ।—गुणवत् ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाह्वयविभूषितः । २८३

कल्पलता ।

ननु पटकाले ये चेमादय उपलभ्यन्ते ते(१) तद्भिन्ना एवेति शङ्कते । न ते त इति । क्षणभङ्गे सत्येवं (न) स्यात्, स चाद्यापि न सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह । कि-मत्रेति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञा(नं) तत्र मानं(२), तथापि तदनुपदर्शनेपि न(३) क्षतिरित्याशयेनाह । मा भूदि-ति । कार्यकाले कारणानुपलम्भः सन्दिग्ध इति तद्वलं तव भग्नमेवेत्यर्थः ॥

न द्वितीयः, न हि पटो जात इत्युक्ते तन्तवो नष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति । पटस्थानतिरेकात् तन्तुमा-त्रजन्मनि च(४) भेदाग्रहादव्यवहार इति चेत्, न तर्हि व्यवहारबलमपि(५) । विसभागसन्ततो तावद्व्यवहार-

दीधितिः ।

पटस्येति । तथोत्पन्नाना(६)मेव तन्तूनां(७) पटत्वात्, नेपां च सौसादृश्येन भेदाग्रहात्(८)जन्मत्वाग्रहेण न विनाश-व्यवहार इत्यर्थः । विसभागेति । समानाः सदृशाः भागाः सा-न्तानिका यस्याः सा सन्ततिः सभागा, विसदृशसान्तानिका च(९) विसभागा, काष्ठाङ्गारादिसन्ततावङ्गारादिजन्मनि काष्ठा-दीधितिटिप्पणी ।

परतन्तुतो भेदाग्रहात् । सान्तानिकाः सन्ततिप्रविष्टा व्यक्तयः । पूर्वतन्तुनोत्तरतन्तुसन्तानं जन्यते, सा सभागासन्ततिः, यत्र च काष्ठा-

- (१) ते-नास्ति पा० २ पु० । (२) तत्र प्रमाणम्-पुण० पु० पा० ।
 (३) न-नास्ति पा० २ पु० । (४) जन्मनि-कर्मि० पु० पु० पा० ।
 (५) व्यवहारादिवलम्बनमपि-पा० २ पु० ।
 (६) तथोत्पन्नानाम्, पटकार्यावरणादिकुर्वन्प्राणाम् :-गुणानन्द ।
 (७) त्वचानां तन्तूनामेव-पुण० पु० पा० ।
 (८) भेदाग्रहात्-कलि० पु० पु० पा० । (९) च-नास्ति पा० २ पु० ।

बल(१)मस्तीति चेत्, नैतदेवम्, यदि हि तन्तुमालैव
पटनिवृत्तिः, (तर्हि)(२) कथं तदाश्रयस्तदात्मको वा

दीधितिः ।

दिविनाशव्यवहारात् कार्यस्प(३) विनाशत्वस्थितौ सभागस-
न्ततावपि कार्यमेव विनाशत्वेन कल्पते, बाधकाभावादिसर्गः ।
एकत्र बाधकबलादतिरिक्ते विनाशे सिद्धे विसभागसन्तानेपि
तथैव(४) कल्पत(५) इत्याशयवान् बाधकमाह । यदि हीति ।
तन्तुभिन्नत्वाभिन्नत्वविप्रतिपत्तावपि दुरपन्हवस्तावत्सर्वा(६)नुभ-
वसिद्धः पटो घर्षो, भवितव्यं च तस्यावश्यं कादाचित्कस्य सतो(७)
विनाशेन, स चेदतिरिक्तः, सिद्धमीहितम् । अथ तन्तुमाला
(-मात्रं), किं वा तद्विशेषः । आद्ये(८), कथमिति । तदाश्रय इति

दीधितिदिष्णो ।

दिनाङ्कारादि जन्यते, तत्र विसभागसन्ततिः, कार्यस्य विनाशत्व
स्थिताविति । तदानीं विनाशव्यवहारस्य सत्त्वेन कार्यमेव लाघ-
घात्तत्त्वेन कल्प्यत इति भावः । पञ्च व्यवहारात्(९) कार्य
काले व्यवहारानुरोधादित्येव व्याख्या, न तु कार्यस्य व्यवहारात्
इत्यादिः । काष्ठाङ्कारेपि तद्यवहारस्योभयासम्मतत्वादिति बोध्यम्
यदि हीत्यादि मूलं पूर्वपक्षं प्रति अन्यदभुकमन्यदित्यादिवद्भासते-
ऽतो व्यक्तिकृतत्वं नाद्यापीत्याद्यनुमेयमाशयमाह । एकत्रेति । तथाच
त्वया दृष्टान्तेन सभागोऽनतिरिक्तनाश आनेयः, तथा मयापि तव स-
पक्षपक्षयोर्व्युत्क्रमेणातिरिक्तो विसभागेऽप्यानेय इत्यर्थाः । सीष्टवं करो-
ति । तन्तुभिन्नत्वेत्यादि । अथ तन्तुमाला तन्तुमालात्वावच्छिन्नम् ।
तद्विशेषः तन्तुमालाविशेषः । कथमिति । तथा च मूलस्यायमर्थः

(१) सन्ततो कथञ्चिन्नवहारानलम्बन-पा० ३ पु० । (२) तर्हि-भास्ति पा० कलि० पु० पु०

(३) कार्यस्येत्यादि । अथ कार्यस्ये विनाशस्ये च तदित्यादि ।—गुणानन्दः ।

(४) तथैव, विनाशस्य तदतिरिक्तत्वमेव ।—गुणानन्दः ।

(५) कल्पनात्-पा० १ पु० । (६) सर्वत्रा-गुण० पु० पा० ।

(७) सतो, भावस्य । एतच्च स्वमते ध्वसे व्यभिचारवारणाय ।—गुणानन्दः ।

(८) आद्ये, तन्तुमालासामान्यस्य पटव्यवहारकत्वे ।—गुणानन्दः ।

(९) व्यवहारानुरोधेन-इत्यादर्शपुस्तके २ पु० च वाङ् ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताव्यटीकाद्वयविभूषितः । २८५

पटः प्राक् । अन्यैवासाविति चेत्, न तावज्जातिकृतम-
न्यत्वमुपलभ्यते(१) । व्यक्तिकृतं तु नाद्यापि(२)
सिद्धयति । इत् एव(३) तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वम् ।
तथापि यद्यत्र(४) (स्यात्) कीदृशो दोष इति चेत्,

दीधितिः ।

स्वमतेन । तदात्मक इति परमतेन । द्वितीयं शङ्कते । अन्यैवेति ।
पटाकारेभ्य(५)स्तन्तुभ्योऽन्यैव तदुत्तरकालीना तन्तुमालेख्यः ।
इत् एवेति । वर्तमानतन्तुमालायाः पूर्वकालीनतन्तुमालाव्यावृ-
त्ते(६) पटनाशात्मकत्वे सिद्धे भेदसिद्धिः, सिद्धे च भेदे तत्सिद्धि-
रित्यर्थः ।(७) नन्वेवमपि सन्देहे(८) न बाधकबलमत आह ।

दीधितिटिप्पणी ।

यदि तन्तुमालात्वावच्छिन्ना एव तन्तव एव पटनिवृत्तिस्तदा कथं
तन्तुमालापुञ्जात्मकपटः स्वकालेपि वर्तेत, तदानीमपि स्वनिवृत्तिरूप-
तन्तुमालासत्त्वादित्यर्थः । स्वमतेन न्यायमतेन । पटे तन्तव इति
प्रतीत्या तन्तुमालाया अपि पटवृत्तिर्वात् । यद्वा तदाश्रय इति बहु-
प्रीहिः । एतदुपादानं च पटकालेपि तन्तोरावश्यकत्वयोधनाय । श्रि-
तीयम् तन्तुमालाविशेष एव पटस्य नाश इति पक्षम् । मूले, इत्
एव तन्तुमालायाः पटनाशत्वादेव । तत्सिद्धिः तन्तुमालायाः
पटनाशात्मकत्वसिद्धिः । नन्वेवमपीति । प्रमाणाभावादिनापि
तस्य सन्देह एवापतितः, एवमस्ति न वेतिसन्देहनिरासकं

(१) मन्वहुपलभ्यते—पाठः । (२) व्यक्तिकृत त्वयापि न—पा० २ पु० ।

(३) अत एव—कलि० पु० पु० पा० ।

(४) उत्तरकालीना तन्तुमाला पूर्वमालातो भिन्ना नाशरूपा चेति स्वीकार इत्यर्थः ।

(५) पटाकारेभ्य इति सौसाद्वयवितरेतरकारानिवृत्तये । तत्पटाकारेभ्य इति वार्थः । तेन

नामे जातिकृतत्वानुपलम्भविरोधः ।—युगानन्दः ।

(६) व्यावृत्ते—कलि० पु० पु० पा०, पुग० पु० च ।

(७) रित्यर्थः । एवम् उत्तरतन्तुमालाया पूर्वतन्तुमालानिवृत्तये ।—पा० २ पु० ।

(८) सन्देहे, उक्तपणाल्या तत्कार्यस्य तद्विनाशत्वसन्देहे । बाधकत्वम्, तत्कार्यत्वेन

तद्विनाशत्वे साधे न बाध, यत्सन्देहेऽप्यपनिबन्धकत्वादिति भावः ।—युगानन्दः ।

न कश्चित्, केवलं प्रमाणाभावः, व्यवहारान(१)नुरो-
धश्च, तदसिद्धावपि सिद्ध्यतस्तस्य निमित्तान्तरा(२)-
पेक्षणात् ।

दीधितिः ।

तदसिद्धावपीत्यादि । उपलक्षणं चैतत् । तदसिद्धा(३)वप्यासि-
द्ध्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । पटो हि यादृशस्तादृशो भवतु, गृह्यते
तावत् तन्तुभ्यो भिन्नत्वेन तज्जन्यत्वेन(४) च, न च तथापि
तन्तुविनाशबुद्धिव्यपदेशो भवतः, भवतश्च तन्तुमालायाः पूर्वतन्तु-
निवहा(५)भिन्नत्वे(न) गृह्यमाणेऽगृह्यमाणे च पटजन्यत्वे(६)

दीधितिदिप्पणी ।

याधकं न दत्तमित्यर्थः । अन्यव्यभिचारादाने मूलस्य न्यून-
तां परिहरति । उपलक्षणं चैतदिति । तदसिद्धावपीति मूलं, भ-
वन्मतसिद्धनाशव्यवहारहेतोस्तद्भिन्नतन्तुमालाज्ञानस्यासिद्धावपि
सिद्ध्यतस्तस्य व्यवहारस्य कारणान्तराधीनत्वं, न चेतत्कारणा-
धीनत्वमित्यर्थः । उपलक्ष्यं उपलक्षणं च विशदयति । पटो हीत्यादि ।
यादृशस्तादृशः तन्तुस्वरूपोऽतिरिक्तो वेत्यर्थः । ननु तद्भिन्नत्वे संति
तज्जन्यत्वज्ञानमेव तदाशव्यवहारकारणं वाच्यमत आह । तज्जन्यत्वेन
चेति । तदसिद्धावपीति मूलस्यार्थं विशदयति । भवतश्चेति । तावि-
त्यन्वयि । पटद्वितीयक्षणवृत्तितन्तुमालायाः पटस्वरूपपूर्वतन्तुनिवहनेन
सहाभेदे गृह्यमाणेषु वास्तवपटनाशे पटस्य नाशबुद्ध्युदयात् व्यभि-
चारेण नेदं पटनाशबुद्धिकारणमित्यर्थः । ननु पटजन्यत्वज्ञानार्थी
नमेव तदा पटनाशज्ञान स्यादत आह । अगृह्यमाणे चेति । तत्रापि
तन्तुमालायाः पटजन्यत्व इत्यन्वयि । ननु तदा तन्तुमालामादाय

(१) व्यवहारा—पा० १ पु० ।

(२) निमित्तान्तरान—पा० १ पु० ।

(३) चैतत् सिद्धा—पा० २ पु० ।

(४) तन्तुभिन्नत्वेन तन्तुज-वत्त्वेन—पुन० पु० पा० ।

(५) तद्दुर्विहा—कति० पु० पु० पा० ।

(६) अथमेव यादृशताणीकृतमत । पटजन्यत्वना—कति० पु० पु० पा० । पटजन्यत्वेऽ-
पुन० पु० पा० ।

दीधितिः ।

भावात्मनि च पटजन्यान्तरे पटस्य ताविति मिद्ध्यति कार्याद्भा-
वा(१)दन्य एव भावस्य विनाश इत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

पटनाशबुद्धिर्न भवति, किन्तु पटजन्यभावान्तर एव सा भविष्यती-
त्यत आह । भावात्मनीत्यादि । भावात्मनि च पटजन्यान्तरेऽगृह्य-
माणे चेत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

अवयवेभ्योऽनन्यत्वमवयविन इति पक्षमादाय
शङ्कते । पटस्येति । कारणाभावत्वेन व्यवहर्तुं यो-
ग्येऽपि पटे तन्त्वात्मके पूर्व(२)तन्तुभेदाग्रहान्न तथा
व्यवहारः, येन तु परीक्षकेण भेदा गृह्यते, तस्य
तथा व्यवहारोऽस्त्येवेति भावः । व्यवहारो हि(३)
लौकिकपरीक्षकसाधारणः प्रमाणं, स च प्रकृते
नास्तीत्याह । न तर्हीति । परीक्षकस्य विपरीत एव
व्यवहारो न कथमत्रेति भावः । ननु पटे नष्टे तन्तु-
मालालक्षणं कार्यं यत्र(४) जायते तत्र पटनाशप्रती-
तिव्यवहारौ स्त एवेत्याह । विसभागेति । (वि)स-
भागसन्ततावप्येतद्दृष्टान्तेन तथोन्नेयमिति हृदयम् ।
यदि हीति । तन्तुमालायां पटस्तावद्वर्त्तत इत्यनुभव-
सिद्धम् । सा चेत्तन्तुमाला पटनिवृष्टिः(५) स्यात्(६),
तदा स्वध्वंस एव पटो वर्त्तत इत्यायातामिति
स्वमते । परमते त्वाहं । तदात्मको वेति । पटोपि

(१) कार्यभावा-कलि० मु० पु० पा० । (२) पटे च तन्त्वत्मिकपूर्व-पुण० पु० पा० ।

(३) व्यवहारोपि-पा० २ पु० ।

(४) यत्र-नास्ति पा० २ पु० ।

(५) एतन्तुव्यवहारमात्राभिप्रेत्यादिपर्यायो इत्यर्थः पुण० पु० नास्ति ।

(६) निवृत्ति-पा० २ पु० ।

वापयन्ता ।

तन्तुमाला, षट्(१)निवृत्तिरपि(२) तन्तुमाला, तथा च प्रतियोग्यात्मिकैव निवृत्तिः स्यादिति विरोध इत्यर्थः । ननु पूर्वतन्तुमालाया उत्तरतन्तुमाला अन्यैव, तथा च कथमयं विरोध इति शङ्कते । अन्यैवेति । तद्विजातीया वा तद्विज्ञा वा । नायः, तथाऽननुभवान् । नान्यः, क्षणभङ्गासिद्धेरिति परिहरति । न तावदिति । यद्यपि जातिकृतान्यत्वं व्यक्तिकृतान्यत्वे सत्येषु, न ह्येकस्यां व्यक्तौ क्रमेण जातिभेदः सम्भवतीति पृथग्विकल्पानुपपत्तिः, तथाप्युपपत्ति(३)-सौकर्यादेतदुक्तम् । इत एवेति(४) । उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालातो भेद एव सति तन्निवृत्तिरूपा भवति नान्यथेति तत्सिद्धिरित्यर्थः । इतरोति(५) । पूर्वापरतन्तुमालयोर्भेदे सति निवृत्तिरूपत्वं, निवृत्तिरूपतायां च सरयां भेद इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एवमिति । षट्(६) उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालानिवृत्तिः(७) स्यात्, को दोषः, तदा(८) निवृत्त्यन्तरस्वीकारे गौरवेमिति(९) भावः । प्रमाणाभाव इति । उत्तरतन्तुमालायाः पूर्वतन्तुनिवृत्तिरूपत्वे तद्विन्नत्वे(१०) च प्रमाणाभाव इत्यर्थः । न वा ईदृशो(११) व्यवहार इत्याह । व्यव-

(१) षट्-नास्ति पा० १ पु० ।

(२) इत आरभ्य द्वितीयपुस्तक बहुदूरपर्यन्तं खण्डितामिति पुन्यनामकरपुस्तकव्येवशात्तत्रेव न्यलताद्यथुशने शरणीकृतम् ।

(३) तथाप्युपपत्ति-पुण० पु० पा० । (४) इत एवेति-नास्ति पा० कलि० मु० पु० ।

(५) इत्येवमिति-कलि० मु० पु० पा० ।

(६) षट्-नास्ति कलि० मु० पु० । (७) मालाविनाश-पुण० पु० पा० ।

(८) को दोषो-कलि० मु० पु० पा० । (९) गौरवादिति इति वादो युक्ततर ।

(१०) रूपवै भिन्नत्वे कलि० मु० पु० पा० । (११) तदृशो-पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

हारेति । तदसिद्धाविति । यत्राश्रयनाशादेव पटना-
शस्तत्र तन्तुमालाया अ(प्र)सिद्धावपि पटनाश-
व्यवहारो निमित्तान्तरात् पटध्वंसरूपादेवं यक्तव्य
इत्यर्थः । तन्तुमालाया निवृत्तिरूपत्वासिद्धावपीत्यन्ये ॥

अपि च तन्तुविनाशः सामान्यतस्तन्तुविरहस्वभावो
वा स्यात्, तद्विपरीतो वा । आद्ये कथं तन्त्वन्तरं, न हि सा-
मान्यतो नीलमनीलविरुद्धस्वभावमनीलान्तरम् । द्वितीये

दीधितिः ।

सभागसन्ताने कार्यस्य विनाशत्वे वायकान्तरमाह । अपि
चेति । सामान्यतः तन्तुविनाशत्वेन । तन्तोः तन्तुसामान्यस्य,
विरहः अन्योन्याभावः, स्वभावो(२) यस्य स तथा । तन्तुविनाशः
तन्तुविनाशत्वावच्छेदेन तन्तुसामान्यभिन्नस्तन्तुसामान्याभिन्नो
वेति विकल्पार्थः । आद्य इति । तत्सामान्यभिन्नत्वावच्छेदकरू-
पवत्तद्विशेषत्वायोगात्, न ह्यनीलसामान्यभिन्नत्वावच्छेदक-
(रूप)नीलत्ववस्त्रीलमनीलविशेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः । विरोधः(३)
भेदः । द्वितीये भस्मादिलक्षणविसभागसन्तानीयस्तन्तुविनाशः

दीधितिटिप्पणी ।

तन्मते तन्तुनाशत्वावच्छेदेनापि तन्तुविशेषस्यान्योन्याभाव-
सत्त्वेपि सामान्यावच्छिन्नान्तरत्वमस्य व्याहृतमित्यत आह ।
तन्तोस्तन्तुसामान्यस्येति । द्वितीये अमेदपक्षे । सभागसन्ता-

(१) स्वभाव, धर्म । तन्तुविनाशत्व तन्तुसामान्यभेदव्याप्यं तदभेदव्याप्यं वेति कति-
तम् ।—शुभानन्द ।

(२) नीलानीलयोरेकत्र समावेशात् कथं विरोध इत्यत आह । विरोधो भेद इति । विरुद्धस्व-
भावमित्यत्र मूले विरोधो भेद इत्यर्थः ।

कथं तद्विरोधी, न हि नीलं सामान्यतोऽपि नी-
लान्तरविरोधि । विशेष(मात्र) एवायं विरोध(१) इति
चेत्, तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभाव(२) एव (त्रि)ना-

धीधितिः ।

कथं तन्तुसामान्यविरोधी(३), तत्सामान्याभिन्नत्वावच्छेदकरूप-
वतस्तत्सामान्यभिन्नत्वायोगात्, न हि नीलसामान्याभिन्नत्वाव-
च्छेदकनीलत्वशालि नीलं नीलसामान्यभिन्नमित्यर्थः(४) । नील
पीतादि(५)वचन्तुतद्वि(६)नाशयोः सामान्यतो न विरोधो(७)ऽवि-
रोधो वा, अ(८)पि तु व्यक्तिविशेषयोरेवेति न तन्तुविनाशस्य
तन्तुविशेषत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कते । विशेष(मात्र) एवेति । यथा
भवतां(९) जन्यविनाशिनां, अस्माकं वा कलमाङ्कुरकुर्वद्रूपयोः(१०)
सामान्यतो न विरोधो नाप्यविरोधः, क्वचित्मपानेशस्य मिथो
व्यभिचारस्य च दर्शनात्, तथा तन्तुतद्वि(११)नाशयोरपीत्यभ्यु-

धीधितिः ।

नात्मकताशस्य तदविरोधितया तद्विरोधित्वं कथमिति चक्षुं
न शक्यत इत्यतः, भस्मादीति । तन्तुसामान्यविरोधी तन्तुसामान्य-

(१) विशेष एवात्र विरोध-पाठः ।

(२) अनुभवस्वरूप-पुण० पु० पा० । अनुभवस्वभाव-पा० १ पु० ।

(३) विरोधी, धिग ।

(४) मिति—पुण० पु० पा० । नीलस सामान्यमिति । तथा च नीलान्तरविरोधीति मूलस्य
नीलविरोधान्तर नीलविरोधविशेष इत्यर्थोऽप्यस्य ।—युगानन्द ।

(५) नीलपीतादीति युगपर अतिके दन्त । इ वपरने स्वभवेपि इदन्तत्वसम्भव ।—
युगानन्द । (६) तन्तुवि—कलि० सु० पु० पा० ।

(७) न विरोध इति । तन्तुविनाशत्वं न तन्तुसामान्यविनाशत्वं वच्छेदकमित्यर्थः ।—युगानन्द ।

(८) न विरोधः—कलि० सु० पु० पा० ।

(९) तन्तुते अस्माकं भावयोरेवेत्यर्थे रज्जुपगमादाह । भवतामिति ।—युगानन्द ।

(१०) कलमत्वावच्छेदेन नाङ्कुरकुर्वद्रूप-वत्, न वा तदवच्छिन्नभेद, एवमाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वावच्छे-
देनापि नैतदुपमित्यर्थः । (११) तन्तुवि—कलि० सु० पु० पा० ।

टिप्पणांसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयधिभूषितः । २६१

शः । ओमिति ब्रुवतोऽन्यतरमुपादाय(१) विनाशव्य-
वहारानुपपत्तिः । सामान्यस्यालीकत्वात् तत्र विरोधाऽपि
किं करिष्यतीति चेत्, त्रिलीनमिदानीं विरुद्धधर्माध्यासेन

दीधितिः ।

पगमेऽन्यतरं(२) तन्तु(३)मादायाऽनुगततन्तुविनाशव्यवहारानुप-
पत्तिरित्याह । ओमितीति । ननु न तन्तुसामान्यं (न) तन्तुमात्रं(४)
वा तन्तुविनाशव्यवहारनिमित्तम्, आद्ये(५) तन्तु(तन्तु)भस्मनो-
र्व्यभिचारात्, परं तु(६) सभागो विसभागो वा तत्कार्यसन्तान
एव(७), एवमन्यत्रापीति चेन्न(८) । सन्तान(त्व)स्य दुर्बलत्वात् ।
ननु तन्तुत्वादि(९)सामान्यस्वालीकत्वान्न पारमार्थिको(१०)नुगत-
तन्तुविनाशव्यवहार इत्याशयेना(११)शङ्कते । सामान्यस्येति(१२) ।

दीधितिटिप्पणी ।

मिश्रः । उभयत्रैव यथासङ्ख्येन हेतुमाह । क्वचिदित्यादि ऽ अन्यतर
मिति । सभागविसभागयोर्मध्ये एकतरो यस्तन्तुस्तमादायानुगतो
यस्तन्तुविनाशव्यवहारस्तदनुपपत्तिरित्यर्थः, तन्तुं विनापि भस्मादि-
कमादाय तद्व्यवहारत्, उभयस्यैव च तत्कल्पने अनुगतो व्यवहारो न
स्यादित्यर्थः । यथायथं व्यभिचारमाह । आचेति । तत्कार्येति । तथा
च तत्कार्यसन्तानत्वमेवानुगतव्यवहारनिमित्तमिति भावः । न पारमा-
र्थिक इति । तथा च पारमार्थिक एव व्यवहारे अननुगतत्वादिदोषो

(१) अन्यतरमादाय—पुण० पु० पा० । (२) अन्यतर—कलि० सु० पु० पा० ।

(३) तन्तुभिःपुनलक्षणम् । भस्मादिकमित्यपि बोध्यम्, तथा च ननुपपत्तेषु तेषु कथमनु-
गतव्यवहार इति भावः ।—युगानन्द । (४) तन्तुमात्रम्, तन्तुरेव ।—युगानन्दः ।

(५) आद्ये—कलि० सु० पु० पा० । (६) परं तु, किन्तु ।

(७) सन्तानः—पुण० पु० पा० । तत्कार्यस्य क्षणिकतयाऽनन्तरमपि तद्विनाशव्यवहारालोकम् ।
सन्तानेति ।—युगानन्द । (८) नि चेत्,—पुण० पु० पा० ।

(९) तन्तुत्वादीति । आदिपदान्कार्यसन्तानेष्वपि नानुगतस्तद्विनाशव्यवहार इति लभ्य
त ।—युगानन्द । (१०) लीकत्वाद्युपाधिसाहित्येना—कलि० सु० पु० पा० ।

(११) इत्याशयेन—कलि० सु० पु० पा० । (१२) सामान्येति—पा० २ पु० ।

भेदप्रत्याशया, तस्य तदाश्रयत्वात् ।

दीधितिः ।

अपिकाराद(१)विरोधश्च(२) । तस्येति । तस्य भेदसिद्धिपुपयोगि-
नो विरोधस्य, तदाश्रयत्वात् सामान्याश्रयत्वात् । सामान्यम्(३)
अनुगतो धर्मः । अयमर्थः(४), एकमात्रवृत्तिधर्मयोर्विरोधो
नाश्रयभेद(५)मगृहीत्वा शक्यग्रहः, गृहीते तु तस्मिन् विरोधानु-
धावनमनर्थकम्, अतः सामान्ययोः(६) सामान्यावच्छिन्नयोर्वा
आश्रयान्तरे विरोधो गृहीतव्यः(७), तच्चेदलीकतया न विरो-
दीधितिः ।

दीयत इति विचार्यत इति भावः । तद्धीनत्वात् सामान्याधीनत्वात्,
सामान्यस्यालीकत्वे तादृशविरोधासिद्ध्या न भेदसिद्धिः(८) स्यादि-
त्यर्थः । ननु सामान्यस्यालीकत्वे कथं विरुद्धधर्माध्यासाधीनयाधर्मे-
दानुपपत्तिः, सामान्यानधीनयोस्तत्तद्यत्तयोर्विरुद्धधर्माध्यासेन भेद-
योरेव रक्षणादत आह । अयमर्थ इति । अनर्थकमिति । विरोधकार्यस्य
सिद्धत्वादित्यर्थः, तथा च तत्तद्व्यक्तिभेदो न विरुद्धधर्माध्यासाधीन
इति भावः । आश्रयान्तर इति । घटखण्डव्यययोरेकभूतलस्थिते घट
खण्डरूप एषां विरोधो यद्व्यधायते तत्तादृशसामान्यभेदसिद्धिं वि-

(१) श्रुतत्वमाशङ्क्याह । अपिकारादिति ।—गुणानन्द ।

(२) विरोध — कलि० सु० पु० पा० ।

(३) सामान्यस्य अतिपरत्वे उपाधिरूपविरुद्धधर्माध्यसेन भेदो न स्यादित्यभिप्रायेण
सामान्यस्येति सामान्यपदार्थमाह । सामान्यमिति । तथा च तदा तस्यैव परामर्श इति भावः ।
स्वोक्तसामान्यपदार्थविवरणमित्यप्याह । गुणानन्दः ।

(४) तत्तद्व्यक्तित्वरूपविरुद्धधर्माध्यासे भेदसिद्धिपुपयोगी भवत्येवेत्यत आह । अयमर्थ
इति ।—गुणानन्द ।

(५) आश्रयभेदमिति । तदभावाव्याप्यत्वं तद्वैद्व्यप्यत्वं वा विशेषं तत्र तेन सहधारणमाह
मगृहीत्येत, अ च तदधिकरणीभूतव्यययोरेते आश्रयभेदवकारणकालम्, तदभावेऽपि आश्रयभेद
एवेति हृदयम् ।—गुणानन्द ।

(६) सामान्ययोः, पृथिवीसजलवायोः । तदवच्छिन्नयोः, सध्वस्तस्नेहत्वायवच्छिन्नयोः
महीतभ्य इति । साधनोपशान्तान्तरे भेदः ।—गुणानन्दः ।

(७) विरोधो गृहीतव्यः — कलि० सु० पु० पा० ।

(८) तादृशविरोधासिद्धिः — पा० २ पु० ।

दीधितिः ।

धोपयोगि, न तर्हि विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य सिद्धिरिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

नैव विशेषयोर्भेदग्रहेऽपि निर्वाहात् तत्सामान्यावच्छिन्नयोर्विरोधा-
धीनं, ततो विरोधाय घटपटसामान्यस्य भेदसिद्धिर्निरर्थकेति
भावः । तच्चेदिति । सामान्यस्य विरोधज्ञानं सामान्यस्यालीक-
तया यदि न विरोधोपयोगीत्यर्थः । न तर्हीति । विरुद्धधर्माध्यासा-
धीनभेदमात्रस्यैवासिद्धिरित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

तन्तुविनाश इति । तन्तुरूपो विनाशस्तन्त्वन्त-
रस्य तन्तुत्वावच्छिन्नस्यैव यदि विरोधी, तदा तन्त्व-
न्तरं कथं भवेत्, न हि सामान्यत एवानीलविरुद्धस्व-
भावं नीलमनीलं भवतीत्यर्थः । द्वितीय इति । तन्तुः(१)
सामान्यतो न तद्विरोधी(ति) यदि, तदा (तन्तुः) सा-
मान्य(तः) तन्तुविरोधी कथं भवेत्, न हि नीलं नील-
त्वेन कदाचिन्नीलविरोधि भवतीत्यर्थः । (ननु) न त-
न्तुत्वेनैव तन्तोस्तन्तुविरोधित्वं द्रूमः, किं तु पूर्वतन्तो-
रुत्तरतन्तुर्विरोधीत्याचक्ष्महे इति न विरोध इति शङ्क-
ते । विशेष एवेति सप्तमी । विशेषाश्रितो विरोधो न
सामान्याश्रित इत्यर्थः(२) । अनुभवेति । सामान्यतो
न विरोधी नाप्यविरोधीत्यर्थः । सामान्यतो विरोधि-
त्वे तन्तुरेव न स्यात्, अविरोधित्वे तन्तुस्तन्तु(३)नि-
वृत्तिरूपो न स्यादिति भावः । ननु भवतु तन्तुः सा-
मान्यतोऽनुभयस्वभावः, किं नश्छिन्नम्, विशेषत एव
विरोधाश्रितिवृत्तिरूपता भवेदित्यत आह । ओमिति ।

(१) तन्तुः—नास्ति पा० कलि० पु० पु० । (२) इत्यर्थ—कलि० पु० पु० पा० ।

(३) तन्तु—कलि० पु० पु० पा० ।

करपलता ।

अन्यतरेति । विरोधमादाय तन्तुव्यवहारानुपपत्तिरित्यविरोधपक्ष आश्रयणीयः, तथा च विनाश(१)व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु सामान्यतो विरोधाविरोध(२)चिन्ता तदा भवेत्, यदि सामान्यं भवेत्, तदेव तु नास्तीत्याह । सामान्यस्येति । एवं सति गोत्वात्त्वत्वलक्षणविरुद्धधर्माद्यासाभावाद्गवा(३)इवादीनामभेद आपद्यतेत्याह । विलीनमिति । तस्य भेदस्य । तदाश्रयत्वात् तदधीनत्वादित्यर्थः ॥

दीधिति ।

ननु(४) यथा भवतामननुगता एव तत्तन्तुविनाशास्तन्तुविनाशत्वेनानुगता अनुगतं(५) तन्तुविनाशव्यवहारमर्जयन्ति, तथास्माकमपि सरूपाणि विरूपाणि च तन्तुकार्याणि तन्तुकार्यत्वेन तन्तुविनाशत्वेन(६) वा अनुगतानि(७), यथा च भवेतां विशेषतो विरोधेपि(८) सामान्यतो न तथा, तथास्माकमपीत्याशयेन(९)

दीधितिटिप्पणी ।

तन्तुविनाशत्वेन घानुगतानीति । अर्जयन्तीत्यनेनानुपपन्नः । पदान्तराभावेत्यादिमूलेन विशेषतो विरोधेपि सामान्यतोऽविरोधो दर्शितः, अत्यन्ताभाववत्त्वमपि पटस्य न विद्यते, अतः कथं

(१) विनाशस्य—पुण० पु० पा० ।

(२) विरोधविरोधि—कति० मु० पु० पा० । (३) भावादेवा—कति० मु० पु० पा० ।

(४) ननु—पा० नास्त कति० मु० पु० । (५) अनुगतं पुण० पु० पा० ।

(६) तन्तुकार्यत्वेन प्रवृत्त्यायामपि तथाव्यवहारम वात् स ताजत्वस्योक्तयुक्त्या विशेषे तस्य दुर्बल व च्याहम्, तन्तुविनाशत्वेनेति । तच्चालोक इत्तु वेदव्यदेतत्, भतीतेकभयासिद्धत्वादिति शेषम ।—गुणानन्द ।

(७) अनुगतानि—एव तन्तुविनाशव्यवहारमर्जयन्तीत्यनुपपत्त्ये ।—गुणानन्द ।

(८) विशेषतो विरोधेपि, तत्पटत्वावच्छेदेन पदान्तरभेदेपि ।

(९) त्याशयेन—पुण० पु० पा० ।

नन्वतिरिक्ताभावपक्षे यथा(१) पटः पटान्तराभावर्वाञ्च
तजातीयश्च, अभावो वा(२) पटविरोधी पटान्तरसहवृत्ति-
श्चेति न कश्चिद्विरोधः, तथा कार्याभाव(३)पक्षेऽपि भ-
विष्यतीति । नैतदेवम् । प्रतियोगिना हि तादात्म्यसं-

दीधितिः ।

शङ्कते, नन्वित्यादिना । पटान्तराभाववान् पटा(४)न्तरभिन्नः(५),
पटाभावो(६) वा स्वप्रतियोगिपटविरोधी स्वाप्रतियोगिना पटेन स-
हैकतन्त्वादिवृत्तिरिति । संसर्गः एककाला(७)(द्य)वच्छेदेनैकदेश-
वृत्तित्वम् । ध्वंसप्रतियोगिनो(८)स्तादात्म्याद्यनभ्युपगमे क्रमेण

दीधितिटिप्पणी ।

विशेषतो विरोध इत्यत आह । पटान्तरभिन्न इति । सामा-
न्यतो विरोधो न बुध्यतामिति पूरणेन दर्शयति । स्वप्रतियो-
गिति । अप्रतियोगिना त्विति मूलम्, तथा च पटाभावस्य
अप्रतियोगिनः पटाद्यन्तरस्य सहवृत्तित्वरूपसंसर्गित्वं न विरुध्यत
इति भावः । एवं च तादात्म्येति एकजातीयत्वेति च दृष्टान्तार्थं
मिति केचित् । अत एव अप्रतियोगिना त्वित्यादिना संसर्गमात्र
एव दर्शितम् । ननु तादात्म्यमेकजातीयत्व चाभावस्यास्मन्मते-

(१) ननु तन्तुरेव तन्तुविनाशश्चेत्, स्वप्रतियोगिभिन्न, भिन्नश्चेत् कथं तज्जातीय इत्यत
मठ । पथेति । ननु तन्तुश्चेत् तन्तुविनाश, कथं तन्तुसहवृत्तिरित आह । अभावो वेति ।

(२) तज्जातीयश्च, पटाभावो वा-पा० २ पु० ।

(३) अथ कर्मधारयः । (४) पटा-कालि० पु० पु० पा० ।

(५) अन्तरपदस्वरसादाह । पटा-न्तरभिन्न इति । प्रतियोग्य काङ्क्षो निवर्त्तयन्नेकीकृत्याह । पटा
म से वेति । कल्प विरोधीत्याक ह्य याथाह । स्वप्रतियोगिनोपि पटान्तरवादाह । स्वागतियं गिनेति ।
अन्यस्य समश्च यस्मिन् चिच्छेदत्वयोतनाय-एकत-त्वादीति ।-शुभानन्द ।

(६) पटाभाव, पटाव्यन्ताभाव ।

(७) भातियोगिदेशवृत्तित्वस्य असौदेह्यगमादाह । एककालावच्छेदेनेति । इदमुपलक्षणम् ।
एकदेशवच्छेदेनैककालवृत्तित्वं चात्यन्ताभावस्य भातियोगिना नेभ्यत इत्यापि बोध्यम् ।-शुभानन्द ।

(८) भिन्नकालत्वदिश्याभिर्मदर्शनादाह । ध्वंसप्रतियोगिनोरिति । ध्वंसत्व च भावाभावसाधा-
रकम्, तेन प्रागभावप्रतियोगिनोरित्यपि ज्ञभ्यते ।- शुभानन्द ।

सैकजातीय(१)त्वानि नेप्यन्ते, अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात्
भिन्नकालत्वात्, सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अप्रति
योगिना तु(२) संसर्गं को दोषः । न हि भेदविजातीय-
त्वै(३)ककालताः संसर्गविरोधिभ्यः, तादात्म्यं हि (४)सं
सर्गित्वे(५) विरुद्धं विरोधित्वं च, ते च नेप्येते एव ।

क्षिति ।

हेतूनाह(६) । अप्रतियोगित्वेति । सामान्यत इति(७) । सामा-
न्यतः आद्ये तन्तौ विसभागस्थलीयतन्तुनाशे च तन्तुत्व(तन्तु)-
विनाशत्वयोः विरोधावधारणादित्यर्थः । भावत्याभावत्वलक्षण-
विरुद्धधर्मसंसर्गादित्यपरे । तादात्म्यं हीति । हिस्त्वर्थः(८) । ता-
दात्म्यविरोधित्वे तु संसर्गित्वविरुद्धे इत्यर्थः । विरोधित्वं सहा-
क्षितितिपिप्णी ।

ऽप्रतियोगिनापि भावेन समं तादात्म्यैकजातीयत्वयोरभावात् (?)
सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्चेत्यत्र हेतुमाह । सामान्यत आद्ये
तन्तादित्यादि । द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोस्तात्स्यादत्त आह । विसभागेति ।
ननु अप्रतियोगिभेदप्रतीत्य एव सामानाधिकरण्यात्संसर्गं वि-
रोधिभ्यः स्युरत आह भूले, न हीति । ते चेति भूलम्, अप्रति-
योगिना सम नेप्येते इत्यर्थः । प्रतियोगिनापि एकजात्य दर्शयति ।
ननु यद्येत्यादि । जन्यत्वेनेत्यादि यथाक्रमेणान्वयि । विसभागेति

(१) सैकजातीय-पाठ । (२) अप्रतियोगिना च पुनः पु० पा० ।

(३) विजातीयते कान० पु० पु० पा० ।

(४) तादात्म्यं हीति । हिश-दन्तुशब्दार्थे संसर्गत्व भेदाभिधानादित्यर्थः । विरोधिन-
चेति । संसर्गित्वे विरुद्धमित्यनुपपत्त्ये, विरोधरक्षैश्च संसर्गनिवम नरूपकत्वादित्यर्थः ।—भगी-
रथठक्कर । (५) संसर्गं पुनः पु० पा० । (६) भूयगमे हेतुत्वं क्रमेणाह-पुनः पु० पा० ।

(७) सामान्यत इति ।—पा० नक्षि कलि० पु० पु० । सामान्यत, अधिकरणविशेषात्तर्कवैय-

(८) भाग्यकारिण्यया वैतक्यप्रत्यय बन्धवत्त्वात् । हिस्त्विति । विरुद्धत्वमित्येनापि हेतुर्थे
सम्बन्धे दर्शयितुमेकीकृत्याह । तादात्म्येति । संसर्गित्वे विरुद्धे इति । अत्र संसर्गित्वस्य भेदगर्भित-
तादात्म्यविरोधित्वावधारणस्य विरोधित्वे आकाशादावभावाद् ह । सहेति ।—पुनःनय ।

- १५ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मोमांसापदार्थवि-
वरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) ५० ४—०
- १० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय
एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा
साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन
च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) ५० ५—०
- ११ काज्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्ववि-
द्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा-
हित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए०
साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-
दितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुपयद्भिः श्री
मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्-
कथनेन सनाथीगतः । (अलङ्कार वि० २) ५० २—८
- १२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्री
गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवग्नाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः ।
तथा गोस्वामी श्रीब्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धा
द्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचित । श्रीरघुनाथ-
शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरि-
शङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि-
धपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः ।
(शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) ५० १—०
- १३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि० ८) ५० १—०
- १४ व्यासिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याम्रलक्षणरहस्य च । श्रीमधुरानाथ-
सर्कषागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित
गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च ।
(न्या० वि० ८) ५० ०—१२
- १५ सिद्धान्तविन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीमगवान्-
शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूप श्रीगौड ब्रह्मा-
नन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघु-
व्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) ५० ५—०
- १६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतय-
तिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्द-
पन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) ५० १—८
- १७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानमिश्रकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमल-
ङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) ५० २—०
- १८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः ।
(कोश वि० २) ५० २—०

६ काशीसंस्कृतसंस्मृतः ।

- ६९ शिशुपालधम् । श्रीमन्नाथकविनिर्मितं श्रीश्रीमदेववृत्तया
सन्देहविषयविध्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमहिनाथकृतया
सर्वद्वयाप्याप्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) ६० ३-०
- ६९ " " (सम्पूर्णम्) रफ मोटा कागज ६० २-४
- ७० व्यासिपञ्चकम् सिहव्यामलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-
कृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचितं गगानिभरि
णीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्याय वि० ९) ६० ०-८
- ७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसुत्र्यन्त पूर्णानन्दोप व्याख्या-
सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् ।
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्ते प्रथमोभागः ६० २-८
- ७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । रत्नप्रभया सहितम् । द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादान्ताञ्चतुर्थाध्याय पर्यन्तः द्वितीयोभागः । (यन्त्रस्य)
- ७२-१ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणि-
ताध्याय. चासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म.
श्रीदमदुवापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४) २-०
- ७२-२ सिद्धान्तशिरोमणिः । " " " " "
गोलाध्यायः चासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म. म.
श्रीदमदुवापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । (ज्यो० वि० ४) २-०
- ७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामरुष्ण शर्मणा सम्पा-
दितम् । पण्डित चट्टकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय
इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनाया सनाधीकृतम् । (आयुर्वेद
शास्त्रविभागे १) ६० ०-८
- ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविभिरचितम् ।
महिनाथकृतकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं०
श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्येयाख्यया समलङ्कृतम् ।
(सर्गप्रथमात्रम्) । (काव्य वि० १०) ६० ०-१२
- ७५ चन्द्रालोकः । वीर्युपधर्पश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्प्रभना-
ममिधापराभिधानप्रद्योतनमहाचार्य विरचितया चन्द्रालो-
कप्रकाशापरख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहि-
त्याचार्येण विस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिका
विभिः सम्भूष्य सम्पादितः । (अलङ्कार वि० ३) ६० ०-१२
- ७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविभिरचितम् ।
महिनाथकृतकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकन-
कलालशर्मणा कृतया भाचार्यदीपिनीव्याख्यया समलङ्क-
तम् । (सर्गप्रथमात्रम्) (काव्य वि० ११) ६० ०-६

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,

चौखम्पा संस्कृत संस्मृतं सीरीज आफिस, विद्याविलास-प्रेस,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 417

न्यायाचार्यश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः
आत्मतत्त्वविवेकः ।

श्रीरामनाथद्वारभट्ट चार्कलटिण्यासमलङ्कृतया तानिकशिरामणिश्रीरघु
नाथकृतया द्वाभितिरिवि प्रसन्नया विदुषु श्रीद्वारमिथ विरवि
तया आत्मतत्त्वविवेकस्य लक्ष्यं चोत्तमं पित ।

काशीस्य श्रीवज्रनरामशालिमानसाङ्गवेदविद्यालयाध्यापक न्यायानाय प०
श्रीगोविन्दरायशिराड्वादिनामुद्दीतन काशीस्य श्री० मङ्गलपुराणक
अमीयाधीशयशुवाचयमदिप्रभापतपाठ्यामीश्वरकन न्यायाचार्य
प० हासामशास्त्रिपुङ्गव परिश्रमपत्रक स्याभित ।

ĀTMATATVA VIVEKA

By

UDAYANĀCHARYA

With the Contents of Rare & Sanskrit Works
and its format of 5/1/1/1
1/1/1/1

BY

PANDIT SRI HARI VARASASTRI DRVIDA

And

Nyacharya Pandit Sri Hari Varasastri Drivid

PAGE CULUS IV-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Benares City

1933

IN
DA
317

ॐ श्री ॐ

आनन्दवतविधातिसुमनोभि सुसस्कृता ।
सुवर्णाऽद्वितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
शौख्य्या-सस्कृतप्र-धमाला मञ्जुलदशना ।
रसिकालिकुल कुर्यादम-दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवक — ४१

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares*

दीधितिः ।

नवस्थायित्वम् । ननु(१) यथा जन्यत्वेन कादाचित्कत्वादिना
अभावत्वेन वा तन्तोस्तन्प्रागभावस्य वा सजातीयोपि कश्चिद् त-
द्व्यसस्तथा तन्तुजातीयोप्यस्तु, उपदर्शितश्च मिथो व्यभिचारि-
णोरपि समावेश इति चेत्, एवमपि तृतीयादितन्तुत्पादे प्राथ-
मिकादितन्तोस्तृतीयविसभागमन्तानोत्पादे च प्राथमिकतन्ता-
नस्य विनाशव्यवहारो न स्यात्, तज्जन्यस्य विच्छेदात् । सर्व
एव(२) तन्तान्तानिकस्तदुद्दीच्यस्तस्य विनाश इति चेन्न । स-
न्तानस्य दुर्बलत्वा(दित्युक्तत्वा)त्, चलसन्तानोत्पन्नशालिनि सु-
दूरैरपि देशे देशान्तरविलीनस्य प्राथमिकस्य विनाशव्यवहार-
हारमज्ञात्, अनन्तसन्तानिकानां विनाशत्वकल्पनामपेक्ष्य ए-
दीधितिऽप्यणी ।

दर्शयति । तृतीयोति । तज्जन्यस्येति । तृतीयतन्तुत्पादक्षणे प्राथमि-
कतन्तुनाशात्मकद्वितीयतन्तोत्पन्नात् प्राथमतन्तुविनाशव्यवहार-
स्तदा न स्यादित्यर्थः । चलेति । काष्ठादि यथाधिकरणं भस्माऽभूत्
ततोऽधिकरणादितरत्राप्यधिकरणे तद्भस्मनि गते तत्राप्यधिकरणे
काष्ठं नष्टमिति र्थाः स्यादित्यर्थः, तत्सन्तानरूपभस्मनस्तत्रापि

(१) प्रतियोगिना सजातीयत्व नैव्यत इत्यत्र शङ्कते । नन्विति । जन्यत्वेन सजातीय कश्चिद्
जन्यत्वेन तदभिमतस्तत्तद्वत्, तन्तुत्पन्न, कादाचित्कत्वादिना तन्तुत्पन्नप्रागभावयोः सजातीयस्तत्त्वं
न, आदिपदादूर्ध्वमप्रतियोगिताशुपपन्नद्वय । अभावत्वेन प्रागभव सजातीय प्रागभावादित्यस इति यथा-
योग बोध्यम् । अस्तु इत्यस्य तन्तुत्पन्न इति कर्तृपदम् । मिथोव्यभिचारिणो, तन्तुत्वतर्ज्यमत्ययो ।
एवमपि, प्रातियोगिसजातीयस्य तद्व्यस्यत्वमर्थवपि । तृतीयादीनि तरजन्यत्वरथ लाभाय । प्राथमिका-
दीनि तरजन्यत्वस्य लाभाय । स्वजन्यत्वरतन्तुत्पन्न-तुत्पन्न इत्यस्य स्वजन्यत्वतन्तुत्पन्नयोः रूपयोरेव व्यभि-
चारमादर्शयितुमाह । तृते यैःगादि । तज्जन्यस्येति । विनाशव्यवहारतन्तुत्पादित्यपि बोध्यम् । सर्व
एवने । विनाशव्यवहारलाभारण इत्यर्थे । सन्तानोत्पन्नत्वम्, तन्तान्तानोत्पन्नत्वम्, तन्तुत्पन्नत्वम्
परणमत आह । उदीच्य इति । ननु प्रदीपदिसन्ततवितरन्तुत्पन्नत्वान्तरात्प्रकारानुपपत्तिर्वाच्यमन-
गिष्यक्त तदाशयवर्तिमन्वत आह । चलेति । ननु तथेदेशेदेशादौपि तदुपपत्ती वाच्य इत्यनुशाया
ट्ट । अनन्तेति । प्रतियोगितद्वयस्यो प्रागभावध्वस्तत्वोपगमात् तद्वैलक्षण्यप्रधानत्वोपादानम् । ए
प्रतियोगितरूपानव्यवहारचोदायह । सन्तानिकानामिति ।—पुणालद ।

(१) सर्व ए—कलि० पु०-पु० पा० ।

दीप्तिः ।

कस्यैव विनाशस्य कल्पनाया न्याय्यत्वाच्च । अथैवमनन्तघट
व्यक्तीनामभावत्वकल्पने गौरवात् घटसामान्याभावस्याप्यभा
वोऽ(१)तिरिच्येतेति चेन्न । घटग्रहे घटाभावस्याग्रहादभाक्त्वव-
हाराच्च घटत्वेनाजुगता(२)घटव्यक्तय एव तदभावत्वेन स्वीक्रिय-
न्ते । एवमन्योन्याभावानां प्रतियोगितावच्छेदका एव धर्मा इति ।
अबाधिताभावप्रतीत्यनुरोधादभावस्याप्यतिरिक्त एवाभावः ।
न चानवस्था(३), तयोः परस्परविरहरूपत्वाङ्गीकारात् । एवं ध्वं-
समागभावयोरपि प्रागभावध्वंसावित्यप्ये(४)कदेशिनः । अ-
न्योन्याभावस्याप्यन्योन्याभावस्त्वनवस्थाभयादनापत्या तत्तद-
धिकरणरूपः, त(त्त)द्वृत्तिद्रव्यत्वादिरूपो वा स्वीक्रियत इति ॥

दीप्तिरिच्येतेति ।

सत्त्वात् । तन्वेधं समागे सास्तु, विसमागस्थले काष्ठादेरग्रहात्
अभावत्वं स्यादत आह । अभावव्यवहारोऽयेति । एकदेशिमतमाह ।
अबाधितेति ॥

कल्पलता ।

पटान्तराभाववानित्यत्रा(५)न्तरपदं स्फुटार्थम् ।
यथा पटः पटाभाववानपि पटजातीयस्तथा तन्तुरपि
तन्तुनिवृत्तिर्भवेत् । पटविरोध्यप्यभावः पटस्य(६) प-
टान्तरसमानाधिकरणस्त्वया यथेष्टते, तथा तन्तुवि-

(१) सामान्याभावभावोऽयं-मुग्ध० पु० पा० ।

(२) घटत्वेनाजुगता इति मकुरैवैतद्व्यपेक्षानायाः एकदेशिनस्तु परम्परया घटत्वमेव धृ-
त्वादिदृष्टिं घटसामान्याभावभाव इत्यङ्गु ।—मुग्धानन्द ।

(३) अनवस्थेति । यो योऽन्योन्याभाव विद्यति तन्नदन्त्योन्याभावस्य त त विहायैव वृत्तेर-
गमात् पुर्वेणोपपत्तिसम्भवनत्वादिति भय ।—मुग्धानन्द ।

(४) विले-मुग्ध० पु० पा० ।

(५) नित्य-कनि० मु० पु० पा० ।

(६) व्यप-कनि० पु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

नाशोपि तन्तुर्मयेष्यत इत्यर्थः । कार्याभावपक्ष इति ।
कार्यरूपाभावपक्ष इत्यर्थः । प्रतियोगिना हीति । स्वाभा-
वतादात्म्यं स्वसंसर्गाभायसामानाधिकरण्यं स्वाभा-
वसमान(१)जातीयत्वं विरुद्धं, तच्च न मयेष्यत इत्यर्थः ।
अभावस्य प्रतियोगितादात्म्याभावे हेतुमाह । अप्र-
तियोगित्वेति । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भेदनियत-
त्वादिति भावः(२) । विनाशस्य प्रतियोग्यसंसर्गं हेतु-
माह । भिन्नकालत्वादिति । अभावस्य प्रतियोग्यैक-
जात्याभावे(३) हेतुमाह । सामान्यत इति । प्रतियोग्य-
भावयोः सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्ग एवानुभूयते,
स चैकजात्ये न स्यादित्यर्थः । अप्रतियोगिना स्थिति ।
(न हि) नीलघटसंसर्गिणः पीतघटाभावस्य नीलघट
एव(४) प्रतियोगी येन तत्संसर्गो न स्यादित्यर्थः ।
न हीति । भेदवैजात्यैककालत्वे सति संसर्गस्यानुभ-
सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु त्वत्पक्षवन्मत्पक्षेऽपि स्यादभा-
वसंसर्ग इत्यत आह । तादात्म्यं(५) हीति । त्वया
प्रतियोगितादात्म्यमभावस्येष्यते प्रतियोग्याविरुद्धत्वं
च, तच्छ मया नेष्यत(६) इति न मत्पक्षे(७) दोषा-
वकाश इति भावः । विरोधित्वं(८) चेत्यत्र विरुद्ध-
मित्यनुपपद्यते ॥

(१) स्वाभावसमाना-वाठ ।

(२) इत्यर्थः-पुण० पु० पा० ।

(३) भाव-पुण० पु० पा० ।

(४) एव न-पुण० पु० पा० । (५) तादात्म्ये-कति० पु० पु० पा० ।

(६) ते च मया नेष्यते-वाठ । ते च मया लोच्यते-पुण० पु० पा० ।

(७) मत्पक्ष-पुण० पु० पा० । (८) विरोधित्व-पुण० पु० पा० ।

नापि बाधकानुरोधः, तदभावात् । ननु घटाभावे
घटोऽस्ति न वा । आद्ये घटवृत्ति(१) तदभावः, कपा-
ले(घटो)ऽ(२)स्तीति तान्यपि तद्वन्ति प्रसज्येरन्,
नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः, अभावान्तरमन्तरेण तत्र
नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेऽपि(३) तथा(४) प्रसङ्गः ।
न । भावान्तरस्य स(५)जातीयत्वे(६)नाविरुद्ध(७)-

दीधितिः ।

बाधकमाशङ्कते । नन्विति । घटाभावे घटध्वंसे । तद्वन्ती(८)
त्यस्य परंपर्येत्यादिः(९). तथा च घटध्वंसकालेऽपि(१०)
घटः(११) स्यादुपलभ्येत चेति (भावः) । भावान्तरस्येति ।

दीधितिदिग्गणी ।

नापीति मूलम्, बाधकानुरोधः कार्योतिरिक्तनाशे बाधकानुरो-
धः । बाधकमाशङ्कत इति । कार्योतिरिक्तं विनाशं प्रतीति शेषः । अ-
भावस्य घटवृत्तेऽपि अभाववत्कपालस्य कथं घटवत्त्वमत आह । पर-
ंपर्येत्यादिरिति । भावान्तरेणापीति मूलं, तथा च कार्यरूपभा-
वान्तरमेवाभावव्यवहार(जन)कमिति नातिरिक्तोऽभाव इत्यर्थः । अ-

(१) घटवृत्ति—पुण० पु० पा० ।

(२) कपालेऽपि—पुण० पु० पा० । कपालेध्वंस्य—पा० २ पु० ।

(३) भावान्तरेऽपि—टिपणीकृतमत पा० । (४) तथात्वे—पा० २ पु० ।

(५) भावान्तरस्य (स)स्य—कलि० पु० पु० पा० ।

(६) अत्र सजातीयत्वम्, भावस्य त्वत्वम् । विद्वद्जातीयत्वम्, अभावजातीयत्वम्, तथा च
भूतकदेर्भावजातीयत्वेन भावपतिलोपरूपतया भावसम्भव बाधकस्यैवप्रातिरिक्तोऽभावोऽप्युच्ये
इत्यर्थः ।—मगीरघटवृत्ति ।

(७) विद्वद्भव—कलि० पु० पु० पा० । (८) तद्वन्ती—कलि० पु० पु० पा० ।

(९) स्यादि—कलि० पु० पु० पा० ।

(१०) घटाभावे घटध्वंसोऽनित्यप्रसङ्ग उपदर्शयति । तथा चेति । घटने, भावान्तरेऽपि । अ-
सादास्य अभावान्तरं नास्तीतिप्रसङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।—गुणानन्द ।

(११) एतकालेऽपि प्रतिवेत्ती—पुण० पु० पा० ।

जातीयत्वात्, विरुद्धजातीयत्वे वा (१)स(मान)जाती-
पत्वानुपपत्तेः, अन्यत्वमात्रेण तथा व्यवहारे तद्वत्यपि
प्रसङ्गात् । अभावस्य (तु) विरुद्धस्वभावतयैवाभा-

दीधिति ।

अत्र सजातीयत्वाविरुद्धजातीयत्वे भावत्वाभावत्वाभ्याम्(२) ।
प्रतियोग्यन्यत्वेन प्रतियोगिमदन्त्यत्वेन(३) वाऽभावव्यवहारे प्रति-
योगिमत्यपि तत्प्रसङ्गः । तस्याऽपि(४) प्रतियोगिनस्तद्वत्तश्च यतः
कुत्रश्चिदन्यत्वादेरपाह । अन्यत्वमात्रेणेति । प्रतियोगिमद्यावद-
न्यत्वेन(५) तथा व्यवहारे त्वेरुदा(६) प्रतियोगिमति कालान्तरे
तदनुपपत्तिः, अनुगतं(७) च तदन्यत्वं विनाऽभावेन दुर्बलमिति
भावः ।(८) अभावे अभावान्तरं निरस्यति । अभावस्येति ।
अभावे अभावान्तरं न तावदविरुद्धस्वभावे(९)नाप्यधिकर-

दीधितिटिप्पणी ।

विरुद्धजातीयत्वादिति मूलं, तथा च प्रतियोगिविरुद्धजातीयस्यैव
तद्विरुद्धाभावव्यवहारजनकत्व न तु तदविरुद्धजातीयस्य तत्कार्य-
स्येत्यर्थः । अभावेन विनेति सम्बन्धः । अभाव इति । अविरुद्ध-

(१) जातीयस्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) भावत्वाभावत्वाभ्यामित्यस्य निर्वच्यमिति शेषः, तथा च न वा तस्य भूतत्वादेः सजा-
तीयत्वेन भावत्वेन, विरुद्धजातीयत्वात् अभावाजन्यत्वात् अनभावत्वात्, विरुद्धजातीयत्वे च सजा-
तीयत्वपत्तेः मानजातीयत्वानुपपत्तेरिति सूक्तार्थोऽपक्षेप इति भावः ।—गुणानन्द ।

(३) प्रतियोगिमदन्त्यत्वेन, तद्वत्प्रतियोगिकान्यत्वेन ।

(४) तद्वत्तपि, प्रतियोगिमतोऽपि ।—गुणानन्दः

(५) प्रतियोगिमद्यावदन्यत्वेन तदभावविरुद्धमतिप्रतियोगिकभेदव्यवहारेण ।—गुणानन्द ।

(६) एकदेशेति । अन्योऽभावभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति भव ।—गुणानन्द ।

(७) मनु तदभावापवृत्तिव्यवहारेण तथा शक्यमन आह । अनुगतमिति ।—गुणानन्द ।

(८) भावत्वाभावत्वाभ्याम् । अ-प-त्वमात्रेण प्रतियोग्यत्वमात्रेण । तथा व्यवहारे मति
योग्यभावत्वव्यवहारे । तद्वत्यपि प्रतियोगिमत्यपि तदभावत्वव्यवहारेण प्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्गात्
प्रतियोगिनि । तद्वदन्यत्वेन तथा व्यवहार इति चेत्, अन्यत्वस्य स्वरूपभेदेनानुगतमात्—कलि०
मु० पु० पा० । (९) स्वभावे—पा० २ पु० । स्वभावेन—कलि० मु० पु० पा० ।

वान्तरानुभवतर्कयोरभावादिति ।

दीधितिः ।

णस्वरूपेणाभावव्यवहारजनने प्रतियोगिमतोऽपि(१) तदाप्या
स्वीकार्यम्, अभावस्य विरुद्ध(२)स्वभावत्वेन तदयोगात्, ना-
प्यनुभववच्छात्, त(३)दसिद्धेः(४), नाप्यभावव्यवहारत्वात्,
अभावान्तरोपगमे(५) अन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानामन्यतम(६)-
मसङ्गेन कायवादात्माश्रयस्यैवो(७)पगमात् । एतेन(८)
घटाभावो यदि घटा(९)भाववान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादे-
स्तर्कस्याप्या(१०)पादकामिद्ध्या अभावादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भावेन प्रतियोग्यविरुद्धजातीयेन अधिकरणेन तद्व्यवहारजननाङ्गी-
कारे प्रतियोगिमताप्यधिकरणेनाभावव्यवहारापत्तिरूपशक्येन भा-
वरूपाधिकरणस्थलेऽभावात्तदं स्वीकृतं, तद्युक्तव्यवहारेषु अभा-
वान्तरं न स्वीकर्तव्यमित्यर्थः, अविरुद्धस्वभावेऽधिकरण एव तद्यु-
क्तं; अस्य तु विरुद्धस्वभावत्वादित्यर्थः । आत्माश्रयस्येति । स्वाश्र-
य(त्व)स्येत्यर्थः । तर्कस्याभावादिति सम्बन्धः । आत्माश्रयत्वाङ्गीकारे-
ण घटाभावव्यवहारस्याङ्गीकारादापादकामिद्धिरित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

अतिरिक्ताभावे बाधकानुरोधेति(११) यदुक्तं त-

(१) प्रतियोगिमत्व—कलि० सु० पु० पा० ।

(२) विरुद्धस्वभावत्वेन, प्रतियोगिमत्वसम्भवेन । तदयोगात्, तदागदनासम्भवात्, तथा
बाधत्वेन इत्यादिभिरेव भाव ।—शुभानन्द ।

(३) बलादे—कलि० सु० पु० पा० । (४) सिद्धिः—कलि० सु० पु० पा० ।

(५) पगम—कलि० सु० पु० पा० । (६) मन्वेतर—कलि० सु० पु० पा० ।

(७) अश्रयो—कलि० सु० पु० पा० । अन्योन्येति । इयो परस्परमाश्रयधर्ममाश्रयपमे
अन्योन्याश्रयः, त्रिचतुर्धादीनां तद्योपगमे चक्रकम, अवन्ततदभावापगमे चाऽनवश्येति ध्येयम् ।
आत्माश्रयस्य, स्वतः शैलस्य ।—शुभानन्द ।

(८) एतेन, आत्माश्रयोपगमेन ।—शुभानन्द । (९) घट—कलि० सु० पु० पा० ।

(१०) तर्कस्या—पा० २ पु० ।

(११) १८१ पृष्ठे ४ पङ्क्ति ।

कल्पलता ।

प्राह । नापीति । अतिरिक्ताभावे(१) बाधकमाशङ्कते ।
नन्विति । कपालेषु प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा सत्त्वेन
(तदुभयकालेऽपि) कपालानि घटवन्ति स्युः । एवं घटा(२)-
भाववति घटे घटोऽपि स्यात् । स्वा(३)भाववति (स्व)-
सत्त्वं स्वस्मिन्नपि स्यात्, एवं तत्र तत्रापीति घटप-
रम्परापत्तिरिति भावः । अनवस्येति । अभावे अभा-
वान्तरम, एवं(४) तत्र तत्रापीत्यर्थः । भावान्तरेऽपी-
ति । भूतला(५)दाद्यपि घटाभावव्यवहारोऽधिकरण-
स्वरूपेणैव स्यादित्यर्थः । न भावान्तरस्येति । सजा-
तीयत्वेन भावजातीयत्वेन अविरोद्धजातीयत्वान् अ-
भावाधिकरणत्वाविरोधित्वादित्यर्थः । विरोद्धेति । अ-
भावाधिकरणत्वाविरोधेनाभावजातीयत्वानुपपत्तेरि-
त्यर्थः । ननु प्रतियोगिभिन्नत्वेनैव भूतलादीनां घटा(६)-
भावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वमस्तु, किमतिरिक्ताभावस्वीका-
रेणेत्यत आह । अन्यत्वेति(७) । एवं सति घटवतोपि
भूतलस्य घटाभावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वं स्यादित्यर्थः ।
ननूक्तमभावेऽपि तर्हि स्वीक्रियतामभावान्तरमित्यत
आह । अभावस्य त्विति । अभावेऽभावान्तरं ताव-
न्नानुभूयते यद्वलेनाभावान्तरमङ्गीक्रियेत । यदि घटा-
भावो(८) घटाभाववान् न(९) स्यादिति तर्कोपि नात्र

(१) अतिरिक्ताविनाशपक्षे बाधकमादेश्यर्थः । (२) घटान्यता—पुण० पु० पा० ।

(३) स्वात्मभा—पुण० पु० पा० । (४) एव—पुण० पु० पा० ।

(५) भूता—पुण० पु० पा० । (६) घटाप—पुण० पु० पा० ।

(७) अन्यत्वेति—पुण० पु० पा० ।

(८) क्रियेत । घटाभावे यदि—पुण० पु० पा० ।

(९) स्यात् घटवान्—इत्यंशोऽप्युद्धृत इति भाति ।

कल्पन्ता ।

प्रभवन्ति, यतः(१) प्रतियोगिविरुद्धस्वभावतया(२) प्रथमाभावादेव घटाभावे घटो नास्तीतिव्यवहारोपपत्तेर्द्वितीयाभावकल्पनाया अनवकाशात्, अधिकरणस्थाभावरूपस्य द्वैरूपाभावाच्च, न ह्यभावः कदापि प्रतियोगिमान(३)पि भवति यथा भूतलादिः, द्वितीयाभावाभ्युपगमेऽनवस्थापत्तिश्चेत्पर्यः । अप(४)व्यवहारानमन्यत् । केचित्तु अभावोपि अभावान्तरं, न चानवस्था, तृतीयमादाय तदापत्तेरिति घदन्ति ॥

भिन्नाभावजन्मनि घटतादवस्थ्यं(५) दोष

व्यापति ।

वाधकान्तरमाशङ्कते । भिन्नाभावेति । न हाकार्योत्पादे अकारणं निवर्त्तते, घटोत्पादे पटनिवृत्तिप्रसङ्गात्, अतः कार्यमेव विनाश(६) आर्यायते इति भावः । भिन्नमात्र इव कार्यमात्रेऽपि विनाशयुद्धिस्ववहास्योभावान्तु कार्यविशेष एव विनाशव्यपितिरिष्यती ।

वाधकेति । अतिरिक्ताभावे वाधकान्तरमित्यर्थः । न हाकार्योत्पादे इत्यादि पदुत, तन्मयाऽपि स्वीक्रियते एव, परन्तु अतः कार्यमेव विनाश आर्यायते इत्यत्र व्यवहारानुगोचेन विशेषपदप्रक्षेपः क्रियते, तावतापि तदतिप्रसङ्गनिवारणादिव्याजयेनाह, । कार्यविशेष

इति चेन्न । (घट)तादवस्थ्यं(१) हि यदि घटत्वमेव अभिमतम्, एवमे(२)तत् । न ह्यभावजन्मानि घटोऽघटतामूपैतीत्यभ्युपगच्छामः । तत्कालसत्त्वं चेत्, न तर्ह्यभावो जातः, कालान्तरे घटानवरथान-स्वभाव एव हि तदभावः । अस्तु तर्हि, निरुपादान-त्वं बाधकं, जन्मन उपादानव्यासत्वादिति चेन्न । धर्मिग्राहकप्रमाण(३)बाधात्, भावावच्छेदाच्च(४) व्याप्तेः । एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातम् । गुणादि-सिद्धौ चा(५)नैकान्तिकत्वा(६)दिति ।

दीधितिः ।

आस्थीयत् इत्याशयवद् निराकरोति । नेति । बाधकान्तर(७)-माशङ्कते । अस्तु तर्हीति । जन्मन इति । जन्मव्यापकस्य सो-पादानत्वस्य(८) निवृत्तत्वा व्याप्यस्य(९) जन्मनो निवृत्तिरिति । धर्मिग्राहकेति । घटादेरिव ध्वंसस्यापि जन्मनायाः मसप्तसिद्ध-त्वादिति भावः(१०) । भावेति । भावजन्मन एव सोपादानत्वनि-यमादित्यर्थः ॥

दीपितिटिप्पणी ।

एवेति । न तर्ह्यभाव इति मूलम्, तथा च मित्राभावजन्मनोत्पेदेव नास्तीति भावः । उपादानम् समवायिकारणम् । जन्मनो निवृत्तिरि-ति । असमवेतत्वनिवन्धनमतिरिक्तध्वंसजन्म ताङ्गीक्रियते, मन्मते तु कार्यस्वरूपस्य तस्य समवेतत्वाङ्गीकाराद्भवति जन्मेति भावः । एतेनेति मूलम्, निरुपादेयत्वम् असमवायित्वम् ॥

(१) तादवस्थ्यं—शलि० मु० पु० पा० । (२) एवमेतत्—कनि० मु० पु० पा० ।

(३) ग्राहकप्रमाण—पा० २ पु० । (४) अवच्छेदाच्च—पुण० पु० पा० ।

(५) सिद्धौ च—पा० २ पु० । (६) कान्ता—पुण० पु० पा० ।

(७) बाधकान्तरम् भाषातिरिक्तध्वंसोपगमे ।—गुणानन्दः ।

(८) उपादानत्वस्य जन्मासामानाधिकरण्यात् । सोपादानत्वस्योपेति ।—गुणानन्दः ।

(९) निवृत्तत्वस्य—कनि० मु० पु० पा० । (१०) भावः—नारिक कले० मु० पु० ।

कल्पलता ।

ननु यथा पटे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव, तथा ध्वंसे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव स्यादन्यत्वाविशेषात्, तथा च प्रतियोगितादात्म्यमेव विनाशस्याभ्युपेयमित्याह । भिद्येति । तादवस्थ(१)मिति घटजातपितृत्वं वा घटस्य, ध्वंसानन्तरकालस्थापितृत्वं वा । आद्य आ(२)ह । एवमेतदिति । तदेवोपपादयति । न हीति । द्वितीयम् आह । तत्कालेति । ध्वंसकालसत्त्वमित्यर्थः । न तर्हीति(३) । ध्वंसस्य प्रतियोरपसमानकालीनत्वस्थाभाष्यादित्यर्थः । अतिरिक्ताभावपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते । अस्तु तर्हीति । ध्वंसो न जायते निरुपादानत्वादाकाशवदित्यर्थः । उपादानम् समवायिकारणम् । इहेदानीं घटो नष्ट इति प्रत्यक्षेण ध्वंसस्योत्पन्नत्वमेव(४) विपरीक्रियते, तथा चानुत्पादे साध्ये धर्मिग्राहकमानपाध इत्यर्थः । निरुपाधेर्वाधा(५)नवकाशाद्दु(६)पाधिमाह । भावेति । यद्यप्यभाधान्तरे साध्या(७)व्यापकोऽयमुपाधिः, तथापि ध्वंसेतरत्वमिहोपाधित्वेन विवक्षितम् । न च पक्षेतरत्वम्, बाधोन्नीतस्य तस्यानुमतत्वात् । ननु ध्वंसो न जायते निरुपादेयत्वात् गोत्वादिवदित्यस्त्वनु(८)मानमित्याह । एतेनेति । निरुपादेयत्वम् कार्यानाश्रयत्वम्(९) । धर्मिग्राहकप्रमाणवाचेन बाधो(१०)

- (१) तादवस्थ—पुन० पु० पा० । (२) भाषना—कलि० मु० पु० पा० ।
 (३) न तर्हीति—नास्ति पा० कलि० मु० पु० । (४) त्यक्—पुन० पु० पा० ।
 (५) वस्तु—कलि० मु० पु० पा० । (६) शास्त्रवत्तु—पुन० पु० पा० ।
 (७) साध्या—पुन० पु० पा० । (८) दिव्यस्तु—पुन० पु० पा० ।
 (९) कार्यानाश्रयत्वम्—नास्ति पा० कलि० मु० पु० । (१०) बाधेन तदु—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

श्रीतपक्षेत्रोपाधिग्रासेन (च) निराकार्यत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः । गुणकर्मादेश्च गुणभिन्नत्वेन सिद्धौ तत्रानैकान्तिकं कार्यानाश्रयत्व(१)मित्याह । गुणादीति(२) ॥

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न । अतादात्म्यात्(३), अतत्का(४)रणत्वाच्च । अस्मद्दिशापि व्याप्तिग्रहो न साहित्यनियमेन, विरोधितया

दीधितिः ।

परंपां तादात्म्यतदुत्पादिभ्यामेव व्याप्यत्वग्रहाभ्यापकत्वमपि तदात्मकतत्का(५)रणगौरवे गृह्यते, न च ध्वंसः प्रतियोग्यात्मेति प्रागेवावेदितं, न वा प्रतियोगिकारणमिति न तत्र(६) तद्व्यापकत्वग्रह इत्याह । अतादात्म्यादीति(७) । साहित्यनियमो हि देशतो वा स्यात्काळतो वा । देशोपि संयोगी वा समवायी वा । नाद्यः, गृहे जातस्यापि प्राङ्गणे विनाशोपगमात् । नेतरः, आश्रयनाशेना(८)पि विनाशोपगमात् । द्वितीये त्वाह । विरोधितये-
दीधितिःटिप्पणी ।

ननु मयन्मतवदतादात्म्यादिसत्त्वेपि व्यापकत्वं प्रहीष्यत इत्यत आह, अस्मद्दिशापीति मूलम् । न साहित्यनियमेन, वक्तुं पार्यत इत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति(९) । साहित्यनियमो हीत्यादि । आश्रयादिनाशेनापीति । तथा च तत्रैव प्रतियोगिसमवायिनि ध्वंसस्य वृत्तित्वरूपसाहित्यनियमो भग्न इत्यर्थः । द्वितीये तु कालत इति पक्षे तु । एकदेशावृत्तित्व-

(१) कार्यत्वाभितत्व—पाठ ।

(२) इदमुपलक्षणम्, गुणादिगुण्यादिभेदासिद्धौ व्याप्यत्वामिदं सेत्यापि दृष्टव्यम् ।

(३) अतादात्म्यात्—गुण० पु० पा० । (४) अतत्क—क लि० गु० पु० पा० ।

(५) तत्क—क लि० गु० पु० पा० । (६) तत्र—नास्ति पा० क लि० गु० पु० ।

(७) दि-यादि—क लि० गु० पु० पा० । (८) नाशे—क लि० गु० पु० पा० ।

(९) न्यूनतामाशङ्क्याह—पा० २ पु० ।

विषमसमयत्वात् । नापि जन्मानन्तर्यनियमेन (१), तद-
सिद्धेः, सिद्धौ वा तत एव (२) क्षणभङ्गसिद्धेः किमने-
न । भविष्यत्तामात्रेण (३) व्यापकत्वमस्तीति चेत्, अ-
स्तु, न त्वेतावता हेत्वन्तरानपेक्षत्वसिद्धिः, अद्यतन (४)-
घटस्य श्वस्तनकपालमालयैवानैकान्तिकत्वादिति (५) ।

दीधिति ।

त्पादि । विरोधः एककालानवस्थापित्वम् ॥

दीधितिद्विषणी ।

रूपविरोधो नास्तीत्यत आह । विरोध इति । अद्यतनघटस्येति मूल-
भविष्यत्तयाऽद्यतनघटव्यापकत्वं द्रव्योभाविकपालमालायामस्ति, न
च तत्र घटोत्तरभावानपेक्षजन्यत्वरूपं साध्यमस्तीति भावः ॥

कल्पत्वा ।

चतुर्थं ध्रुवभावित्वं निराकर्तुं शक्नुते । अस्तित्वेति ।
व्यापकत्वं प्रतियोगिभ्यापकत्वं विनाशस्येत्यर्थः, तथा
च (६) सिद्धमहेतुकत्वं नाशस्येति भावः । परमते तादा-
त्म्यतद्गुत्पास्तिश्यामेव व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह । अनादा-
त्म्यादिति । यदा प्रतियोगी तदा ध्वंस इति कालग-
र्भापि न व्याप्तिरित्याह । विषमसमयत्वादिति । यः
प्रतियोगी स एव (चि)नाश इति तु पूर्वमेव निरस्तम् ।
यत्र प्रतियोगी नत्र ध्वंस इति देशगर्भापि न व्याप्तिः,

(१) जन्मानन्तर्यनियमेनेति । यदा प्रतियोगी तदुत्तरं तदुत्तर इति नियमेन । अनादिपद-
इत्यनुष्यते ।—गुणानन्द, १ । (२) तत एव, तादृशमाहकपमणादेव ।—गुणानन्द ।

(३) भविष्यत्तामात्रेणेति । तदपेक्षकणश्रयित्वात् सामानाधिक्येण सम्बन्धेन तद्व्यापि-
त्यर्थे ।—गुणानन्द ।

(४) अद्यतनेति । अद्यतनकपालमालयाः अद्यतनघटं इति भविष्यत्तामात्रेण व्यापकत्वेन तत्रैव
भविष्यादित्यर्थे ।—गुणानन्द । (५) अनेकान्तिकेति—गुणानन्द पु० पा० ।

(६) ध्वंस, यथा च—गुणानन्द पु० पा० ।

कल्पलता ।

आश्रयनाशजन्यद्रव्यादिध्वंसे व्यवभिचारादिति भावः॥
स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव ध्वंस इत्यपि नियमो
नास्ति, असिद्धेरित्याह । नापीति । तत एवेति । एत-
न्नियमबलादेवेत्यर्थः, तथा च ध्रुवभावित्वाद्हेतुकत्व-
महेतुकत्वाच्च ध्वंसस्याग्निमक्षण एवोत्पाद इति प्रक्रि-
यागौरवामिति भावः । ननृत्पन्नस्य विनाशो भविष्य-
त्येवेत्यपि नियम एवेत्याशङ्कने । भविष्यत्तेति(१) । अ-
स्त्विति । एतादृशध्रुवभावित्वेनाहेतुकत्वं(२) वा प्रति-
योगिभिन्नहेत्वन्पेक्षत्वं(३) वा साधयितुं न शक्यत इ-
त्यर्थः । कुतो न शक्यत इत्यन आह । अद्यतनेति(४) ।
इवस्तनकपालमालाया अवश्यम्भावित्वा अपि सुदूर
प्रहारादिरूपहेत्वन्तरापेक्षित्वेनानैकान्त्या(५)दित्यर्थः ॥

दीधितिः ।

उत्पन्नस्यापि प्रतियोगिनो य(६)दीतरविरहेणापि विना-
शाजनकत्वं, तदा यावत्सर्वं(७) प्रतिबन्धकादिवशात् तदसमव-
हितो विनाशं न जनयेदित्युत्पन्नोपि भावः कश्चिदविनाशी स्यात्,
न चैवम्, अतो नोत्पन्नस्येतरविरहेण विनाशाजनकत्वमिति,
दीधितिटिप्पणी ।

इतरकारणासत्त्वे दृण्डस्य घटव्यभिचारो न क्षतिकरः, व्यापकव्य-
भिचारस्यैवादोपत्वात्, अतोऽविनाशित्वप्रसङ्गरूपनिष्कृष्टार्थमाह ।
उत्पन्नस्यापीति । न चैवमिति न्छेदः । इति पर्यन्तं दृष्यमतकथनम् ।

(१) भविष्यतेति ।—नास्ति पा० कलि० मु० पु० ।

(२) हेतुकत्व—कलि० मु० पु० पा० । (३) हेत्वन्पेक्षित—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) यौद्धमतेन व्यभिचारमाह । अपतनेति ।—भगीरथठक्कुर ।

(५) पेक्षित्वेनानैकान्ता—पुण० पु० पा० ।

(६) नोर्व—कलि० मु० पु० पा० । (७) यावत्जीव—कलि० मु० पु० पा० ।

एतेन सापेक्षत्वे विनाशस्य(१) व्यभिचारोऽपि स्यात्, विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवादिति परास्तम् । कपालसन्ततितुल्य(२)योगक्षेमत्वात् विनाशस्येति

कथिति ।

तदिद(३)मुत्पत्तिपतां भावानां विनाशनियमासिद्धौ(४) न सिद्ध्यतीति तत्सिद्धिरवश्यमुपेया(५), तथा चान्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावानां सहकारिणां सर्वत्र समवधानं सैव(६) साधयिष्यतीत्याशयवानाह । एतेनेत्यादि । प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धेन वैकल्यस्येत्येके(७) । प्रतिबन्धवैकल्ययोरित्यपरे ॥

दीधितिटिप्पणी ।

तदिदमित्यारभ्य पुनःसिद्धान्नकथनम् । इदम् पूर्वोक्तमात्रम् । तत्सिद्धिर्मवताऽवश्यमुपेया । सैव, तादृशव्यासिद्धेव । साधयिष्यतीति । तथा चातएव न औप्यविनाशी भवेत् येन इतरविरहेणापि विनाशजनकत्वमङ्गीक्रियेतेति भावः ॥

वस्तुलता ।

ननु यदि विनाशस्य हेत्यन्तरापेक्षा, तदा कदाचिदुत्पन्नोपि(८) भावो न नश्येत्, हेतुसाकल्ये सत्यपि प्रतिबन्धसम्भवात्, हेतूनां वैकल्पस्यैव वा(९) सम्भवादित्याह(१०) । एतेनेति । एवं सति कपालमालापि कदाचिन्न भवेदित्यपि सम्भाव्येतेत्यर्थः ॥

(१) सपेक्षत्वे— कलि० पु० पु० पा० । (२) सन्ततिसमान—पुण० पु० पा० ।

(३) सिद्धत्वायैतुराशयमाह । तदिदमिति । (४) व्यभिचारितोत्पत्ति इत्यादि ।

(५) एवमाभ्युपेया—पुण० पु० पा० । (६) सैव, विकल्पव्यतिरेक इति ।—गुणानन्द

(७) सैवत्येव—पुण० पु० पा० । (८) तदा कल्पोऽपि—पुण० पु० पा० ।

(९) सैव वा—वाच । (१०) दिव्यत आह—पुण० पु० पा० ।

अस्तु तर्हि चरमः पक्षः । तथाहि, विनाशो न जाय-
ते, अभावत्वात्, प्रागभाववत्, जातोऽपि(१) वा निव-
र्तते, जातत्वात्, घटवदिति । नैतदेवम् । प्रागभावो जा-
यते, अभावत्वात्, विनाशित्वाद्वा(२), ध्वंसवत्(३),
घटवद्वा, अजातो वा न निवर्तते, अजातत्वात्, आ-
काशवत्, शशविषाण(४)वद्वेतिवदसाधनत्वात् ।

दीधितिः ।

चरमः पक्षः अभावत्वमेव ध्रुवभावित्वमिति । जन्मविरहे
(हे)त्वपेक्षा(५)विरहः सुतरां सिध्यतीति तं साधयति । तथाहीति ।
विपक्षे बाधकमाह । जातो वेति । (प्रागभाव इति ।) अभावत्वे
हेतौ ध्वंसो विनाशित्वे च घटो दृष्टान्तः । अजातो वेत्यादि(६)
विपक्षे बाधकम् ॥

दीधितिदिप्पणी ।

अभावत्वमेव ध्रुवभावित्वमिति । ताशस्य तत्र पक्षस्यासम्भवा-
देवत् । विपक्षे बाधकमिति ॥

कल्पलता ।

चरमः पक्ष इति । ध्रुवभावि(७)त्वाविकल्पस्मेति
शेषः, स चाभावत्वं वेति पक्षः । ध्रुवभावित्वं विना-
शस्याभावात्त्वं, तथा च तेनैवाहेतुक(८)त्वम्, अहेतु-
क(८)त्वे च प्रयोगस्त्वमते(न) दर्शयति । तथाहीति । वि-
पक्षबाधकमाह । जातोपि वेति । यदि जागेत विन-

(१) जातो—दीधितिक्रमत् घट ।

(२) अभावत्वात्, नाशित्वात्—पा० २ पु० ।

(३) लाश, मध्वंसवत्—पुण० पु० पा० । (४) शशविषाणि—पुण० पु० पा० ।

(५) त्वपेक्षा—पा० १ पु० । (६) वेत्यादि—पा० २ पु० ।

(७) भाव—पुण० पु० पा० । (८) हेतु—कठि० पु० पु० पा० ।

कल्पता ।

श्येत, तथा च घटोन्मज्जनप्रसङ्ग इति भावः । अत्रा-
प्रयोजकत्वं दर्शयति । प्रागभाव इति । यथा(१) प्राग-
भावस्य(२) जातत्वेऽभावत्वमप्रयोजकम्, तथा ध्वंस-
स्या(३)जातत्वे तदतन्त्रम्(४), तथा चानुभवतर्कादि-
साधिव्यमिहानुमरणीयमिति भावः । क्रमेण दृष्टान्त-
माह । ध्वंसवद्धटवद्वेति(५) । विपक्षे(६) साधकमाह ।
अजातो वेति । प्रागभावो यदि न जायते न निवर्त्तते,
निवर्त्तते च, तस्माज्जायत इत्यर्थः ॥

किमेतेषां दूषणमिति चेत्, भावावच्छिन्नव्याप्ति-

दोषितिः ।

भावावच्छिन्नेत्यादि(७) यथायोग्यं दूषणमूहनीयम्, जा-
तत्वेन विनाशित्वे विनाशित्वेन च जातत्वे साधने साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य भावत्वस्योपाधित्वाद् तत्र तयोरमयो-
दोषितिर्विषयी ।

प्राथमिकाज्ञातत्वा अनुमाने अभावावहेतुकजातत्वानुमाने च
न भावत्वस्योपाधित्वं, साधनायच्छिन्नसाध्याव्यापनात्, भावा-
वच्छिन्नसाध्यसाध्यनेन साधनायच्छिन्नस्यैव सामादत्त आह । यथा-
योग्यमिति । तदेवाह । जातत्वेनेति । विपक्षसाधकरूप
इत्यर्थः । अतुर्थे विपक्षसाधके दोषो नायात इत्यत आह ।

(१) इति । तथा—पुन० पु० पा० । (२) भावस्या—कालि० पु० पु० पा० ।

(३) ध्वंसस्य—कालि० पु० पु० पा० ।

(४) अतन्त्रेऽन्यत्रावयवेऽत्रम्—कालि० पु० पु० पा० ।

(५) दटवद्वेति—पुन० पु० पा० । (६) विपक्ष—पुन० पु० पा० ।

(७) अनु जायत इति साधे भावत्वस्य नैव विपक्षसाधक, एते साध्यावच्छिन्नकत्व दत्त आह ।
साध्यावच्छिन्नसाध्यैति । विपक्षसाधक । जातत्वेनेत्यदि । जातो वा न निवर्त्तते इत्यस्य तद्वर्त्तने
साध्य इत्यस्योपाध इत्यर्थः । एतेसाधकस्योपाधेति साध्यावच्छिन्नकत्व । साध्यावच्छिन्नैति ।
दूषणम् ।

कत्वाद्प्रयोजकत्वम्, प्राक्प्रध्वंसामात्र(?)ग्राहकप्रत्य-

धीभति ।

जकत्वम्, विनाशित्वस्य च सोपाधितया जातत्वाव्याप्यत्वेन जातत्वाभावो नाविनाशित्वव्याप्य इति तस्याऽप्रयोजकत्वम्, वि-
 "सवाचकयो(२)श्चाप्रयोजकत्वेनाजातत्वे जातत्वे चाभाव-
 वस्याप्रयोजकत्वम् । प्रागित्यादि । प्रागभावस्य जन्यत्वे सा-
 पे(३) यद्यपि प्रत्यक्षेण न वाधाः, तस्याजन्यत्वाग्राहकत्वात्,
 ।यापि प्रत्यक्षतः सिद्धस्य प्रागभावस्य प्रागभावान्तरकल्पना-
 पामनवस्थानाद(४)जन्यत्वसिद्ध्या प्रत्यक्षवाधो(५)ऽभिहि-
 तः । ध्वंसस्याजन्यत्वे साध्ये तज्जन्यत्वग्राहकप्रत्यक्षवाधः ।
 केचित्तु जातत्वाजातत्वाभ्यां ध्वंसप्रागभावयोर्विनाशित्वाविना-
 शित्वानुमानं प्रसङ्गागतम्, तत्र प्रागभावस्याविनाशित्वे प्रत्यक्ष-
 वाधो दर्शित इत्याहुः(६) । प्रागभावस्य जन्यत्वे तत्पूर्वं, ध्वंसस्य
 च विनाशित्वे तत्पश्चात्(७)स्कार्यसम्बन्धः, ध्वंसप्रागभावानाधा-

धीधितिटिप्पणी ।

विनाशित्वस्य चेति । आद्येऽनुमाने अभाववहेतुना जातत्वानुमाने च दोषो न लक्ष्योऽत आह । विपक्षवाचकयोश्चेति । ध्वंस एव श्रमो मा भूदित्यत आह ध्वंसस्येति । प्राक्पश्चादिति यथायोभ्येन समर्थयति प्रागभावस्येति । उन्मूलनपदस्य उत्पत्तिवान्तरकत्वाद्दुत्पत्त्यापादकं ना-

(१) मते—पुण० पु० पा० ।

(२) विपक्षवाचकयोः, जातत्वे विनाशित्वव्याप्यत्वमूलकयोस्तर्कानुमानयोः ।—पुणानन्द ।

(३) साधयते—पुण० पु० पा० ।

(४) यदा स प्रागभावो नीत्यप्रस्तदा परवत्प्रसङ्गभयेन प्रागभावान्तरकल्पनाया अभाववक-
 यति मथ ।—पुणानन्द ।

(५) प्रत्यक्षवाध इति । प्रत्यक्षतिष्ठे प्रमाणान्तरेण वाध इति तदर्थं इति मते ।—पुणानन्द ।

(६) केचित्तु -- इत्याहुः—अयं पाठः कति० पु० पु० नास्ति ।

(७) विनाशित्वे पश्चात्—काले० पु० पु० पा० ।

क्षवाधः(१), प्राक्-पश्चाच्च कार्यान्मज्जनप्रसङ्गलक्षण-
प्रतिकूलतर्कश्च(२) । अधोन्मज्जने को दोष इति
चेत्, कालविच्छेद(३)प्रत्यय(४)स्यानुभयात्मकत्वप्र-
सङ्गः । अयथार्थत्वे तस्य द्विचन्द्रदर्शनकाले चन्द्रदे-
शा(५)विच्छेदवत् तत्त्व(६)तः कालाविच्छेदे भावस्य(७)
प्राक्प्रध्वंससहवृत्तित्वेना(८)विरोधप्रसङ्गात् । यथार्थत्वे
तु(९) भेदस्थितौ(१०) तदुन्मज्जनानुपपत्तेः । एतेन

दीधितिः ।

रकालस्य प्रतियोगिपञ्चनियमादित्याह । प्रागिति । अनुभवेति ।

दीधितिदिष्णौ ।

भोतयधेमाह। कार्यसन्धप्रसङ्ग इति । कालविच्छेदप्रत्ययस्येति मूलम्
यदि भाषोन्मज्जनं स्यात्तदा घटादेः कालस्य विच्छेदप्रायसो योऽप्यनु-
भयसिद्धः स किं भ्रमः स्यात् प्रमाया स्यात्, नाप इत्याह । अयथार्थं
त्व इति । एतस्यायथार्थत्वं तदैव स्याद्यदि वास्तव्यं तद्वतः घटवत्।
कालस्याविच्छेदः स्यात्(११), तदैव विषयवाधात्, एवं च निखिलका-
लस्यैव घटवत्तायां तत्रप्रागभाषकालस्यापि तथात्वेन तेन सह घटस्या
विरोधप्रसङ्ग इत्यर्थः । मूले द्विचन्द्रेति दृष्टान्ते यथा द्विचन्द्रदर्शन-
स्यायथार्थत्वनिबन्धनश्चन्द्रदेशस्याविच्छेद इत्यर्थः । यथार्थत्वे-
दिति मूलम्, विच्छेदप्रत्ययस्येति सम्बन्धः । मूले भेदस्थितौ अघट-
कालाद्घटकालस्य भेदस्थितौ, सार्वकालिकत्वरूपमुन्मज्जनमनुपप-

(१) बाधश्च पुण० पु० पा० ।

(२) तर्कश्च-पुण० पु० पा० । तर्कहतत्वञ्च-पा० २ पु० । (३) विच्छेद, नास्तिता ।

(४) याद्-पुण० पु० पा० । (५) देश-कालि० मु० पु० पा० ।

(६) तद्-कालि० मु० पु० पा० । (७) भावस्य-नास्ति पा० २ पु० ।

(८) वृत्तितया-पा० २ पु० । (९) तु-नास्ति पा० २ पु० ।

(१०) मूले भेदस्थितौ इति । एतःकालवृत्तित्वे सति यदेतदनन्तरकालवृत्ति तदेतत्पूर्वकालवृ-
त्तितौ भिन्नमिति निबन्धादिति भावः—युगानन्द ।

(११) तद्वत् कालस्याविच्छेदे—इति मूल्य उच्यते इत्येवमुक्तमिति भावः ।

प्रागभावकाले(१) प्रध्वंसोन्मज्जनं तत्काले च प्राग-
भावोन्मज्जनमपास्तम् । भाववदभावयोरपि उ(२)भय-
विरोधिस्वभावत्वादिति ।

दीधिति ।

यथायौऽवधार्यश्चेत्युभयम् । भाववदिति । यथा भावस्य प्रति-
योगिनो ध्वंसप्रागभावविरोधित्वं, तथा ध्वंसस्य प्रतियोगिप्रा-
गभावयोः, प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगिनोविरोधित्वमित्यर्थः ।
न चैवं ध्वंसप्रागभावपरम्परयोरपि भावविरोधित्वान्नोन्मज्जन-
मिति वाच्यम् । अनन्ततादृशपरम्परा(३)कल्पनामपेक्ष्य लाघ-
वेन तयोरेवानन्तत्वानादित्वयोः कल्पनाया न्याय्यत्वात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

प्रमिति भावः । नैम्यायिकोपरि चोक्तेन दत्तवृषणमुद्धरति मूले, एते
नेति । तथा ध्वंसस्य प्रतियोगिप्रागभावयोः, विरोधित्वमिति सम्ब-
न्धः । ध्वंसप्रागभावपरम्परयोरिति । ध्वंसपरम्परयोः प्रागभावप-
रम्परयोर्वैत्यर्थः ।

कल्पलता ।

एतेषामिति । अनुमानतर्काणामित्यर्थः । भावत्वे-
ति(४) । जातो वा(५) निवर्तेत(६) जातत्वादित्यत्र
अजातो वा न निवर्तेत अजातत्वादित्यत्र च साध-
नधर्मा(७)वच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिरतो
विपक्षसाधकद्वयस्य आभासत्वे ध्वंसपक्षकप्रागभाव

(१) प्रागभाव-कालि० सु० पु० पा० । (२) भाववदभावयोः-पा० २ पु० ।

(३) परम्परा-नास्ति कलि० सु० पु० ।

(४) भाववच्छिन्ने ते मूले भावत्वावच्छिन्नेति वाक्यविधायकमित्यम् ।

(५) जातो न-पुण० पु० पा० ।

(६) निवर्तेते-पुण० पु० पा० ।

(७) साधना-पुण० पु० पा० ।

कृत पुनः स्थिरासिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात्, क्षणिक-
त्वानुपपत्तेश्च । लक्षणा(१)भेदेन व्यभिचारिजातीय-
त्वात् प्रत्यभिज्ञानम(२)प्रमाणमिति चेन्न(३) । अवा-

दीधितिः ।

बाधकानवतारैपि विना साधकं नार्थासिद्धिरित्याशयेन
पृच्छति । कुतः पुनरिति । उत्तरं प्रत्यभिज्ञानादिति ।(४)
पूर्वापर(५)कालीनाभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव स्वैर्यप्रमाणमित्यर्थः ।
अर्थापत्ति(६) प्रमाणवति । क्षणिकत्वेति । क्षणिकत्वे(७)
अनुगतगवादिद्वयवहास्स्यानुपपत्ते(८)रित्यर्थः । निश्चितार्थ-
व्यभिचारज्जाला(९)दिप्रत्यभिज्ञासाधारणं प्रत्यभिज्ञा(१०)त्वं न
प्रामाण्य(११) प्रयोजकं, न चात्र तत्प्रयोजकान्तरमीक्षामहे,
दीधितिद्विषयी ।

बाधकानवतारैपिति । स्वार्थे बाधकामावनिवन्धना न तस्याः
सिद्धिः, किं तु साधकनिवन्धनेत्यर्थः । क्षणिकत्वस्यानुपपत्तिरिति
वक्तुं न पर्यते, तदा क्षणिकत्वानुपपत्तेः क्षणिकत्वबाधरूपात् अक्ष-
णिकत्वस्वैर्यसिद्धिरित्यर्थः स्यात्, एष च साध्याविशेषः, क्षणिक-
त्वबाधस्वैष स्वैर्यसिद्धिरूपत्वात्, अतः सप्तमीसमासेनाह । क्षणिक-
त्वइति । निश्चितेति । ज्वालादी या प्रत्यभिज्ञा तस्याऽप्रामाण्यं
निश्चितं, ज्वालाया अस्थिरत्वात्, लक्षणेति मूलं, निश्चिलप्रत्यभिज्ञाना-

(१) लक्षणेति । प्रत्यभिज्ञानत्वरूपेत्यर्थः ।—गुणानन्द । लक्षण—पा० १ पु० १ ।

(२) प्रत्यभिज्ञान—कालि० पु० पु० पा० । (३) चेत्—पा० १ पु० ।

(४) नानादेशवर्तमानेपि तरेश्वरदेतरेश्वरनिर्णयभेदपरस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वात्तस्य न स्वैर्यं
न नस्तमत् आह । पूर्वापरैति ।—गुणानन्दः ।

(५) पूर्वापर—पा० १ पु० । (६) अनुपपत्ति—गुण० पु० पा० ।

(७) क्षणिकत्वे, गोत्यादीनाम् । अगोडशादस्य च निरसनीयत्वात् भेदेन गोत्यादिकमनुगतं वा-
च्यम्, तथाच सत्त्वं न क्षणिकतामिदिति भावः ।—गुणानन्दः ।

(८) स्यानुपपत्ति—पा० पु० । (९) ज्वाला—पा० १ पु० ।

(१०) प्रत्यभिज्ञान—गुण० पु० पा० । (११) प्रामाण्ये—गुण० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । ३१९

न्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात् (१) । किं तदिति चेत्, विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वम्, सिद्धं च तदत्र । एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभिचरेदिति चेन्न । विरुद्धधर्मसंसर्गा(२)नास्कन्दिदस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गात्, तथा चानेकत्वमपि न स्यादिति भव निष्किञ्चनः (३) । तस्मान्निदप्रवृत्ताववश्यं विरुद्धधर्मसंसर्गः, तदसंसर्गे वाऽ(४)वश्यं भेदव्यावृत्तिरितिःभेदाभेदव्यवहारमर्यादा(५) ।

दीधितिः ।

इत्याशङ्कते । लक्षणोति । अव्यभिचारः यथार्थत्वम् । विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयमपि सन्दिग्धापामाप्यमिति(६) शङ्कते । एवम्भूतमपीति ।

दीधितिटिप्पणी ।

मेकलक्षणतयैवार्थः । अवान्तरेति मूलम्, तथा च तादृशप्रत्यभिज्ञाविषयत्वमत्र हेतौ प्रवेशितमित्यर्थः । व्यापकाभावस्य व्याप्यत्वं दर्शयति, तदसंसर्गे वेति मूलम् । धाकारश्चार्थः ।

कल्पलता ।

एवं स्थैर्ये(७) यथा बाधकं प्रमाणं नास्ति, तथा (साधकमपि नास्ति, तथा च) साधकबाधकमाज्ञाभा-

(१) चारदर्शनम्—पा० २ पु० । (२) धर्मापवासा—पा० १ पु० ।

(३) मूले, निष्किञ्चन, शून्यतावादी ।—गुणानन्दः ।

(४) संसर्गे वा—पा० २ पु० । (५) व्यवहारप्रत्ययस्य—पुण० पु० पा० ।

(६) मित्या—पुण० पु० पा० । (७) स्थैर्ये—पुण० पु० पा० ।

वत्पत्ता ।

वात् संशयः स्वादित्यनुशयेन पृच्छति । कुतः पुनरिति ।
उत्तरम्, प्रत्यभिज्ञानादिति । स एवायं घट इति प्र-
त्यक्षमेव पूर्वापर(काल)योरभेदग्राहकमित्यर्थः । माना-
न्तरमाह । क्षणिकत्वानुपपत्तेश्चेति(१) । अपोहृषादिनि-
रासेन गोत्यादिसामान्यानां देशकालानुगतानां क्षणि-
कत्वं सर्वथाप्यनु(पपन्न)मिति तद्ग्राहकमानादेव स्वै-
र्यसिद्धिरिति हृदयम् । ननु तत्तेदन्तोऽङ्गुलिज्ञानत्वमेव
प्रत्यभिज्ञानस्य लक्षणं, तच्च ज्वाला(२)दिप्रत्यभिज्ञाने-
प्पत्तीति स्वभिचारिजातयित्वेन(३) तदप्रमाणमिति
शङ्कते । लक्ष्णोति । प्रत्याभिज्ञानमात्रं न प्रमाणम्,
अपि तु प्रत्यभिज्ञानविशेष इति परिहरति । अवा-
न्तरिति । किं तदिति । अप्रमा(ण)रूपप्रत्यभिज्ञान-
व्यावर्तकं किं लक्षणमित्यर्थः । ननु सर्वत्र सामर्थ्या-
सामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य दर्शितत्वादिशिष्टं
प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमेवेत्यत आह(४) । सिद्धमिति ।
तत्साधकप्रमद्गतद्विपर्ययनिरासेन सिद्धमेव तादृशं
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । एवम्भूतमिति । विरुद्धधर्मासं-
सृष्टविषयमित्यर्थः । सर्वत्रेति । क्षणिकमप्येक न स्या-
दित्यर्थः । सा भूदेकत्वं, ततः किमित्यत आह । तथा
चेति । एकत्वपर्युदासात्मकत्वादानेकत्वस्येत्यर्थः । व्य-
भिचाराभावमेवोपसंहरति । तस्मादिति ।

(१) उपपत्ते कलि—पु० पु० पा० ।

(२) तच्च ज्ञाना कलि—पु० पु० पा० । (३) अतीवतया—पुग० पु० पा० ।

(४) मेवत्वह—पुग० पु० पा० ।

निष्क(१)म्पप्र(२)दीपकुड्मलेषु निपुणं निभाल-
यन्तोऽपि न विरुद्धधर्मसंसर्गमीक्षामहे, अथ च प्र-
त्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेद एव पदं विधत्त इति चेत्,
कस्य प्रमाणस्य बलेन । आश्रयनाशस्य हुताशनना-
श(३)हेतुत्वेन विज्ञातत्वात् तस्य चात्र प्रतिक्षणमु-
पलब्धेः, वर्तितैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात् पूर्वस्य
नाश उत्तरो(४)त्पादश्च न्यायसिद्ध इति चेत्, नन्वयं

दीधिति ।

तादृशमपि निश्चिताप्रामाण्यमित्वाशङ्कते । निष्कम्पेति(५) ।
आश्रयेति । यथालोका(६)नुभ्रमेतत् । वस्तुतस्तुत्पन्नस्य बहो-
रत्रयवाक्यादिक्रमेण नाशो बह्व्यन्तरस्य तु(७) कारणाभावाद्-
दीधितिदिग्गणौ ।

तादृशमपि विरुद्धधर्माऽसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञानमपि । कस्य प्रमा-
णस्य बलेनेति मूलं तत्र भेद एव पदं (वि)धत्त इत्ययं प्रमाणमाशङ्कते ।
आश्रयनाशेति मूलम्, वर्तितैलरूपाश्रयनाशस्य दीपकपकहिनाशहेतु-
त्वेनात्रगमादित्यर्थः । पूर्वस्येति मूलम्, दीपस्येति विशेष्यम् । दूष-
यति । यथेति । लोके तैलादिनाशादीपो नष्ट इत्यादेरनुभवस्य खत्या-
देवेदं लिखितं, न तु चास्त्वय तैलादिनाशो दीपनाशहेतुरित्यर्थः । त-
दधोपपाद्यति । वस्तुतस्त्विति । ननु सत्तैलस्थले यथा पूर्ववद्वर्तमानोप-
बह्व्यन्तरोपादादीपस्तिष्ठति, तथा निस्तैलस्थलेपि किं न स्वादित
भाह । बह्व्यन्तरस्य त्विति । ननु बहोराशु विनाश इत्यत्र किं मानमत

(१) निष्क—पृ० १ पु० । (२) प—वर्ति १ पु० ।

(३) हुताशननाश—पुण० पु० पा० । (४) उत्तरोत्तरं—पुण० पु० पा० ।

(५) निष्कम्पेति—पुण० पु० पा० । निष्कम्पेति—पृ० १ पु० ।

(६) यथालोकादिक्रमेण नाशो बह्व्यन्तरस्य इति—पुण० पु० पा० ।

(७) त—वर्ति—कृ० पु० पु० ।

प्रत्यनीकधर्मसंसर्ग एव, नष्टत्वानष्टत्वयोराश्रयनाशा-
नाशयोर्वा ए(१)कत्र तेजस्यनुपपत्तेः । सोऽयं शतं
शिरश्छेदेऽपि न(२) ददाति विंशति पञ्चकं तु(३)
प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः ।

दीधिति ।

सुत्पादः, अवयवानां विसरालु(४)स्वभावत्वाच्चायुविनाशोऽन-
वरतानुभूयमान(५)परिमाणभेदसिद्ध इति ॥

दीधितिदिष्पणी ।

आह । अवयवानामिति । अवयवानां विसरालुस्वभावाद्यो नो बह्वेराशु
विनाशोऽनुभूयमानपरिमाणभेदादनुमेयत इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु भेदप्रवृत्तेर(६)वश्यं विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्येव
नियमो नास्ति, निष्कम्पप्रदीपे भेदे सत्यपि विरुद्धध-
र्मसंसर्गाभावादित्याह । निष्कम्पेति । कस्येति । प्रदीपे
केन प्रमाणेन भेदः सिद्ध इत्यर्थः । भेदसाधकं प्रमाण
मुपन्यस्यति परः, आ(७)श्रय(नाश)स्येति । आ(८)
श्रयोऽत्र निमित्तकारणमिन्धनादिः । प्रतिक्षणमिति सू-
क्ष्मकालोपलक्षणम् । पूर्वस्य दीपस्य । एवमुत्तरस्येति ।

(१) न शयोरि—पा० २ पु० ।

(२) शिरश्छेदेनापि न शत—पा० २ पु० । (३) पञ्चकं च—पा० २ पु० ।

(४) विसरालु—पुण० पु० पा० । विसम्बाध—पा० २ पु० ।

(५) अनुभूयमानेति । यद्य च न तदनुभवस्तत्र प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्येऽपि न कतिरपि
भार—युगादन्व ।

(६) प्रवृत्तत्वं—पुणर्वं पु० पा० । (७) श्रय—पुण० पु० पा० ।

(८) स्वा—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न्यायसिद्ध इति । दीपो नाशप्रतियोगी, नष्टाश्रयत्वादिति न्यायसिद्ध इत्यर्थः । नन्वयामिति । प्रत्यनीकः विरुद्धः । (१) पूर्वस्य नाश उत्तरस्योत्पाद इति वदता स्वैव नष्टत्वानष्टत्व(२)लक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः स्वीकृत इत्यर्थः । आश्रयनाशानाशयोरिति । नष्टाश्रयत्वा-नष्टाश्रयत्वयोरित्यर्थः । सोयामिति । विरुद्धधर्मसंसर्गं साक्षात् स्वीकरोति प्रकारान्तरेण च तमेवाहेत्यर्थः ॥

भविष्यति तर्हि इहापि विरुद्ध(३)संसर्गो दुरुह इति चेत्, अथ स एवायं स्फटिक इत्यत्र प्रमाणप्रतीत-संसर्गाणां विरोध आशङ्क्यते, तत्र(४)तीतविरोधानां संसर्गः, अथाप्रतीतस्वरूपविरोधसंसर्गा एव केचिद्विरुद्धतया, संसृष्टया वेति ।

दीधितिः ।

भवतु प्रामाण्यप्रयोजकं विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयत्वं न तु तत्प्रकृत इत्याशङ्कते । भविष्यतीति । अपतीतेति । न प्रतीतस्वरूपं विरोधो धर्मिसंसर्गो(५) येषां ते तथा ॥

दीधितिटिप्पणी ।

प्रामाण्यप्रयोजकम्, अमेदप्रत्ययस्येति शेषः । न तु तदिति । तत् विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयत्वं प्रकृते नास्तीत्यर्थः । न प्रतीतमित्यादि । येषां धर्माणां स्वरूपविरोधधर्मिसंसर्गाणामन्यतमस्य न प्रतीतिरित्यर्थः ॥

(१) प्रत्यनीक विरुद्ध — नास्ति कालि० पु० पु० ।

(२) नष्टानष्टत्व — कालि० पु० पु० पा० ।

(३) विरुद्धधर्म — पुण० पु० पा० ।

(४) शङ्क्यते वत प्र — पा० ० पु० ।

(५) येषां धर्माणां — पुण० पु० पा० ।

। कल्पलता ।

इहापीति । सत्यप्रत्य(१)भिर्जा(न)विषयेऽपीत्यर्थः । प्रमाणप्रतीतेति । सत्त्वद्रव्यत्वस्फटिकत्वा(दी)नामित्यर्थः । प्रतीतेति । गोत्वाश्वत्वादीनामित्यर्थः । अप्रतीतेति । कौचिद्धर्मा विहा(२)पि विक्रदौ स्यातामिति शङ्कामात्रमित्यर्थः ॥

न प्रथमः, प्रागेव निराकृतत्वात् । न द्वितीयः, योग्याना(३)मनुपलम्भवाधितत्वात्(४), अयोग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोकनव्याव-

दीधितिः ।

कारणादीत्यादिपदेन कार्यस्य संग्रहः, तस्यापि चरम(५)मा-
मग्रीनिवेशिकारणव्यापकत्वात् । व्याप्यम् समनियतं(६), स्नेहादे

दीधितिदिप्पणी ।

ननु कार्यस्य संग्रहे तद्विगमे कारणविगमोऽस्तिद्धः, व्यापकव्यातिरेकस्यैव व्याप्यविगमप्रयोजकत्वादत्त आह । तस्यापीति । कार्यस्यापीत्यर्थः, तथा च कार्यव्यतिरेकेण चरमसामग्रीनिविष्टकारणमत्र नास्तीति निर्णय इत्यर्थः । ननु व्याप्यं किमिति लिखितं व्याप्यव्यतिरेकेण व्यापकव्यतिरेकाभावादत्त आह । व्याप्यमिति । तदेव दर्शयति । स्नेहादेरिति । समव्याप्यार्थकव्याप्यपदेनैव समव्यापकस्य लामाद्यापकपदेन तत्संग्रहो व्यर्थ इत्यत आह । व्यापकमिति । तदेव दर्शयति । तस्यैवेति ।

(१) प्रति—पुण० पु० पा० । (२) केचिद्धर्मा वरहा—पुण० पु० पा० ।

(३) अयोग्याना २ पु० ।

(४) सम्पतिकृत-वत्—पुण० पु० पा० ।

(५) चरमकारणम्, अन्वयानुसयोगादि । तस्यापि सति प्रतिबन्धके फलानुवधाने वाऽप्यापकत्वाद् । सामर्थ्यनिवेशिति । तेन प्रतिबन्धकाम वैशिष्ट्यलाभः ।—पुणानन्दः ।

(६) व्याप्यनिवृत्ते-र्थापकनिवृत्तव्याप्य-व-वा-द-द । समनियमिति ।—पुणानन्दः ।

दिग्गणोसप्रलङ्घितदीधिति-रुक्पलताख्यटीकाव्यविभूषितः । ३९७

तितत्वात् । न तृतीयः, तस्यातिप्रसङ्गकतया सर्वत्रैक-
त्वोच्छेदप्रसङ्गादिति (१) ।

दीधितिः ।

नेत्रत्वादि । व्यापकम् (२), विषयव्यापकं तस्यैव (३) द्रव्यत्वादि ॥

दीधितिदिग्गणौ ।

नेत्रस्यैवेत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

प्रागेवेति । सामर्थ्यासमर्थ्यकरणाकरणादीनां पूर्व-
मेव निराकृतत्वादित्यर्थः । अयोग्यानामिति । मन-
स्त्वात्म (४) त्वचक्षुष्ट्वप्रभृ (५) तीनामित्यर्थः । कारणा-
दीति । आदिपदेन कार्ग्यग्रहणं, व्याप्यव्यापकरूपदाभ्यां
कार्यकारणव्यतिरिक्तव्याप्यव्यापकग्रहणं, तथा च द्र-
व्यः । व्याप्यपदेन च समव्याप्यसामिमतम् । व्यापक-
पदेन तद्विल्लं व्यापकं यथायोग्यमत्रोहनीयम् । कर्म-
धारयः समास इहेत्येके ॥

एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणभागमाकृष्य अनु-

दीधितिः ।

लक्षणभागम् विरुद्धधर्मासृष्टत्वम् । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानस्यापि

दीधितिदिग्गणौ ।

पूर्वं विरुद्धधर्मासंसृष्टाविषयकारणमिज्ञानं स्वैर्ये साप्ये हेतूकृतं,
इदानीं तु तद्विशेषाणांश एव हेतूकृतव्य इत्याशयघानाह,
पतेनेति मूलम् । एतं च प्रत्यभिज्ञानादेवेत्यस्य विशिष्टप्रत्यभिज्ञा-
नादेवेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वोक्तविशिष्टप्रत्यभिज्ञानस्यपि ।

(१) शब्देभ्य-पा० १ पु० ।

(२) निरुक्तव्याप्यस्यापि व्यापक-भाष्यप्रदानानुसंगेत्ताह । (निवर्तेति १-शुभाकरः) ।

(३) तन्निवृत्त, स्वेइत्येव १-पुण्य नन्द ।

(४) भाष्यप्रभाष्य-पृथक् पृ० पा० । (५) यद्-पुण्य पृ० पा० ।

मानेन स्वैर्यसिद्धिः । तथाहि, विवादाध्यासितो भावः कालभेदेऽपि न भिद्यते, तद्भेदेऽपि विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वात्, यो यद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेऽपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धि परमाणुभेदेऽपि एकः परमाणुः, तथा चायं विवादाध्यासितो भावः, तस्मात् कालभेदेपि न भिद्यते इति ।

क्षितिः ।

हेतुत्वे न क्षतिः, धूमप्रागभाववदवैषधर्पात्, तथापि तन्मात्रस्य व्यभिचारितया विशिष्टस्योपादेयत्वे मयमोपास्थितत्वाद्विशेषणस्यैव हेतुकरणमुचितमित्याशयः । (तदेव दर्शयति । विवादेति । ननु) क्षणिकोपि भावो न भिद्यत एव स्वस्पादत आह । (१) भेदेपीति । उत्तर(२)कालीनो भावः पूर्वकालीनात्तस्मात् न भिद्यते, तद्विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादिनि प्रयोगार्थः ॥

क्षितिदिष्टिणी ।

तन्मात्रस्य प्रत्यभिज्ञामात्रस्य । क्षणिकोऽपि भाव इति । तथा च परेणापि सिद्धसाधनप्रसङ्गे दातुं न शक्यत इति भावः । ननु तथापि तद्वैषधर्पात्, क्षणिकभावस्य परेण कालभेदेपि भेदानङ्गीकारादतः साध्यस्यकालभेदं पक्षे दत्त्वा हेतुस्यतद्भेदं च साध्ये दत्त्वा निष्कृष्टमाह । उत्तरकालीन इत्यादि ॥

कल्पलता ।

व्यर्थविशेष्यताभयेनाह । लक्षणभागेति । तदेव दर्शयति । विवादाध्यासित इति । ननु क्षणि-

(२) इति काल-पुण्यं पुत्रं वा । आह । काल-पुण्यं ।

(१) कल्पेति । यद्यपि पूर्वकालीनो भावः, उत्तरकालीनप्रत्ययेपि वस्तु शुद्धत्वे, तथापि प्रत्यभिज्ञाने इत्युत्तरं नानाविधप्रत्ययविधानेनात्मत्वप्रत्ययैर्वादिना स्वभिन्नत्वेति भावः । -प्रमाणम् ।

कल्पलता ।

कोपि भावः स्वस्मान्न भिद्यत एवेति सिद्धसाधनं
 स्यादत आह । कालभेदेति । ननु कालभेद(संसर्ग)
 एव विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यादित्यसिद्धो विरुद्धधर्मा-
 संसृष्टत्वा(१)दित्ययं हेतुरित्यत आह । तद्वभेदे-
 पीति । क्रामिककालभेदस्याविरुद्धत्वादिति भावः ।
 ननु संयोगविभागलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो(२) योजा-
 दावपि, तथा श्यामपाक(३)रक्तादिविरुद्धधर्माध्यासो
 घटादावपीति चेन्न । तेषां(४) कालभेदेना(५)वि-
 रोधान् । न हि यो घटा श्यामः स एव तदा रक्तः ।
 तद्भेदेपीति स्वरूपाख्यानपरमेव । अयं विवादाध्यासि-
 तो घटो भाविकपालमालापर्यन्तं(६) न विनश्यति, वि-
 नाशकारणा(७)समवहितत्वात्, विनष्टत्वेनाप्रतीय-
 नानत्वात्, ताद्रूप्येण प्रत्याभिज्ञापमानत्वात्, सभागस-
 न्त्नानत्वेन विचक्षितो घटो न नाना, एकत्वेन प्रती(८)-
 यमान(९)त्वात्, क्षणिकपरमाणुवत् । प्रातःकाल(१०)-
 दृष्टोयं घटो मध्यन्दिनस्थायी, तदन्तरालसमये(११)
 विनाशकारणासमवहितत्वादित्यादि कथाञ्चिद्द्रष्टव्य-
 म्(१२) । वस्तुतः प्रत्यक्षमेव स्थैर्यं प्रमाणं(१३), स्वोत्प-
 न्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य (सर्व)

(१) धर्माविरुद्धत्वा—पुण० पु० पा० ।

(२) अध्यासो घटा—पुण० पु० पा० । (३) तथा चामरकाम—पुण० पु० पा० ।

(४) तथापि—पुण० पु० पा० । (५) भेदेन—पुण० पु० पा० ।

(६) पर्यन्तं—कलि० सु० पु० पा० । * (७) विनाशकारण—पुण० पु० पा० ।

(८) प्रती—पुण० पु० पा० । (९) मान—पुण० पु० पा० ।

(१०) काले—कलि० सु० पु० पा० । (११) समये—पुण० पु० पा० ।

(१२) कथं न सोपम—पुण० पु० पा० । (१३) मर्त—पुण० पु० पा० ।

कल्पता ।

प्रमाणसाधितत्वादिति भावः । प्रतिसम्बन्धीति । षट्-
के(१)न युगपद्योगेऽप्येक एव परमाणुर्गर्भेत्यर्थः ॥

अत्र(२) व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते, पक्ष-
धर्मता तु प्र(३)साधितैव । क्षणिकत्वानुपपत्तिश्च, अनु-
गतव्यवहारानन्यथासिद्धेः । शब्दलिङ्गविकल्पा हि सा-
धारणं रूपमनुपस्थापयन्तो न नृणकुञ्जीकरणे(५) स-

दोषिति ।

सर्वभाषानां क्षणिकत्वेऽनन्यथासिद्धानेककालानुगतगवा-
दिव्यवहारानुपपत्तिरक्षणिकत्वं(४) साधयतीत्याह । क्षणिक-
त्वेति । अनन्यथासिद्धानुगतव्यवहारवलात् क्षणिकत्ववाधा(५)
दक्षणिकत्व(६)सिद्धिरित्यपि कश्चित्(७) । शब्देति । अनुगत-
धर्मावच्छिन्नसमप(८)नियमग्रहाधीनमवृत्तिकपोरमवृत्तिरेव शब्द-
साधितिरिति ।

क्षणिकत्वानुपपत्तिरिति नोपसंहारः, स्वैर्यसिद्धेरेवोपसंहृतं
मुचितत्वात्, तस्मात् क्षणिकत्वानुपपत्तिश्च स्वैर्यसाधिकेत्यर्थो
वाच्यः, तच्च न लगति, क्षणिकत्वानुपपत्तिर्हि क्षणिकत्ववाधाः, स
चाक्षणिकत्वप्रमा, इयमेव च स्वैर्यसिद्धिरित्यतो हेतुहेतुमद्भाषो न
घटत इत्यतः क्षणिकत्वेऽनुपपत्तिरिति सप्तमीसमासाभिप्रायेण किञ्चि
स्पृष्टत्वात् व्याचष्टे । सर्वभाषानामिति । विकल्पस्यापि साधारणरू-

(१) अनेके—पुण० पु० पा० ।

(२) अत्र च—पुण० पु० पा० । (३) धर्मता तु—पा० १ पु० ।

(४) अक्षणिकत्वम्, स्थिरत्वम् ।

(५) क्षणिकत्ववाधादिति । स मान्यभासस्या एकदेशेपवाये तदेतत्वेकारकव नजनकम्
मिति तथेनेदम् । अकश्चिर्न जमप्येतदेव ।—युगानन्द ।

(६) मोक्षे अनुगतत्व सिध्यत् स्थिरत्वमित्यर्थे ।—युगानन्द ।

(७) कश्चिदित्यराधेनीजस्य शब्दसिद्धिरित्यपि विकल्पत्वतायास्तदुप दने वैद शब्दम्—युगानन्द ।

(८) समप, शक्तिः ।—युगानन्द ।

मर्था इत्यविवादं, बाह्यार्थस्थितौ(१) स्थिरास्थिरविचारात् ।

दीधितिः ।

लिङ्गयोरन्तरेणानुगतधर्मं तथा गृहीतेष्टजनकजातीयत्वं रजतत्वा-
दिरूपं समुल्लिख्य प्रवर्त्तयतो विकल्पस्यापीत्यर्थः । शब्देन लिङ्गेन
च विकल्प इत्यर्थ इत्यपि(२) कश्चित्(३) । बाह्यार्थेति । विज्ञानवादे
विज्ञानानां स्व(४)मात्रसाक्षिकत्वादन्येनान्यस्याग्रहणादनेकक्षण-
पटितमूर्त्तिक्रयोः स्थैर्यास्थैर्ययोः केनाप्यनुल्लेखात् कोट्यमसिद्ध्या
विवादस्थैवासम्भवादित्यर्थ इ(५)त्येके । बाह्यार्थमभ्युपेत्य स्थैर्या-
स्थैर्यविवादस्यारब्धत्वादित्यर्थ इत्य(६)न्ये ॥

दीधितिटिप्पणी ।

प्राभाषेऽसामर्थ्यमाह । तथेति । शब्देनेति । शब्दलिङ्गजन्यधिकल्प
इत्यर्थः । उक्तरीत्यैव स्वतन्त्रविकल्पस्य स्थानदाने एवं ते दृष्टिगोचि-
तेति कश्चिदित्यस्वरसः । ननु शब्दलिङ्गादय एव न सन्ति, बाह्यार्थ-
स्याभावादित्यत आह । बाह्यार्थस्थिताविति मूलम् । बाह्यार्थस्थितौ
स्थिरास्थिरविचारः कथं न सम्भवतीत्यत आह । विज्ञानवाद्
इत्यादि । अनेकक्षणेति । पदार्थमात्रस्यैव क्षणत्वाङ्गीकारात् क्षणेति
लिखितम् । केनापीति । स्वमात्रस्यैव स्वेन ग्रहणादनेकक्षणादनेक-
क्षणसम्भवात्मकस्थैर्यादेः केनापि ज्ञानेनाग्रहणमित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

न काश्चिदिति । अन्यथैकास्मिन्नपि क्षणे भावो भि-
द्येतेति विपक्षबाधिका त्वया(७)पीयं व्याप्तिरभ्युपग-
न्तव्येत्यर्थः । ननु नानाक्षणस्थाधिनां विरुद्धधर्मासंसृ-
ष्टत्वं हेतुरेवासिद्ध इत्यत आह । पक्षधर्मता त्विति ।
द्वितीयं प्रमाणमाह । क्षणिकत्वेति । ननु गोत्वादिकमपि

(१) बाह्यार्थस्थितौ—पुण० पु० पा० । (२) विकल्प इत्यादि—पा० १ पु० ।

(३) कश्चिदित्यवशिर्वाज च शब्दादिजन्यतयैव विकल्पत्वमात्रदुपादाने वैयर्थ्यम् ।—
पुणानम् । (४) स्वत्व—पुण० पु० पा० ।

(५) वादि—पुण० पु० पा० । (६) इत्य—पा० २ पु० ।

(७) बाधकविधा—पुण० पु० पा० ।

वल्पलता ।

(ला)चणिकमेधास्तु, को दोष इत्यत आह । (१) अनुगत-
तेति । देशकालानुगतं धर्मं विनाऽनुगतव्यवहार एव न
स्यादित्यर्थः । ननु यदि देशकालानुगतो धर्मः प्रतीतिषय-
मवतरे(२)त् तदा तस्य स्थैर्यचिन्ता, तदेव तु नास्तीत्यत
आह । शब्देति । सङ्केतग्रहार्थं व्याप्तिग्रहार्थमनुगत-
विकल्पार्थं च साधारणरूपमानध्वश्यम(३)भ्युपग-
न्तव्यमित्यर्थः । तूणेति । अनुगतरूपावच्छेदमन्तरेण
व्याप्तिसङ्केतयोरग्रहेऽनुमितिशाब्दज्ञानानुदये तदधीने
प्रवृत्तिनिवृत्ति न स्याताम्, इष्टतावच्छेदकधर्मग्रहं विना
तोषादिविकल्पानां प्रवर्त्तकता च न स्यादित्यर्थः ।
मन्वस्तु ज्ञानात्मकमेव साधारणं(४) रूपं तथापि गो-
त्वादीनां बाह्यानां कथं स्थैर्यमित्यत आह । बाह्यार्थ-
ति । बाह्यस्थार्थस्य व्यवस्थापनीयत्वादित्यर्थः ॥

तच्ञालीकं(५) वा, आ(६)कारो वा, बाह्यं वस्तु वेति
त्रयः पक्षाः ।

दीधितिः ।

तत् अनुगत(७)रूपम् । आकारो वेति । यद्यपि विकल्पाना-
दीधितिः ।

नन्वाकारो वेति कथमलीकं धेत्यतः पृथग्विकल्पः, तेनानुगताकारस्वा-
लीकरवाङ्गीकारादिव्याशङ्कते । यद्यपीति । नन्वाकारो धेत्यनेनानुगताका-

(१) पञ्चधर्मता इत्यारभ्य दश इत्यत आह—इत्यत पाठ कति० मु० पु० नास्ति ।

(२) वतरे—पुन० पु० पा० । (३) वतरे—पुन० पु० पा० ।

(४) साधारण—पुन० पु० पा० ।

(५) भावत्वमनुगतवृत्तं न वा व्याकृतिर्गवादिरेदार्यो न वा, गोपदशक्यतावच्छेदक गोधर्मवत्
धर्मवत् न वा धेत्याया विधितिर्न (पेठशादे वदन्ति) —मुद्रानन्दः ।

(६) वा ज्ञाना—पुन० पु० पा० । (७) अनुगत—पुन० पु० पा० ।

दीधितिः ।

मप्यनुगतो नीलत्वादिराकारोऽतद्वावृत्तिरूपत्वादलीक एव(१),
तथापि बाह्यान्तरभेदेन पृथक् विकल्पः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

र उक्तः, स च न तेषामलीक इत्याह । नीलत्वेति । बाह्येति । अली-
कं वेति बाह्यादिमते, आकारो वेति तु आन्तरवादिमते इत्यर्थः ॥

तत्र न प्रथमः पक्षः(२), तद्धि न तावदनुभवा-
देव तथा व्यवस्थाप्यं, तस्यालीकत्वानुल्लेखात्, तथात्वे
वा प्रवृत्तिविरोधात्, न ह्यलीकमेव त(३)दित्यनुभूया-
प्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते । अन्यनिवृत्ति(४)स्फुरणान्नैप

दीधितिः ।

विकल्पविषया(५)नुगतधर्मस्यालीकत्वं किं विकल्पेनै-
व(६) गृह्यते किं वा मानान्तरसिद्धम् । आद्ये, तद्धित्पा-
दि । द्वितीयं शङ्कते । अन्येति । निवृत्ते(७)रलीकत्वं
मानान्तरसिद्धमिति भावः । अन्यनिवृत्ते(८)रन्यस्या(९)-
त्यन्ताभावस्य स्फुरणम्, अ(१०)न्योन्याभावस्य वा,
तस्यापि किं प्राधान्येन, निवृत्ते(११) विशेषणतया वा, आद्ये
दीधितिटिप्पणी ।

अन्यनिवृत्तीति मूलम्, अनुगतरूपस्यातद्वावृत्तिरूपतास्फुरणमेवा-
लीकत्वसाधकं, अतद्वावृत्तेरलीकत्वस्येतरप्रमाणावधारितत्वादित्यर्थः ॥

(१) अलीकं वेति । तथाच पृथक्कल्पानुपपत्तिरिति भावः ।—गुणानन्द ।

(२) पक्ष — नास्ति २ पु० । (३) मेत — पा० २ पु० ।

(४) व्यावृत्ति—पुं० पु० पा० । निवृत्तेः—पा० २ पु० ।

(५) विषयस्या—पुं० पु० पा० ।

(६) विकल्पेनैवैवस्य तेनैवेत्यादि ।—गुणानन्द ।

(७) निवृत्तेरिति । तथाच निवृत्तितया विकल्पेन भावे निवृत्तित्वलक्षणेन मानान्तराणो-
क्तं साधनीयामेति भावः ।—गुणानन्द ।

(८) न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपीत्यादिमलक्षणानुसारेणाह । अ यस्यात्यन्ताभावस्येति ।
—गुणानन्द ।

(९) निवृत्तेर—काले० पु० पु० पा० ।

(१०) स्वप्ताभावस्या—काले० पु० पु० पा० । (११) निवृत्ति—काले० पु० पु० पा० ।

दोष इति चेत्, एतदेवासत्, विधिरूपस्यैव स्फुरणात् ।
न हि शब्दलिङ्गाभ्या(१)मिह महधरोद्देशे अनभिर्न
भवतीति स्फुरणम्, अपि त्वभिर्स्तीति ।

दीधितिः ।

न हीति । विकल्पस्य विषय(२)विशेषविषयतायां स एव तदुत्तर-
भावी(३) वा विकल्पो(४) मानम्, न चानभिनिवृत्तिं प्रत्येपीति वि-
कल्पः, अपि तु अग्निं प्रत्येपीतीति भावः । एतेन द्वितीयं(५) प्रत्युक्तम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स एवेति स्वप्रकाशमते, तदुत्तरेति परप्रकाशमते । उभयमत एव
मूलीयाकारो लगति, स्वप्रकाशीयव्यवसायस्य परप्रकाशीयानुष-
वसायतुल्यत्वात्, अत आकारं दर्शयति । न चानभिनिवृत्तिमिति ।
एतेन अत्यन्ताभाववदन्येन्यामावस्याप्यस्फुरणेन, द्वितीयम् अभ्यो-
न्यामावकल्पम् (ल्पः?) ॥

कल्पलता ।

तस्तीति । अनुगतस्य(६)रूपमित्यर्थः । तथा व्यव-
स्थाप्यमिति । अलीकत्वेन व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । तथा-
त्वे वेति । अलीकत्वेनो(७)ल्लिख्यमानत्वे वा इत्यर्थः ।
तदे(८)वाह । न हीति । अन्धनिवृत्तिरूप(९)तया स्फु-
रणमेया(१०)लीकस्फुरणं द्रूमो न त्वलीकत्वेन स्फुरण-
म्, तथा च नेदमरजतामिति ज्ञात्वैव रजतार्थी प्रवर्त्तत
इति को दोष इत्याह । अन्येति(११) । विधिरूपस्यैवेति ।

(१) लिङ्गशब्दभ्या—पुल० पु० पा० । (२) विषय—पा० भासित कलि० पु० पु० ।

(३) स एव ते तु स्वप्रकाशने तदितरने ताह । तदुत्तरेति ।—पुलानन्द ।

(४) वा विकल्पो वा—पुल० पु० पा० ।

(५) द्वितीयम्, अन्येन्यामावस्य माध्वेन स्फुरणवक्ष्य (ल ?) ।—पुलानन्द ।

(६) अनुगतं—पुल० पु० पा० । (७) क-वे—पुल० पु० पा० ।

(८) तदे—पुल० पु० पा० । (९) लक्ष्ण—कलि० पु० पु० पा० ।

(१०) मेव वा—पुल० पु० पा० ।

(११) अन्येति । विधिरूपस्य । पूर्वाह—पुल० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न ह्यनुभवोपि व्याख्याय कल्प(१)त इति भावः ।
एतदेवाह । न चे(२)ति । व्यवसाये हि विषयव्यव-
स्थाऽनुव्यवसायाधीना, अनुव्यवसायश्च रजतमहं प्र-
त्येमीत्याकारो न त्वरजतामिदं न भवतीति प्रत्येमी-
त्याकार इति भावः ॥

यद्यपि निवृत्ति(३)महं प्रत्येमीति न विकल्पः, तथा
पि निवृत्त(४)पदार्थोल्लेख एव निवृत्त्युल्लेखः, न ह्यनन्त-
र्भावितविशेषणा(५) विशिष्ट(६)प्रतीतिर्नाम, ततो यथा

दीधितिः ।

तृतीयं(७) शङ्कते । यद्यपीति । निवृत्तः(८) निवृत्तिविशिष्टः ।
प्राधान्येन निवृत्तेरस्फुरणेपि तद्विशिष्टस्फुरणमेव तत्सिद्धिरित्य-
दीधितिटिप्पणी ।

तृतीयम् निवृत्तिविशेषणतया वेति रूपम् । न चैतच्चतुर्थमेव वक्तुं
योग्यम्, प्राधान्यविशेषणते विहाय निवृत्तेरितररूपेण स्फुरणामावादा-
द्यद्वितीययोरेव प्राधान्यमन्तर्गतं, न तु प्राधान्यस्य स्वतन्त्रकल्पत्वं, न
च वाच्यं विशेषणत्वमेवान्तर्गतं स्यात्, स्वतन्त्रन्तु प्राधान्यमिति
विपर्यय एव कुतो न स्यात्, विशेषणत्वकल्पस्य मूले यद्यपीत्यादिना
स्वातन्त्र्येण शङ्कितत्वात् । (एतत् स्वातन्त्र्यं । एव ?) मूर्च्छीयभावबलात्
निवृत्तपदार्थस्य स्वरूपतस्तद्वलेन स्यात्प्रकृतत्वात् विशिष्टोल्लेखस्यैव
कृतोपयोगात्, निवृत्त इति । तत्सिद्धिः निवृत्तिसिद्धिः । निवृत्तेरपि माने

(१) कल्प—पुण० पु० पा० ।

(२) न ही—पुण० पु० पा० ।

(३) निवृत्त—पा० २ पु० ।

(४) निवृत्ति—पा० ३ पु० । कति० पु० पु० पा० ।

(५) विशेषण—पा० १ पु० ।

(६) विशिष्टार्थ—पा० २ पु० ।

(७) तृतीयम्, निवृत्तिविशेषणतया स्फुरणपक्षम् ।—युजानन्दः ।

(८) वस्तुतो निवृत्तस्य स्वरूपतो भवेत्पि न विशिष्टार्थसिद्धिरत आह । निवृत्तिविशिष्ट

इति ।—युजानन्दः ।

सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि साधारणा-
कारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां, तथा
निवृत्तप्रत्ययाक्षिता(१) निवृत्तिबुद्धिरस्माकमिति चेत्,
हन्त, साधारणाकारपरि(२)स्फुरणे(३) विधिरूपतया यदि
सामान्यबोधव्यवस्था, किमायातमस्फुरदभावाकारे चेत-
सि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः ।

दीधितिः ।

र्थः । तथेत्यादि । विशिष्टस्यातिरिक्तस्या(४)भावेन विना विशेष-
ण(५)विषयत्वं(६) विशिष्टविषयत्वानुपपत्तेः आक्षेपः । भवेदेवं
यद्यगोव्याहृत इति स्फुरणं स्यात्, नत्वेवं, किं तु गौरि(ती)त्या-
ह । हन्तेति । चेतसि विज्ञाने ॥

दीधितिटिप्पणी ।

आक्षिप्तेति मूललिखनमसङ्गतमत आह । विशिष्टस्येति । यस्मात्
विशेषणविशेष्याभ्यां विशिष्टं नातिरिक्त, अतो विशिष्टबुद्धौ विशेषण
विषय इत्येवमाकार आक्षेप इत्यर्थः ॥

करपलता ।

अत्र शङ्कते । पश्यतीति । इतरव्याघृत्तवस्तुभान-
मेव व्याघृत्तिभानं द्रूम इत्यर्थः । निवृत्तिमहं प्रत्येमी-
त्यनुव्यवसायस्तदा स्या(७)द्यदि व्यवसाये निवृत्तिः
स्थातन्व्येण स्फुरेत्, न त्वेवमित्यर्थः । न विकल्पः नानुव्य

(१) मन्वयाक्षित—पा० २ पु० । (२) परि—भास्ति १ पु० ।

(३) स्फुरणेति—पा० २ पु० ।

(४) अतिरिक्तस्य, विशेष्यविशेषणसम्बन्धेभ्यो मित्रस्य ।—मुणानन्द ।

(५) विशेषण—पा० २ पु० । (६) विषयत्व—पा० २ पु० ।

(७) अनुव्यवसायस्तदा—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

वसायः । तथापीति । अ(१)रजतव्यावृत्तमिद(२)मि-
ति भाने (३)विशेषणतया व्यावृत्तिभानमावश्यकमि-
त्यर्थः । एतदेवोपपादयति । न हीति । यद्यपि(४) यथा
[ण्डीत्यत्रादपिहव्यावृत्त(५)भानमस्ति, न तु विशि-
ष्य व्यावृत्त्युल्लेखः], तथापि(६) विशेषणभानं व्यावृत्ति-
भाननान्तराधिकमेव, अतद्यावृत्तिर्बैशिष्ट्यमिति तवा-
भ्युपगमादित्यर्थः । तद्भानेपि(७) तद्वृत्तिप्रकारभानमा-
वश्यकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । परेषाम् नैयायि-
कानाम् । तथेति(८) । निवृत्तप्रत्ययश्चे(९)न्नृनं निवृत्तिप्र-
त्ययोप्यस्त्वेषेत्यर्थः । हन्तेति(१०) । वस्तुगत्या यद्या-
वृत्तं तद्भासते न तु व्यावृत्तत्वेनापि भानमङ्गीकुर्मो
येन व्यावृत्तिभानं विशेषणतया(११) स्यात् । विधि-
रूपं सामान्यं भासते न तु तस्य सामान्यत्वमपि
विषय इति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । अस्फुरन्नभावाका-
रो यत्र चेतासि ज्ञाने इत्यर्थः(१२) ॥

न ह्यगोपोदोयमिति विकल्पः(१३), किं तु गौरि(१४)-

(१) अ-कस्ति कलि० पु० पु० ।

(२) व्यावृत्त-कलि० पु० पु० पा० । (३) भाने विषय-पुन० पु० पा० ।

(४) यथा-पुन० पु० पा० । (५) व्यावृत्ति-कलि० पु० पु० पा० ।

(६) तथापि-पुन० पु० पा० । (७) तद्भानेपि-पुन० पु० पा० ।

(८) तथा पीति-पा० २ पु० । (९) यथेभ्यस्त-पा० २ पु० ।

(१०) हन्ते-नस्ति कलि० पु० पु० ।

(११) विशेषणतया-नास्ति कलि० पु० पु० ।

(१२) अस्फुरन्नभावाकारो यस्येत्यर्थः-पुन० पु० पा० ।

(१३) विकल्पार्थः-पा० २ पु० । (१४) गौरिपामि-पा० २ पु० ।

ति, ततोऽन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकाराभावेऽपि
निवृत्त्या(१)कारस्फुरणं यदि स्यात् को निवृत्तिप्रतीति-
(२)मपह्नुवीत(३), अन्यथा त्वतत्प्रतिभासे तत्प्रतीति-
(४)व्यवहृतिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्य(५)स्तु।
न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिसम्भवः, न ह्य(६)-
घटो नास्तीत्येव(७) घटार्थी प्रवर्त्तते अपि तु घटोऽस्तीति ।

दोषिति ।

अत्यन्ताभावरूपनिवृत्तिभासे दोषान्तरमाह । न चेति(८) ।
अन्यनिवृत्तित्वेना(९)स्फुरणात्, पटार्थि(१०)प्रवृत्तौ पटत्वेन प्र-
तीतिरेव हेतुत्वात्, विनातिरिक्तं पटत्वमनुगतानतिप्रसक्तस्पापट-
निवृत्तित्वादेर्दुर्निरूप(ण)त्वाच्च नैवमिति (भावः) ॥

दोषितिष्टिण्या ।

न हि अघटो नास्तीत्यादिमूलेनात्यन्ताभावरूपनिवृत्तेरेव प्रदर्शना-
दाह । अत्यन्ताभावेति । न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपीति मूलमसङ्गतम
अपि तु घटोऽस्तीत्युक्तप्रतिभासस्यापि घस्तुगत्या निवृत्तिमात्रप्रति-
भासत्वात्, घटाभावनिवृत्त्यात्मकाघादटस्य, इत्यतः स्वयं दूषणमाह ।
वस्तुत इति । (११)हेतुत्रितयं नैवमित्यग्रान्वयि । अन्यनिवृत्तित्वेनेति
घटोऽस्तीति प्रतीताव्यनिवृत्तित्वेन स्फुरणामघात्, ईदृशस्यैव भव-
प्रवर्तकतया चकव्यत्वादिति भावः ॥

(१) निवृत्त्या—पा० २ पु० । (२) प्रतीति—नस्ति ३ पु० ।

(३) मपह्नुवीत्—पुण० पु० पा० ।

(४) म न तथेति—कति० सु० पु० पा० । भासे प्रतीति—पा० १ पु० ।

(५) बोधेभ्य—पुण० पु० पा० । (६) महीहा—पुण० पु० पा० ।

(७) त्वेव—पा० २ पु० । (८) न चेति—पा० २ पु० ।

(९) अत्यन्ताभावरूपनिवृत्ते माधान्यभासे दोषमाह । अन्य निवृत्तित्वेनेति ।—मुणानन्द ।

(१०) पटार्थि—पा० १ पु० ।

(११) वस्तुन अ-द-निवृत्तित्वेनास्फुरणात् पटार्थेपवृत्ता—इति टिप्पणिकृष्णत्वं ईदृशेति-
पाठः प्रतीयति)

दिष्पणीसमलङ्कृतदीपिति-कल्पलतास्यटीकाद्यविभूषितः। ३३७

कल्पलता ।

एतदेवाह । न हीति । अगोपोढोयामिति । अगो-
व्यावृत्त इत्यर्थः । तत इति । निवृत्तेर्न प्राधान्येन भा-
नं नाप्युपसर्जनतयेत्यर्थः । अतज्(१)ज्ञानविषयस्यापि
तज्ज्ञानविषयताकल्पने विषये(२) दण्डमाह । अन्यथे-
ति । तथा च सर्व(३)ज्ञानं सर्वविषयं स्यादिति भावः ।
निवृत्तिस्फुरणे दोषान्तरमाह । न चेति । (तन्मते)
विकल्पेन स्वलक्षणासंस्पर्शान्मात्रेत्युक्तम्(४) । प्रवर्त्त-
कानुभवैलक्षण्यमाह । न हीति । प्रवर्त्तकज्ञानस्वरू-
पमाह । अपि त्विति । अनुभव एवात्र साक्षीत्यर्थः ॥

अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोष इति
चेन्न । घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवा(५)सिद्धेः ।
तत्प्रतिक्षेपे तु कस्ततोऽन्यो विधिः, निषेधप्रतिक्षेप(६)स्यैव
विधित्वात् । निवृत्तेरपरिस्फुरणे(७)गां बधानेति देशि-

दीपितिः ।

अन्यनिवृत्तेरस्फुरणे गोपदादम्बसाधारणप्रतीक्षाऽश्वेपि प्र-
वृत्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । निवृत्तेरिति । चदर्भविशिष्टे(८) यस्य
पदस्य सङ्केतग्रहस्ततस्तद्दर्भविशिष्टस्य प्रतीतिः, गोत्वविशिष्टे च
गोपदस्य सङ्केतग्रहात् ततो गोत्वविशिष्ट एव प्रतीयते नाश्व

दीपितिदिष्पणी ।

परिस्फुरणाधीनप्रवृत्तौ चास्तथगोत्वस्याकिञ्चित्करत्वादाह । यद्-

(१) अ-कालि० सु० पु० पा० ।	(१) विषय-पुन० पु० पा० ।
(२) शक्ति-पुन० पु० पा० ।	(४) संशर्त्तव्य-पुन० पु० पा० ।
(५) नियमस्या-पा० १ पु० ।	(६) शक्तिषेध-पा० १ पु० ।
(७) स्फुरणे-पुन० पु० पा० ।	

(८) चदर्भविशिष्ट इति । येन रूपेण यत्, तेन (जतत्वेन शुक्तौ) शक्तिपदे ततस्तदुपवेशवा-
च्ये न विषयपद इति ध्येयम् ।-पुणानन्द ।

तो(१)ऽश्वमपि वध्नीयादिति चेन्न(२) । भवेदप्येवं,
यद्यश्वोऽपि(३) गौः स्यात्, किन्तु गौर्गौरश्वोऽश्व इति ।
अन्यथा निवृत्तावपि कुतस्ते(४) समाश्वास इति(५),
निवृत्त्यन्तराच्चेदनवस्था, निवृत्त्यनिवृत्तितदधिकरणानां
स्वरूपसाङ्कर्ये प्रवृत्ति(६)सङ्करः स्यात्, स्वरूपभेदेनैव
नियमे विधिमात्रप्रतिभासे(७)ऽपि तथा किं न स्यात् ।

वीचितिः ।

इति निराकुरुते । भवेदिति । गौर्गौ(८)श्व(९) गोत्वविशिष्टः ।
अश्वस्त्वश्वत्वविशिष्टो न तु गोत्वविशिष्ट इत्यर्थः । गोत्वस्यैवा-
श्वव्याघृत्यस्फुरणे कथं ततोपि निषम(१०) इति चेदत्राह ।
अन्यथेति । अगोव्याघृत्तरप्यनश्वव्याघृतितो व्याघृत्तिः स्फुरति न
वा आद्ये, निवृत्त्यन्तरादिति । द्वितीये, निवर्त्येति । स्वरूपेणैव भिन्ना
निवृत्तिर्मासते तेन प्रवृत्तिनियम इति यदि, तदा विधेरपि तादृश-
स्यैव(११) भानान्निषमो षडिष्यतत्पित आ(१२)ह । स्वरूपेति ॥

वीचितिः ।

मैति । स्वरूपेणैवेति । स्वत एवेत्यर्थः । प्रवृत्तिनियमः गोपदाद्वयैव
प्रवर्तते नाश्व इत्यादिरूपः । तादृशस्यैव । स्वत एव निवृत्तस्य ॥

- १ (१) ति वीचितो—पुण० पु० पा० । (२) न—नास्ति पा० १ पु० ।
 (३) ऽपि—नास्ति पा० १ पु० । (४) स्तत्र—पुण० पु० पा० ।
 (५) इति—नास्ति पा० पुण० पु० । (६) प्रति—पा० १ पु० ।
 (७) भासे—पा० १ पु० । (८) इति । गौ— पुण० पु० पा०, पा० २ पु० ।
 (९) अश्वोऽपि—पा० पुण० पा० । गौरश्वेति । एवकारक्यभिभ्याहारेणोपि विधियुक्त्याश्वस्य
 वरपकत्वादेशानुपपन्निरत आह । गोत्वविशिष्ट इति । तथा च गोत्वोद्दिना गौःइत्य विशेषतायुक्ते
 दकत्वात् स्वरूपतो यदि न तस्यानुपपन्निरिति भावः । गोपदाद्वयभेदे विधेयतवच्छेदकमित्य
 व्याहृः ।—शुभाश्वः । (१०) नियम, तत्प्रकारकत्वानादश्वे मनुस्यभाव ।—शुभाश्वः ।
 (११) तादृशस्यैव, स्वरूपस्य वृत्तस्यैव ।—शुभाश्वः ।
 (१२) तौत्या—पुण० पु० पा०, पा० १ पु० ।

कल्पलता ।

ननु (चा)घटो नास्तीति प्रतीतिः प्रवर्त्तकत्वे तथा-
यमनुशयो यदत्र घटनिवृत्तिरपि स्फुरति घटान्तरापे-
क्षया घटस्याप्यघटत्वात्, अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रती-
तिः प्रवर्त्तकत्वे (तु) नायं दोष इत्याह । अघटस्यैवेति ।
नेति । अघटस्यैवेति नियमार्थो घटनिवृत्तिप्रतिक्षेप
एव; अन्यथा पूर्वदोषतादवस्थात्, घटनिवृत्तिप्रतिक्षे-
पश्च घटोपमिति ज्ञानपर्यवसायो, तत्र च घटत्वमेव
विधिरूपं स्फुरेत्, त(१)न्मते सविकल्पकेन स्वलक्ष-
णासंस्पर्शादित्यर्थः । शाब्दं ज्ञानमन्यनिवृत्तिमुखेनैव
जायत इत्यवश्यम(२)भ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽन्यपरा-
च्छब्दादन्यत्रापि प्रवर्त्ततेति शङ्कते । निवृत्तेरस्फुरण
इति । भवेदेवमिति । गोपदार्यो(३) नाद्व इति कथ-
मश्वं धर्त्तयादित्यर्थः । गौर्गौरिति । गोपदवाच्यो गौ-
रश्वपदवाच्योऽश्व इति कथमन्यपराच्छब्दात् अ-
न्यत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथेति । निवृत्तावपि निवृ-
त्तिप्रतिपोगिनिवृत्त्यधिकरणादिभ्यो यदि निवृत्तिः
स्फुरेत्तदाऽनवस्था, तदस्फुरणेऽ(४)श्वव्यावृत्तिग्रहेपि
गोपदादश्वे प्रवृत्तिः स्यादेव, निवृत्तेः साधारण्येनैव
स्फुरणात् । स्वरूपसांकर्य इति । प्रतिपोग्यादिसाधा-
रण्येनैव निवृत्तेः स्फुरणादित्यर्थः । प्रवृत्तीति । निषे-
धोऽश्वो निषेधाधिकरणं गौरिति तत्रापि मते गोश-
ब्दादतद्व्यावृत्तिपरादप्यतद्गोचरप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः ।

(१) ल-पुण० पु० १।० ।

(२) वामा-पुण० पु० ५।० ।

(३) पदार्थे-कलि० पु० पु० ५।० ।

(४) स्फुरणे ल-पुण० पु० ५।० ।

कल्पता ।

ननु निवृत्तिः स्व(१)त एव विलक्षणा, तत्र किं निवृ-
त्त्यन्तरस्फुरणेनेति यदि, तदा गोत्वाद्यपि स्वत एव
विलक्षणमिति तस्फुरणे कथमन्यत्र प्रवृत्तिः स्यादिति
समानमित्वाह । स्वरूपेति । तथा किं न स्यादिति ।
प्रवृत्तेर्नि(२)षमः किन्न स्यादित्यर्थः ॥

स्वरूपभेद एवान्यापोहः, (३)अन्यापोहस्व(४)रूप
त्वाद्धिधेरिति चेन्न । अलीकपक्षे तदभावात्, तस्य स्व
रूपविधावनलीकत्वप्रसङ्गात्, स्वलक्षणस्य च विकल्पा-
दीधितिः ।

व्यावृत्तेर्निःस्वरूपतया(५) तत्र स्वरूपभेदो न सम्भवति, किं
सा स्वत एव व्यावृत्ता, विधिस्तु सस्वरूप इति तस्यैव स्वरूप
भेदः, स चान्यापोह इति स्वरूपाभिन्नस्य तस्य भानेऽन्यापोहभा
नमावश्यक(६)मित्याशङ्कते । स्वरूपेति । स्वरूपाभिन्नो विधिः
वास्तवो भासते वास्तवो वा, आद्ये, अलीकेति । अलीकस्य निः
स्वरूपतायास्त्वपैत्रोक्तत्वात्, सस्वरूपत्वे तु अलीकत्वव्याघा
इत्याह । तस्येति । स्वरूपाविधौ सस्वरूपताभ्युपगमे(७) । द्वि
तीये, स्वलक्षणस्येति । स्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यताया
दीधितिः ।

व्यावृत्तेरिति । विधाधेय भेदापेक्षा न निवृत्ताविति समुदाय
र्थः । स चेति । स्वरूपभेद इत्यर्थः, तथा च विधेरपोहकस्वरूपं
द्विविधिष्टत्वात् तत्रैव निवृत्त्यपेक्षेति भावः । स्वलक्षणस्येति । तत्र

(१) अ—पुन० पु० पा० ।

(२) प्रवृत्तिनि—पुन० पु० पा० ।

(३) पोह इति—पुन० पु० पा० ।

(४) स्व—नाहित फ० पुन० पु०, २ पु० ।

(५) नि स्वरूपतया, तु—उत्तरे निर्भरतया ।—गुणानन्दः ।

। भावव्यक्त-नाहित-कनि० पु० पु० । भावव्यक्तमिति । तथा च भावव्यक्तत्वात्
एव गीत्वं श्रुतीकपक्षमिति भावः ।—गुणानन्दः । (७) गम इत्यर्थः—पुन० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । ३४१

रोहात् । अपि च गां बधानेति देशि(१)तो गवि प्रवृ-
त्तो नाश्वे, तदप्रतीतेः । यदा त्वश्वमुपलप्स्यते तदा
तत्र प्रवृत्त्युन्मुखोपि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्स्य-
तीति(२) किमनुपपन्नम् ।

दीधितिः ।

स्वपाऽभ्यु(३)पगमादिसर्थः । अस्माकं तु विकल्पविषयस्या-
न्यापोदशालिनोपि विधेः स्वरूपेण(४) स्फुरणं न विरुद्धमिति
भावः । अपि च गोशब्दादन्यथाहातिभानं किं गवि प्रवृत्तये,
किं वाऽश्वे तदभावाय, उत अश्वान्नि(५)वृत्तये, नैकमपीत्याह ।
अपि चेति । गोशब्दात्प्रत्यक्षतश्च प्रतीते गवि प्रवर्त्तते, नाश्वे,
तस्यागोशब्दार्थत्वादिन्द्रियासन्निकर्पाच्चाप्रतीतेः, प्रवृत्तौ प्रवृत्ति-
विषयप्रत्यक्ष(६)स्यापि हेतुत्वात्, यदा त्विन्द्रियसन्निकर्पाद्गोसा-
धारणाकारमश्वमुपलभते तदा गवांशकया प्रवृत्त्युन्मुखो(७)पि
तत्र गोरन्योन्याभावं प्रतीत्य निवर्त्तते, यदा त्वयं गौरिति भ्राम्य-
ति तदा प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

षानुगतधर्मस्य निर्विकल्पकमाश्रयिष्यत्वं त्वदभ्युपगतं भ्रममित्य-
र्थः । सधन्मतेपि कथं न तद्गोपोऽत आह । अस्माकं त्विति । अप्रती-
तेरिति लिङ्गनादाह । इन्द्रियेति । मूलतोपि किञ्चिदधिकमाह ।
यदा त्विति ॥

(१) ति चोदि—पुण० पु० पा० । (२) श्लेषे इति—पुण० पु० पा० ।

(३) स्वयो—पुण० पु० पा० ।

(४) स्वरूपेण, स्वाशे किञ्चिदप्रकारकतया ।—पुणानन्द ।

(५) इति—पुण० पु० पा० ।

(६) त्वयः—कलि० छ० पु० पा० ।

(७) मुञ्जेति—पा० १ पु० ।

ध्वलता ।

स्वरूपभेद एवेति । यः स्वरूपभेदो गोत्वं त्वयो-
च्यते स एवान्यापोहोऽतद्या(१)वृत्तिलक्षणः, यस्तु
विधिः सोऽन्यापोहोऽन्य(२) एव, तद्गा(३)नं शब्दाक्षि-
राकुर्म इत्यर्थः । अलीकपक्ष इति । अन्यापोढलक्षणो
नाभिमतं(४) गोत्वादि स्वरूपभेदस्त्वयोच्यते,
तद्यद्य(५)लीकं तदा कथं स्वरूपभेदः, न हि निःस्व-
रूपमलीकं स(६)स्वरूपं भवतीत्यर्थः । तदभावात्
स्वरूपभेदाभावान् । तस्येति । अन्यापोहत्वेना(७)
भिमतं गोत्वादि यदि सस्वरूपं तदा कथम(८)लीकामि-
त्यर्थः । स्वरूपाविधाविति । स्वरूपत एव विधावित्य-
र्थः । किं च गोत्वमन्यापोह(९)रूपं यदि विधिस्वरूपं
भवेत् तदा स्वलक्षणतामासादयेत्, (तथा च) वस्तु-
न(१०)स्तस्य सविकल्पकविषयता न स्यादित्याह । स्व-
लक्षणस्य चेति । यद्वा स्वलक्षणमन्यापोह(११)त्वेन गृ-
ह्यते इति तथाभिमानोऽनुपपन्न इत्या(१२)ह । स्वलक्ष-
णस्य चेति । अपि चेति । पूर्वमश्वव्यावृत्तेर्गोशब्दा-
दभानेपि नाश्वे प्रवर्त्तत इत्युक्तमिदानीमश्वामती-
स्यैव नाश्वे प्रवर्त्तत इत्युच्यते(१३) इत्यपौनरुक्त्यम् ।
ननु गोपदादश्वव्यावृत्तिश्चेन्न स्फुरेत्तदा गां घघानेति-

(१) इतु-गा—पुन० पु० पा० ।

(२) तज्ज्ञा—पुन० पु० पा० ।

(५) तपदा—पुन० पु० पा० ।

(७) इत्या—पुन० पु० पा० ।

(९) इत्य—पुन० पु० पा० ।

(११) पोढ—पुन० पु० पा० ।

(१३) इत्युच्यते—नास्त पा० पुन० पु० ।

(२) ङात—पुन० पु० पा० ।

(४) इत्यभिमतं—कालि० पु० पु० पा० ।

(६) स—नादिन पा० कलि० पु० पु० ।

(८) यत्तद—पुन० पु० पा० ।

(१०) स्तुत—पुन० पु० पा० ।

(१२) इत्यत आ—पुन० पु० पा० ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलतास्यटीकाद्वयविभूषितः । ३४३

कल्पलता ।

देशितो(१) गवाश्वमेकत्र पश्यन्नश्वं यधीयात्, न हि
तत्र नाश्वमतीतिरित्यत आह । यदा त्विति । प्रवृश्युन्मु-
खो(२)पि अश्वज्ञानवानपि नाश्वे प्रवर्त्तते । प्रैपधिष-
याङ्गो(३)रयं भिन्न इति ज्ञानाद्या, नायं गौरिति ज्ञाना-
द्या(४), नायं प्रैपधिषय इति ज्ञानाद्या, प्रैपधिषयताव-
च्छेदकं यद्गोत्वं तदिह(५) नास्तीति ज्ञानाद्या, (नायं
गौरिति ज्ञानाद्या) न प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥

स्यादेतत् । न ह्यनुभवमवधूय(६) भवितुं क्षम(७)मिति
को विधिस्फुरणमपन्हुताम्, तदुपसर्जनीभूतस्ताक्षि-

दीधितिः ।

विशेषणं तावदितरव्याप्तिसिबोधजनकं विशेषणजन्या च
विशिष्टबुद्धिरेवेति तस्यामत्रव्यपितरव्याप्तिसिर्भासत इत्याशङ्कते ।
स्यादेतदिति । अव(८)च्छेदकत्वं विशेषणत्वं, विशेषणं हि ना-
गृहीतं नाप्यगृहीतविशेष्यसम्बन्धमन्यव्याप्तिसिबुद्धिमापत्ते, परन्तु
विशेष्ये गृहीतसम्बन्धम्, स एव च ग्रहो विशिष्टबुद्धिस्तदधोना
दीधितिटिप्पणी ।

ननु विशिष्टबोधातिरिक्तस्य इतरव्याप्तिसिबोधजनकस्य जन-
कत्वैव विशेषणस्य इतरव्याप्तिसिबोधजनकतास्थास्यति, विशिष्ट-
बुद्धौ तस्या विषयत्वे तु किं मानमत आह । विशेषणजन्या चेति ।
विशेषणत्वं नामेति लिखनादाह । अवच्छेदकत्वमिति । एतत्समाधाने
सति कथं समाधानान्तरं वक्षमित्याशङ्कते । विशेषणं हीति । स एव

(१) शिनौ—पुण० पु० पा० ।

(२) मुखे—पुण० पु० पा० । (३) यय—पुण० पु० पा० ।

(४) नायं.....ज्ञानाद्या—अयं पाठ कति० पु० पु० नास्ति ।

(५) दिहापि—पुण० पु० पा० । (६) मभिमूय—पुण० पु० पा०, पा० १ पु० ।

(७) स्यात् क्षमं कल्पवित्स्वरूपमित्यर्थः । (८) व्यय—कति० पु० पु० पा० ।

पे(१)घोपि(२)स्फुरत्येव, अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुप-
पत्तेः, न ह्यन्यतो विशेष्यमव्यावर्तयतो विशेषणत्वं नाम,
न चाऽन्यतो व्यावर्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायनादन्यत,
ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादिशब्देभ्यो गुणीभूतनीलघ-
वलादिविधिशेखरा प्रतीतिस्तदन्यव्यवच्छेदस्तु तद्र-
र्भाभिकायमाणस्तथा सर्वत्रेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्प्रति नो निर्वन्धः, अन्यथा-
ऽवच्छेद्यावच्छेदकयोरप्रतीतिरवच्छित्तिरपि न स्यात्,
यथोत्पलादावेव नीलत्वाद्यप्रतीतौ ।

दीधिति ।

तु पश्चात्तनीतरव्यावृत्तिबुद्धिरिति यद्यपि तत्त्वं, तथापि विधि-
स्फुरणमात्रेणैव सम्प्रति कृतार्था दयमित्पाशपवानाह । अस्तु
तावदिति । अवच्छेद्यावच्छेदकयोः विशेष्यविशेषणयोः । अव-
च्छित्तिः इतरव्यावृत्तिबुद्धिः ॥

दीधितिदिष्पणी ।

अकारणीभूतग्रह एव च, मधन्मतेपि कारणीभूतग्रहे व्यावृत्त्यस्फुर-
णमिति विधेरेव तत्र विषयस्थामिति भावः ॥

कल्पलता ।

कीर्त्तिदिङ्नागादिभिर्गौरिधामि(३)त्पादिविक-
ल्पे विधिस्फुरण नास्त्येवेत्युक्तं, ज्ञानाश्रिया(४) तु वि-
धिस्फुरणमभ्युपगम्य निषेधस्फुरणमपि तत्र भवतीति
स्वीकृतं, पदाह 'तत्रापोरस्तद्गुणत्येन गम्यत' इति,

(१) तस्य निधे—वा० २ पु० ।

(२) घोपि परि—पुण० पु० ७० ।

(३) गौरि—पुन० पु० पा० ।

(४) ज्ञानाश्रय—कालि० सु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

तदुत्थाप्य दूपयति । स्यादेतदिति । 'न ह्यनुभवमभि-
भूय भवितुं क्षम'मित्यपि तद्ग्रन्थ एव । तस्यार्थः, अनु-
भवमभिभूय तिरस्कृत्य, शास्त्र भवितुं न क्षमामिति,
शास्त्रस्यानुभवानुसारित्वात् । तदुपसर्जनीभूतः वि-
ध्युपसर्जनीभूतः । अन्यथेति । व्यवच्छेदो यदि न स्फु-
रेत्तदा गोत्वादेर्विधेर्व्यवच्छेदकत्वं न भवेदित्यर्थः ।
तदेवोपपादयति । न हीति । व्याचर्त्तकं हि विशेषण-
मित्युच्यते इत्यर्थः । ननु विशेषणं व्यवच्छिञ्चति(१)-
प्रत्ययं जनयति, अन्यतो व्यावृत्तिप्रत्यये तु किमाया-
तमत आ(२)ह । न चेति । स्फुटतरव्यावृत्तिप्रत्यय-
स्थले(३) दृष्टत्वे(४)न गवादिप्रत्ययानामपि व्यावृ-
त्तिविषयत्वमाह । यथेति । इन्दीवरम् नीलोत्पलम्,
पुण्डरीकम् सिताम्भोजम् । नीलधवलादिविधिशेखरा
नीलधवलादिविधिप्रधाना । तद्गर्भाभकायमाणः(५)
तत्क्रोडवर्त्ती । तथा(६) सर्वत्र गोमहिषमातङ्गादि-
प्रतीताव(७)पीत्यर्थः । अत्र सम्प्रतिपत्तिमाह । अ-
स्तिवति । स्फुरितस्य विधेरलीकत्वं यद्यपि तव हृदि
पचन्ते, तथापि विधिस्फुरणं स्वीकृतमेव त्वयेति ताव-
त्पदार्थः । प्राथमिकाविशिष्टज्ञाने(८) निषेधो न स्फु-
रतीत्यनुशयस्तावत्पदार्थ इति केचित् । तन्न । प्रथम-
विशिष्टज्ञानेपि व्यावृत्तिस्फुरणान् । तदुक्तं गुणाकि-

(१) विच्छिञ्चति — पुन० पु० पा० ।

(२) तमित्या — पुन० पु० पा० ।

(३) मयप स्थान — कलि० सु० पु० पा० ।

(४) दृष्टत्वे — कलि० सु० पु० पा० ।

(५) मान — पुन० पु० पा० ।

(६) तथा — पुन० पु० पा० ।

(७) तीतिर — पुन० पु० पा० ।

(८) एव — पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

रणावलयामाचार्यैः, 'अतद्व्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यम्' इति । वै-
 शिष्ट्यं च प्रथमविशिष्टज्ञानेपि भासत एव । यन्तु(१)
 विशेषणत्वज्ञाने(२) व्यावृत्तिप्रत्ययो न विशिष्ट-
 ज्ञान इति । तन्मन्दम् । विशेषणत्वज्ञाने हि व्यावर्त-
 कत्वं स्फुरेन्नतु व्यावृत्तिः । यदप्यन्योन्याभावग्रहे(३)
 वैधर्म्यज्ञानं तन्प्रामिति । तदपि न । अन्योन्या-
 भावत्येन तद्ग्रहे तथैव, न तु वैशिष्ट्यरूपतयाऽन्यो-
 न्याभावग्रहे तन्त्रमिति लीलावतीकण्ठाभरण एव
 विस्तृतम्(४) । अवच्छेद्यावच्छेदक(५)योरिति । वि-
 शेषणविशेष्ययोर्विधिरूपयोरित्यर्थः । व्यवच्छिन्तिः
 व्यवच्छिन्तिप्रत्ययः । यथेति । नीलं नीलत्व(मुत्पल)-
 मुत्पलत्वं च यदि न भासते तदाऽनीलादनुत्पलात्(६)
 व्यावृत्तिर्न भासत एवेत्यर्थः ॥

दीधिति ।

अपि च यत्किञ्चिदितरव्यावृत्तिरतिप्रसक्ता, यावदितर-
 व्यावृत्तिश्च(७) यावदितरानवगतौ दुरवगमा । न च सर्वेषामि-
 तरेषां प्रातिस्विकरूपेणाश्वत्वादिना वा(८) धानं जन्मनां सद्-

दीधितिः ।

यत्किञ्चिदितरतो व्यावृत्तिः । ननु प्रातिस्विकरूपेण ग्रहोऽस्व-
 शक्यः, इतरेषामनुगताश्वत्वादिरूपेण ज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । अ-

(१) यन्तु—पुन० पु० पा० ।

(२) भाने—पुन० पु० पा० ।

(३) ग्रहे—पुन० पु० पा० ।

(४) विस्तृतम्—पा० १ पु० ।

(५) वच्छेद—पुन० पु० पा० ।

(६) यकाच—पुन० पु० पा० ।

(७) व्यावृत्ति—कालि० पु० पु० पा० । (८) वा—नास्ति—पा० कालि० पु० पु० ।

न. च निषेध्यमस्पृशती(१) प्रतीतिर्निषेधं स्प-

दीधितिः ।

स्रेणापि शक्यं, न वा भवतां भाविक(२)मश्वत्वादिकं, ताद्रू(३)प्ये-
णाप्रतीतानां चाऽग(४)वां विकल्पवासनायाऽप्युपस्थापनमश(५)-
क्यं, मेयत्वादिना चो(६)पस्थितिर्न भेदनिरूपणक्षमा, प्रतियोगि-
तावच्छेदकरूपेण प्रतियोग्युपस्थितिं विना तदसम्भवात्(७), य-
त्किञ्चिद्भवेत्तत्त्वं तु गवान्तरसाधारणं, गोमात्रेतरत्वेन(८) भाने
(९) गोत्वं भाविकमनुगतमुपेतक्यमित्याह । न चेति । निषेध्यम्(९)
निषेधप्रतियोगिनम् । अथ गवेत्तरेतरत्वमेष गोत्वं(१०), त-
दीधितिटिप्पणी ।

श्वत्वादिना येति । तच्चदनुगतधर्मस्याप्यनन्तत्वादिति भावः । भाविकम्
वास्तवम्(११), स्वप्नते अनुगतधर्मस्यालीकत्वादिति भावः । ननु यावती
गवेत्तरेपां(१२) विकल्पवासनावशादेवोपस्थितिर्भाविष्यतीत्यत आह ।
ताद्रूप्येणेति । विधिरूपेण अश्वत्वादिरूपेणेति यावत् । वासनां प्रति
प्रतीतेः कारणत्वात्तदभावे वासनाया अप्यसम्भवादेति भावः । इतरस्य
यत्किञ्चिद्व्यवहारवे वितक्यं इतरप्रतियोगिनोपि तद्वितक्येन समाहितं
दर्शयति । यत्किञ्चिद्भवेत्तत्त्वं तिष्ठति । गवान्तरसाधारणमिति । तथा
च कुत्रापि गधि गवेत्तरव्यावृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । गोत्वावच्छिन्नतरत्वं
वल्लभ्यमत आह । गोमात्रेति । निषेध्यपदस्य निषेधाश्रयपरत्वेऽस-
कृतिः, तेनातद्यावृत्तिप्रतीतौ निषेधाश्रयस्य यस्य कस्यचिद्गोः
स्पृशाङ्गीकारादत आह । निषेध्यमिति । निषेद्यान्तरमित्यन्तरलिख-

(१) शक्ती—पा० १ पु० ।

(२) भाविकम्, पारमर्थिकम् ।—पुणानन्दः । (३) ताद्रू—कति० पु० पु० पा० ।

(४) वा ग—कति० पु० पु० पा० । (५) स्थापन श—कति० पु० पु० पा० ।

(६) चो—पा० १ पु० । (७) तदसम्भवात्, भेदानेकरवात्मभवात् ।—पुणानन्दः ।

(८) भाने च—पुण० पु० पा० । गोमात्रेतरत्वेन, गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वात्तरत्वेन ।—
पुणानन्दः ।

(९) निषेधानुयोगिन्यपि निषेध्यपदयोगादाह । निषेधप्रतीको विनामिति ।—पुणानन्दः ।

(१०) गोत्वमित्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकमिति शेष ।—पुणानन्दः ।

(११) नाविशरूपम्—पा० १ पु० । (१२) गवेत्तरेपी—पा० १ पु० ।

दुमर्ह(१)ति, तस्य(२) तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात् ।
न च निषेधान्तरमेव निषेध्यम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् ।
परानपेक्षनिरूपणे तु विधौ(३) नायं दोषः(४) ।
ततः प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमुक्तं सङ्केते सञ्चार्य यत्प-

दीधिति ।

ब्राह्म । न चे(५)ति । निषेधान्तरम् गवेत्तरस्वरूपनिषेधविशिष्टम् ।
तदुक्तम्-

‘सिद्ध्या(६) गौरपोद्ये(७)त गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते(८) ॥’ इति ।

सङ्केत इति । अगोन्याहृचो गोपदवाच्य इति वाक्याद्रांप-
दशक्तिग्राह्या, तद्वाच्यमष्टाक्षिश्च गोपदशक्तिग्रहाधीनेति(९) य-

दीधितिदिप्पण्या ।

नाद्विधेयस्यापि निषेधत्वं प्राप्यत इत्यतो व्याचष्टे । अपेति । तथा च
माविकानुगतगोस्वानङ्गीकारेपि न क्षतिरिति भावः । एवं च गवेत्त-
रेत्यत्रापि इदं गोत्वं प्रविष्टमिति भावः । निषेधान्तरं प्रतियोगिनाषच्छे-
दकमेव न तु प्रतियोगीत्याह । गवेत्तरस्वरूपेति । विशिष्टम् इतरस्वरूपम्
निषेधान्तरं किमित्याह । गवेत्तरस्वरूपेति । इतरेतराश्रयं सङ्गमयति,
तदुक्तमित्यादिना । अपोद्येन निषिध्येत, सः अगौ, तत्र प्रथमप्रवि-
ष्टगौरेव उच्यतामित्यर्थः । इति यदीति । पूर्वरूपेण यदि मन्मते अ-
न्योन्याधयो दीयते तदा मन्मतेऽपि स्यात् । गौगोपदवाच्य इति
वाक्यार्थबोधस्यापि उद्देशान्तर्गतगोपदशक्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः ।

(१) मर्ह इति—पुन० पु० पा० ।

(२) तस्या—पा० १ पु० ।

(३) तद्विधौ तु—पा० १ पु० ।

(४) दोष इति—कठि० पु० पु० पा० ।

(५) न चे—पुन० पु० पा० ।

(६) सिद्धय—पा० १ पु० ।

(७) पोद्ये—पा० १ पु० ।

(८) विद्वाः प्रतिषेधितावच्छेदकरेण ज्ञाने, योनिषेधायकं सः, अपोद्ये, तत्र अपेदे

प्रतियोगितया विशेषधीनत्वं, गौ गोत्वविशिष्टः गोत्वविद्यतया वक्तव्यः निर्वाहः ।—गुणानन्द ।

(९) गोपदशक्तिग्रहाधीने न । गोपदार्थं भाषोपस्थिपधीनेत्यर्थः ।—गुणानन्दः ।

रिहतं ज्ञानश्रिया, तदेतत् ग्राम्यजनधन्वाकरणं गोल-
कादित्रत् स्थान(न्तर)सञ्चारात् ।

दीधितिः ।

धन्यान्वाश्रयः, तदा गौर्गोपदवाच्येसत्रापि स स्यात्, यदि च
प्रसङ्गादिनोपस्थिते गोत्वविशिष्टे व्यवहारादयं गोपदवाच्य
इत्यादिवाच्यत्वाद्वा सङ्केतग्रह इति नान्योन्याश्रयः, तथैवोपस्थिते
गवेतरापोढे तत् एव स इति सञ्चारपरीहारौ । (ज्ञानश्रिया ज्ञा-
नधनेन ज्ञानातिरिक्तपदार्थानभ्युपगमत्रा बाह्यनेत्यर्थः) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

अयं च सञ्चारः। परिहारं दर्शयति। तदेति । मग्मनेपोति शेषः । तथैव
प्रसङ्गादिनोपस्थित एव, गवेतरापोढे गवेतरव्यावृत्ते, तत् एव व्य-
वहारादेव अयं गोपदवाच्य इति वाक्यादेव वा, सः सङ्केतग्रहः ।
मूले, धन्वाकरणमिति । प्रतीतौ दत्तान्योन्याश्रयस्य तथाप्यवधारणा-
दित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु निषेधमात्रमेव भासतां, किं निषेध्यस्योत्प-
लादेरपि भानेनेत्यत आह । न चेति । ननु चागवि म-
हिषादौ वा गोव्यावृत्तिः गवि च धषलादौ(१) या-
ऽगौ(२)व्यावृत्तिस्तयोरेव (परस्परं) विशेषणविशेष्यभा-
वोऽस्तु, किं विधेर्निषेधत्वनेत्यत आह । न चेति । एवं
सरयन्योन्याश्रयापत्तिः, तदुक्तं—

‘सिद्ध(३)श्चाऽगौरपोद्येत गोनिषेधात्मकस्तु सः ।
तदा गौरैव वक्तव्यो नत्र। यः प्रतिषिध्यते’ ॥ इति ।

(१) शबलादी—पुल० पु० पा० ।

(२) गा गो—कलि० प्र० पु० पा० ।

(३) विद्धि—पुल० पु० पा० ।

। कल्पलता ।

ननु भावोपि स्वा(१)भावविरहरूप इति तत्राप्यन्योन्याश्रय एवेत्यत आह । परानपेक्षेति । यद्यभावविरहात्मतया भावनिरूपणमवश्यं भवेत्तदाऽयं दोषः स्यात्, किन्तु स्वरूपेणापि भावनिरूपणं सम्भवत्येवेति कान्योन्याश्रय इत्यर्थः । अन्योन्यज्ञानाधीनमन्योन्यज्ञानमिति नैयायिकोक्तमन्योन्याश्रयमन्योन्यसङ्केतग्रहाधीनमन्यो(२)न्यसङ्केतग्रहणमिति छलतः सश्चार्थ(३)ज्ञानश्रिया(४) षौड्विंशोपेण(५) यत्समाहितं तदेतद्भ्राम्यजनस्य पामरजनस्य व्यामोहनं, न तु परीक्षकस्य, यथै(६)न्द्रजालिको गुटिकान्तरस्थाने गुटिकान्तरं(७) निवेशयति, पृथग्जनास्तु ता(८)द्रूपेणैव(९) प्रतिपद्यन्त इत्याह । तत इति । सङ्के(१०)तेऽन्योन्याश्रयसञ्चारो यथा, अगौर्महिषादि(र्महिषादि)पदसङ्केतग्रहाधीनग्रहः, गौश्च गोपदसङ्केतग्रहाधीनग्रह इति । अस्य च परीहारः, गवादि(११)रूपार्थग्रहाधीनो गोपदसङ्केतग्रहो न (तु)र्महिषादिपदसङ्केतग्रहस्तत्रोपयुज्यते येनान्योन्याश्रयः स्यादिति, तथा च कल्पितदृग्दृषणत्वादन्याोन्याश्रयस्य ना(१२)पत्तिरिति भावः ॥ । ।

(१) स्व—पुण० पु० पा० ।

(२) मन्ये—पुण० पु० पा० ।

(३) गानाश्रया—पुण० पु० पा० ।

(४) यथे—पुण० पु० पा० ।

(५) अनास्ता—पुण० पु० पा० ।

(६) तत्र सङ्केत—पुण० पु० पा० ।

(७) तत्र सङ्केत—पुण० पु० पा० ।

(८) तत्र सङ्केत—पुण० पु० पा० ।

(९) तत्र सङ्केत—पुण० पु० पा० ।

(१) सञ्चार—पुण० पु० पा० ।

(२) नै स वे शे वे न—नास्ति० पा० कालि० पु० पु० ।

(३) कान्तरे—पुण० पु० पा० ।

(४) इत्येवैव—पुण० पु० पा० ।

(५) रः, र्महिषादि—पुण० पु० पा० ।

(६) विरहितदृग्दृषणत्वात्—पुण० पु० पा० ।

स्फुरतु विध्यलीकमिति चेन्न । व्याघातात् ।
किञ्चिदिति हि (१) विध्यर्थो न किञ्चिदिति चाऽ(२)ली-
कार्थः । अतद्रूपपरावृत्तिमात्रेणालीकत्वे स्वलक्षणस्या-
प्यलीकत्वप्रसङ्गात् । स्वरूप(३)मात्रपरावृत्तौ (तु) कथं
विधिर्नाम ।

दीधितिः ।

विध्यलीकमिति कोऽर्थः । किं विधिस्वरूपमलीकं, किं वा
विधित्वेनारोपितं, किं वाऽगृहीतविधि(४)भेदकमिति । आद्य
आह । व्याघातादिति । रूप(५)व्यावृत्त्या अनुगतस्य विधेर-
लीकत्वमिति चेत् । किमतद्रूपव्यावृत्त्या, रूपमात्रवृत्त्या वा ।
आद्ये, अतदिति । द्वितीये, स्वरूप(६)मात्रेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

रूपव्यावृत्त्येति । स्वरूपमात्रेति लिखनात्स्वरूपादेरभिप्रायः । इत्यर्थः ।
विधिर्नामेति मूलम्, सस्वरूपस्यैव विधित्वादिति भावः ॥

कल्पलता ।

तदत्र धर्मो(७)त्तरस्य मतं शङ्कते । स्फुरत्विति ।
यदाह 'अस्तत्परूपमादर्शयन् विकल्पः कथं बाह्यसद-
शमादर्शयेत् तयोरत्यन्तवैधर्म्या'दिति । विध्य-
लीकमिति (हि) कर्मधारयोऽत्र विवक्षितः, तथा च
विधित्वमलीकत्वं च नैकत्र सम्भवति, किञ्चिद्वं हि

- (१) हि-नास्ति पा० कलि० पु० पु० । (२) टिप्प-पा० २ पु० ।
(३) व । रूप-कलि० पु० पु० पा० ।
(४) भवति-कलि० पु० पु० पा० । विरोधे-पा० २ पु० ।
(५) अतद्रूप-पा० २ पु० ।
(६) ये रूप-कलि० पु० पु० पा० । (७) इन्द्रधर्मो-पुन० पु० पा० ।

कल्पेण ।

विधित्वमकिञ्चित्त्वं स्थलीकत्वमिति परिहरति । न व्याघातादिति । ननु गोत्वमगोव्याघृत्तिरिति कृत्वा-
 ऽलीकमित्युच्यते(१), व्यवहारबलात्तु(२) विधिरेव,
 अतो विध्यलीकत्वं न विरुद्धमित्यत आह । अतद्रूपेति ।
 स्वलक्षणस्याप्यतद्रूपव्या(३)वृत्तिसम्बन्धाद्दलीकत्वमे-
 व(४) प्रसज्येते(५)त्यर्थः । ननु स्वलक्षणेऽतद्रूपपरा-
 वृत्तित्वं, गोत्वादिकं(६) तु रूपमात्रपरावृत्तिरिति कथं
 स्वलक्षणस्यालीकत्वमित्यत आह । रूपमात्रेति । स्व-
 लक्षणादेतावता भेदेपि पुनः पूर्वोक्त एव व्याघातः,
 न ह्येकं निःस्वरूपं सस्वरूपं वेत्यर्थः ॥

विध्यंशस्यारोपितत्वादयम(७)दोष इति चेन्न ।
 स्वलक्षणविधैर्विकल्पासंस्पर्शात्, सामान्यविधेरनु(८)-

दीधिति ।

द्वितीयं शङ्कते । विध्यंशस्येति । स्वलक्षणरूपो विधिरा-
 रोप्यते, सामान्यरूपो वा । आद्ये, स्वलक्षण(९)विधेरिति ।
 तव मन इति शेषः । द्वितीये, सामान्येति(१०) । न हि क्वचिदपि
 कश्चित्सामान्यरूपो विधिरूपेयते भवता, य इहारोप्येत (इति) ।

दीधितिदिप्पणी ।

द्वितीयम्, विधियेन आरोपितम् । स्वलक्षणविधेरिति तथा च कथं
 घट इत्याकारविकल्पे स्वलक्षणस्यारोपे, स्यादिति मूलीयमाय । अन्य

(१) अथेति—पुन० पु० पा० ।

(२) बलत्—पुन० पु० पा० ।

(३) एपर—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) मेव—पुन० पु० पा० ।

(५) प्रसज्यते इ—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) गोत्व—पुन० पु० पा० ।

(७) इत्येव—कलि० मु० पु० पा० ।

(८) विधेरन्यत्राप्यनु—पुन० पु० पा० ।

(९) स्वलक्षणस्य—पा० २ पु० ।

(१०) सामान्येति—कलि० मु० पु० पा० ।

पगमात्, परिशेषा(१)दलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः।

दीधिति ।

तथा चारोगानम्भवादलीके भासमानं तदीयमेव विधित्वं वा-
च्यम्, तथा च विरोध एवेत्याह । परिशेषादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

त्रेति मूलम्(२) । तथा च तदेवारोप्यते यदन्यत्र स्थले अभ्युपगम्यत
इत्यर्थः । अन्यत्रानभ्युपगममेव दर्शयति । न हि कश्चिदपीति अन्य
त्रेत्यस्यार्थकथनम् । तदीयम् अलीकीयम् ॥

कल्पलता ।

नन्वलीके विधित्वमारोपितं स्फुरतीति विध्य-
लीकमिति मूलं इति कुतो विरोध इति शङ्कते । विध्यं-
शस्येति । अलीके स्वलक्षणस्य विधेरारोपो(३) न स-
म्भवति, अरोपो हि विकल्पस्तत्र च स्वलक्षणस्फुरणं
त्वया(४) नेष्यते । सामान्यं यद्गोत्वादि स एव विधि-
स्तन्नारोप्यत इत्यपि नास्ति, सामान्यविधेस्त्वर्था
ऽनङ्गीकारात्, तथा चालीकमेव विधिरित्या(५)पानं,
तत्र च विरोध उक्त एवेति परिहरति । स्वलक्षणेति ॥

। भेदाग्रहाद्विधिव्यवहारमात्रमेतदि(६)ति चेत् ।

दीधिति ।

हृतीयं शङ्कते । भेदाग्रहादिति । अभेदव्यवहारो हि स्वाव-
र्तकेन(७) रूपेणानुपस्थितयोरुपस्थितयोश्च साधारणेन भेदाग्रहा-

(१) परिशेषा—पा० २ पु० ।
इत्यने मूलपाठ ।

(२) ग्राम आदिभेदव्यवहारमात्रम् । इति टिप्पणी-

(३) शशङ्का—कति० पु० पु० पा० ।

(४) त्वया च—पुण० पु० पा० ।

(५) विरोधिता—पुण० पु० पा० ।

(६) भाषाणि—कति० पु० पु० पा० ।

(७) व्यापकत्वेन—पुण० पु० पा० ।

सम्भवेदप्येतत्, यदि स्वलक्षणमपि विधित्वमपहाय स्फु(१)रेत्, यदि चा(२)लीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत(३)। न चैवम् । उभयोरपि निरंशतया प्रकारान्तरमुपादायाप्रथनात्, अप्रथमानरूपासम्भवाच्च । काल्पनिकस्याप्यं(४)शांशिभावस्यात(५)

दीधिति ।

द्ववेत्, न चेह तत्सम्भव इत्याह । सम्भवेदपीत्यादि । निषेधरूपताम् विधिविच्छेदनरूपताम्(६)। उभयोरपि । भवतामिति शेषः(७)। निरंशतया निर्द्धर्मकतया । प्रकारान्तरम् साधारणं रूपम् । (८) अत एव विनापि साधारणं रूपं(८) उपस्थितयोर्व्यावर्तकविधित्वनिषेधत्वाग्रहेण भेदाग्रहाद(९)भेदव्यवहार इत्यपि नास्ति, स्वतो विच्छेदनतदुभयातिरिक्तयोर्विधित्वनिषेधत्वयोर्भवता तत्रानभ्युपगमात्, तत्र तयोर्निर्द्धर्मकत्वादित्याह । अप्रथमानेति । निर्द्धर्मकयोरपि तयोः काल्पनिकाभ्यामेव विधित्वनिषेधत्वाभ्यां सह काल्पनिको धर्मधर्मिभावो भविष्यतीत्याह । काल्पनिकस्येति । अंशांशिभावः धर्मधर्मिभावः । अत एव नित्यं विशेषदर्शनग्रस्तदीधितिर्दिष्टिष्णौ ।

विधिविच्छेदप्रत्ययस्यैव विधित्वस्यावर्तकत्वादाह । निषेधरूपतामिति । भवतामिति पुरणेन व्याचष्टे । उभयोरिति । निरंशतयोरस्य व्याख्यामाह । निर्द्धर्मकेति । तदुभयानिरिक्तयोरिति । तथा च तदतिरिक्त-

(१) परिस्फु—पुन० पु० पा० । (२) वदे १५—पुन० पु० पा० ।

(३) प्रकाशेत—पुन० पु० पा० ।

(४) निरुप्या—कलि० सु० पु० पा०, पा० २ पु० । (५) इत्यादौ—पुन० पु० पा० ।

(६) अंशांशिभावः देहवर्तकस्य विधिविच्छेदनरूपतां मानादाह । विधिविच्छेदनरूपतामिति १—पुन० पा० । (७) भवतामिति—पुन० पु० पा० ।

(८) अतएव साधारणं रूपमित्यन्ता पाठ नास्ति, कलि० सु० पु० ।

(९) यदेता—कलि० सु० पु० पा० ।

एव मूल एव निहि(१)तः(२) कुठारः ।

दीधितिः ।

त्वादेव । मूले भेदाग्रहे, तदधीनत्वात् कल्पनायाः । अथा-
सत्ख्यात्युपनीतस्य विधित्वस्य निषेधत्वस्य च विधौ निषेधे च
ग्राहको विकल्प एव विशेषदर्शनम्, अतस्तद्विरहदशयां भेदा-
ग्रहो न विरुध्यत इति चेन्न । तत्र विधेर्विकल्पासंस्पर्शात्,
असत्ख्यातिनिरासात्(३), गोत्वादीं प्रतिपमानस्य विधित्वस्य
वास्तवत्वे बाधकाभावाच्चेति ॥

दीधितिद्विपणी ।

विधित्वनिषेधत्वयोरभावे तदग्रहणे तदुभयप्रद्वयमित्येव नास्ति, तयो-
र्विधित्वादिस्वरूपत्वादिति भावः । कथं तस्य मूलत्वमन आह । तद-
धीनत्वादिति । ननु विरुध्ये अलीकधर्मिणि विधित्वविकल्प एव विशेष
पदर्शनं, अन्यस्याभावात्, तथा च तत्पूर्वं विशेषदर्शनाभावाद्नुग्रही-
तादेकमुपपन्नमिति ? स्वयं देशयति । अथेति ॥

कल्पलता ।

ननु स्वलक्षणविधेरारोपं न भ्रूमो येन विकल्पे(४)
तत्स्फुरणं स्यादपि तु तद्भेदाग्रहमात्रं भ्रूम इति शङ्क-
ते । भेदाग्रहादिति । भेदाग्रहो विध्यलिकयोस्तदा
भवेत्, यदि विधिर्विधित्वेन न स्फुरेदलीकं वा तत्त्वेन,
तथा च न सम्भवति, द्वयोरपि तत्त्वेनैव स्फुरणात्, न हि
शुक्तित्वेनैव भासमानायाः शुक्ते रजतभेदाग्र-
हः सम्भवति व्यवहारोपयोगी चे(५)ति परिहरति ।
अभेदेवमिति । निरंशतया निर्धर्मिक(६)तया । प्रकारा-

(१) मूले निह—पुन० पु० पा० ।

(१) विधितो—पा० २ पु० ।

(२) ननु विधेर्विकल्पासंस्पर्शे विधित्वविकल्पाभावात् तदुभयो विकल्प एव विशेषदर्शनामिति वा
अभिमित्युपपादाह । असत्ख्यातिरिति ।—गुणावन्द ।

(४) विरुध्येन—पुन० पु० पा० ।

(५) उपयोगी वे—पुन० पु० पा० ।

(६) निर्धर्मिक—पुन० पु० पा० ।

कल्पता ।

न्तरम् स्वरूपानिरिक्तं प्रकारम् । ननु यः प्रकारो न भा-
सते तेन भेदाग्रहः स्यादित्यत आह । अप्रथमानेति ।
तत्र प्रमाणाभावादिति भावः । एतच्च परमतेनोक्तम्,
तेन विधौ रूपान्तरानभ्युपगमात् । अलीकमा-
त्रपरं वैतत् । ननु अलीकस्वलक्षणयोः पार(१)मार्थि-
कधर्माभावेऽपि काल्पनिकं धर्ममादाधारोप एव स्यात्,
तथा च विधेर्विकल्पासंस्पर्शेऽपि न दोष इत्यत आह ।
काल्पनिकस्येति । आरोपस्य हि मूलं भेदाग्रहः, स तु
नि(२)रस्तस्तदा का आरोपसम्भवनेत्यर्थः । न च वि-
शेषदर्शने सत्यप्याहार्य एवाप्यमारोपः स्यादिति वा-
च्यम् । तस्य व्यवहारानङ्गत्वात्, व्यवहारार्थमेव हि
स्फुरणं चिन्त्यत इति भावः ॥

साधारणं च रूपं विकल्पगोचरः, न चालीकं
तथाभवितुमर्हति । तस्य (हि) देशकाला(३)नुगमो न
स्वाभाविकः(४), तुच्छत्वात् । न काल्पनिकः, तस्याः(५)

दीधिति ।

प्रकारान्तरेण वास्तवविधिस्फुरणं साधयति । साधारणं चेति ।
साधारणम् बहुतरदेशकालसम्बद्धम् । (तस्य अलीकस्य ।) का-
दीधितिदिप्पणी ।

देशकालानुगम इति लिखनादाह । साधारणमिति उपाधिपदेना-
भ्यत्र स्वधर्मसंक्रामकमुच्यते, कल्पना च तदैव उपाधिर्भवितुं पापते,

(१) पार—पुन० पु० पा० ।

(२) नि रस्ते—पुन० पु० पा० ।

(३) कालाद्य—पा० २ पु० ।

(४) न भाविक—इति शङ्करमिश्रसम्प्रदायः पाठः ।

(५) तस्या—पा० २ पु० ।

क्षणिकत्वात् । नारोपितः(१), अन्यत्राप्यप्रसिद्धेः(२) ।

दीधितिः ।

स्वनिक इति कोऽर्थः । किं कल्पनौ(३)पाधिकः, तथा च स्वधर्म
एव बहुदेशकालसम्बन्धः(४) कल्पनया गोत्वादौ पृथक् इति,
अयान्यदीय एवायं कल्पनाया विषय इति । आद्येपि सम्बन्धो
विषयित्वं, वृत्तिर्वा । नाद्यः, गोत्वादि नानादेशकालविषयकमिति
प्रतीक्षापक्षेः । अन्त्ये त्वाह । क्षणिकत्वादिति । बहुकालानव-
स्थापित्वादित्यर्थः(५) । बहुदेशा(६)वृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
द्वितीयं दूषयति । नारोपित इति । असत्ख्यातेश्च निरासा-
दिति भावः ॥

दीधितेदिष्पणी ।

यदि अलीकगोत्वादौ स्वधर्म बहुतरदेशकालसम्बन्धं संक्रामयती-
त्यभिप्रेत्याह । तथा चेति । एवं कल्पना । काव्यनिक इत्यस्य एवमर्थे
इत्याह । अथेति । ह्यानस्वरूपकल्पनाया उभय(विधे) एव सम्बन्धः वि-
पयिता वृत्तित्वं वेति तदभिप्रायेणाह । नाद्य इति । क्षणिकत्वनिवन्धने
बहुतरकालस्थायित्वं भवति, तथा च एकाभाषविशेषणाभाव एव
बहुतरदेशकालसम्बन्धमात्र इत्याह । बहुतरति । स्वधर्म दीपमाह । बहु-
देशेति । तैरनेकबहुवचनङ्गीकारादित्यर्थः । इदं च मूलोक्तक्षणिकत्वा-
दिति हेतुर्न लभ्यते इति स्वात्मन्वयेणोक्तम् । ननु अन्यत्रासिद्धत्वेप्य-
सत्त्वयातिथ्यादेवोपस्थितं स्यादित आह । असत्त्वयातिथ्येति ॥

कल्पलता ।

प्रकारान्तरेण विधिस्फुरणं साधयति । साधारणं
चेति । अनुगतप्रत्ययोऽनुगतप्रसिद्धिः, न चालीकम-

(१) नारोपित-इति बहुविधप्रमाणतः पाठः, नारोपितेति-पुनः पु० पा० ।

(२) अप्रसिद्धेः-पुनः पु० पा०, अन्यत्र सिद्धे-पा० २ पु० १ ।

(३) कल्पनौ-कति० पु० पु० पा० । (४) बहुदेशकालसम्बन्धः-कति० पु० पु० पा० ।

(५) बहुकालेति । यद्यपि अयमकालनिश्चयश्च इति नमस्तेषु तस्यैवयदि च यैकबहु-
कालनिश्चयेन तदायं नामधेयः । अत्रथा क्षणिकत्वनिवन्धनस्य अनुगतत्वमेतदिति ध्येयम् । एतन्-
व्यापि-पुनः पा० । (६) बहुदेशा-कति० पु० पु० पा० ।

कल्पना ।

नुगतमित्यर्थः । भाविकः स्वाभाविकः । तुच्छत्वात्
निःस्वभावत्वात् । ननु कल्पना संवृत्तिः, सा स्वकी-
यमनुगमं गोत्वादावलीके ग्रहीष्यतीत्यत आह । न
कल्पनिक इति । कल्पनाया अपि संवृत्तेर्देशतः का-
लतश्चाननुगमात्, ज्ञानत्वेन तस्या अपि क्षणिकत्वा-
दित्यर्थः । ननु गोत्वादि यद्यप्यलीकमनुगतं च, तथा-
प्यन्यत्र दृष्टं देशत्वानुगमं तन्नारोपयिष्यतीत्यत आह ।
नाप्यारोपित इति । तादृशस्य कस्यापि त्वयाऽनभ्यु-
पगमादित्यर्थः ॥

भेदाग्रहादेकत्वमात्रमनुसन्धीयत इति चेन्न ।
भाविकस्य(१) भेदस्याभावात्, भावे वा कल्पनिकत्व-
(स्य) व्याघातात् । परमार्थासतः परमार्थाभेदपर्यवसा-

दीधितिः ।

अतनुगतानापेवालीकानां भेदाग्रहादभेदारोपेणानुगतव्य-
वहार इत्याह । भेदाग्रहादिति । अलीकानां भेदः पारमार्थिको
वा, परमार्थासत्ताको वा, आरोपितो वा, आरोपितामत्ताको वा, अ-
लीको वा, व्यधिकरणो वा । आद्ये, भाविकस्येति । भावे वेति(२) ।
तद्व्रतभेदस्य पारमार्थिकत्वे तस्यापि पारमार्थिकत्वात्, असतः म-
दाश्रपरवानुपगमात् । द्वितीये, परमार्थेति । तद्व्रतस्य तत्रासत्त्वं

दीधितिदिष्पणी ।

तस्यैकमात्रवृत्तीनामलीकानामतद्यावृत्तीनां परस्परं भेदाग्र-
हादनुगतव्यवहार इत्यर्थः । तदप्यारमार्थिकत्वोपि तद्व्रतभेदः पाठ्या

यित्वात् । आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः, अभेदारोपानवका-
शाच्च(१) । आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् ।
चतुःकोटि(२)निर्मुक्तस्य चा(३)तिप्रसञ्जकत्वात्, तद-

दीधितिः ।

यदि पारमार्थिकं तदा तत्र तदभेदोऽपि परमार्थिक इति(४), यथा
स्वलक्षणे स्वभेदासत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे स्वाभेदः पारमार्थिकः(५),
तथा च निरुद्धं नः समीहितमिति । तृतीये, आरोपितस्येति । आ-
रोपस्यैव(६) तद्ग्रहरूपत्वात्(७), भेदग्रहे चाभेदारोपानव-
काशात्(८), आरोपितभेदस्य(९) पारमार्थिकाभेदपर्यवसायि-
त्वात्, आरोप्या(१०)रोपविषयपारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानुप-
पत्तेः । एतेन कालान्तरारोपितस्य(११) तदानीमग्रह इत्यपि प्रत्यु-
क्तम् । चतुर्थे, आरोपितासत्त्वस्येति । भेदस्य च पारमार्थिकत्वे
मतियोग्यनुयोगिनोरपि परमार्थिकत्वाम्नालीकत्वमिति । पञ्चमे,
चतुःकोटीति । कोटिः प्रकारः । अलीकभेदाग्रहस्याभेदारोप-

दीधितिटिप्पणी ।

धिकः स्यात्त आह । असत् इति । तत्र तत्तद्यत्किञ्चित्कृत्यलीके । सिद्धं न
इति । तत्तद्भौतयत्किञ्चित्तत्तद्भौतमामेदसिद्धावेकानुगतधर्मः सिद्ध
इत्यर्थः । एतेन आरोप्यारोपविषयपारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानु-
पपत्तिः इत्यादिरूपेण बोधेण । तदा कोटोप अन आह । भेदस्य चेति ।

- (१) मशकाशाव-पुन० पु० प० । (२) चतुःकोटि-पुन० पु० प० ।
(३) निरुद्धकथा-पुन० पु० प० । (४) पारमार्थिक-कति० पु० पु० प० ।
(५) पारमार्थिक इति-पुन० पु० प० । (६) अरोपेति-कति० पु० पु० प० ।
(७) तद्ग्रहरूपत्वात्, भेदग्रहेति-पुन० प० ।
(८) अभेदारोपेति । तदानीमग्रह इत्यपि प्रत्युक्तमिति भावः ।-पुन० प० ।
(९) आरोपितभेदस्येति । आरोपितविषयपारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानु-
(१०) मन्तरेणारोपानुपपत्तेः इत्यर्थे । तदा कोटोप अन आह । भेदस्य चेति ।
(११) तदानीमग्रह इत्यपि प्रत्युक्तमिति भावः ।-पुन० प० ।
न रोपेति । असत्त्वमिति निरुद्धमिति भावः ।-पुन० प० ।
(१२) इति पितृव्य तदप-पुन० पु० प० ।

ग्रहस्य त्रैलोक्येषि सुलभत्वात् । अन्यत्र पारमार्थिक-
भेदप्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत्(१) ।
एवं तर्हि यस्य प्रतिभासे येन्नारोप्यते नियमेन तस्यैवा-
प्रकाशे तदारोप्यम्, न तु तन्नामकमात्रस्य(२), अतिप्र-
सृजकत्वात्(३) । अत एव. न व्यधिकरणस्यापि(४)

दीधितिः ।

हेतुत्वे तस्य सार्वत्रिकतया सर्वत्रैवाभेदारोपः(५) स्यादित्यर्थः ।
अलीकभेदाग्रहस्य सत्त्वेपि पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबन्धात्मा-
(भेदा)रोप इत्पाशङ्कते । अन्यत्रेति । तर्हि पारमार्थिकभेदग्रहस्य
प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे अलीकभेदाग्रहस्य(६) तयात्वं
यानाभाव इत्याह । एवमिति । कथं तर्हि रजत एव रजतभेदग्रहे
न रजताभेदप्रत्यय इति चेत्, रङ्गादी सतः पारमार्थिकस्य रज-
तभेदस्वारोपेण प्रतिबन्धादिति प्रतीहि । कूर्मरोमवाजिबिपाणयोः
कथं नाभेदप्रत्यय इति चेत्, परमार्थसत्तोरेव रोमविपाणयोरारोपि-
तकूर्मवाजिमम्बन्धयोः पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबन्धादिति गृहा
दीधितिदिप्पणी ।

प्रकारः उक्तचतुष्टयप्रकारः । व्याप्तेरप्रयोजकत्व्य निरस्यति । तर्हीत्य-
दि । कथं तर्हीति । पारमार्थिकभेदग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वे रजते पा-
रमार्थिकरजतभेदाभावात् प्रतिबन्धो न स्यादित्यर्थः । पारमार्थिक
भेद एव उक्तः, न तु तदधिकरणे पारमार्थिक इत्यभिप्रेत्याह । रङ्गादा-
विति । असत्त्वपात्युपनीतानभिप्रेत्य शङ्कते । कूर्मलोमेत्यादि । अनयो-
रलीकत्वेन पारमार्थिकभेदाभावादित्यर्थः । पारमार्थिकपरस्परभेदश्च

(१) चेत् न—पुण० पु० पा० ।

(२) तन्नामकमात्र—पा० २ पु० ।

(३) अतिप्रसृजकत्—पुण० पु० पा० ।

(४) व्यधिकरणस्य—पा० २ पु० ।

(५) घटपटौ पारमार्थिकभेदग्रह विषमने अलीकभेदाग्रहस्य सत्त्वेभेदोपपत्तारोपित-
त्यर्थः ।—पुणानन्द ।

(६) अलीकभेदग्रहस्य—पुण० पु० पा० ।

सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहोऽभेदारोपोपयोगीति ।

दीधितिः ।

। एवं शशशृङ्गवाजिविषाणयोरप्यनुसन्धेयम्, अमस्रुगतौ(१) साधकाभावस्योक्तत्वात् । पृष्टे, अत एवेति । परंपामग्रह-भेदस्यासत्त्वात्(२) । व्यधिकरणस्य यस्य कस्यचिद्भेदस्याऽग्रहो यद्यभेदग्रहे हेतुः, तदा तस्य सार्वत्रिकत्वात् शुद्धपाणभेदानामप्य-भेदप्रत्ययप्रसङ्गः । अथ निखिलानामेव तेषामग्रहस्तथा, तर्हि(३) ययोः कयोश्चिदपि भेदग्रहे क्वाप्यभेदप्रत्ययो न स्यादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

हेण । एयमिति । अत्र विशेष्ययोर्भेदाभावात् पृथगुक्तम् । अनुसंधानं चैवं नीलपीतघटयोर्नीले पीताभेदग्रहे तदभेदप्रत्ययस्य शशीये पात्रीया भेदप्रत्ययकाले अभेदप्रत्ययः, अन्यदा तु नेत्यर्थः । ननु मया असत्स्था-त्युपनीताऽष्टपङ्कमरोमादिविषयस्यैव फासिका कृतेत्यत आह । अस-त्त्वात्प्राप्येति । व्यधिकरणभेदं यत्किञ्चिद्याद्येन विकल्प्य दूषयति । यस्य कस्यचिदिति ॥

कल्पलता ।

ननु विकल्पविषयाणामलीकानां परस्पर(४)भेदो न गृह्यत(५) एतावता(६)ऽनुगतप्रत्ययः स्यादिति शङ्क-ते । भेदेति । पारमार्थिकस्तावदलीकानां भेदो नास्ति पदग्रहः स्यादित्याह । भाविकस्येति । नन्यस्तु तेषां

१

फलता ।

पारमार्थिको भेद इत्यत आह । भावे चेति(१) । पारमार्थिकधर्माश्रयत्वेन विकल्पविषयाणां(२) पारमार्थिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः(३) । ननु यथा रजते रजतभेदः परमार्थतांऽसन्नेव (न) गृह्यते, तथा विकल्पविषयाणां पारमार्थिकोऽसन्नेव(४) भेदः स्यादित्यत आह । परमार्थेति । यथा(५) रजतस्य तत्र परमार्थाभेदः(६) पर्यवस्यति, तथा कल्पनाविषयाणामपि परमार्थाभेदः स्यात्, तथा च सिद्धं विकल्पविषयाणां देशकालानुगमो विरोधित्वं(७) चेत्यर्थः । ननु विकल्पविषयेषु यो भेद आरोपितः तस्याऽग्रहं द्रुम इत्यत(८) आह । आरोपितस्येति । आरोपश्चाग्रहश्चेति विरोध इत्यर्थः । ननु यस्य भेदस्यासत्त्वमारोप्यते तस्याग्रहः स्यादित्यत आह । आरोपितेति । असत्त्वं चेदारोपितं तदापि परमार्थसन्नेव भेदस्तत्र(९) स्यात्, तथा च पुनरलीकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कोटिः प्रकारः । त्रैलोक्येति । तथा च सर्वत्रैवानुगतप्रत्ययः स्यादिति भावः । ननु घटपटादावत्यन्ताविलक्षणे भेदमतीतिरेवास्त्यतो न भेदाग्रहः, न च तदधीनोऽनुगतप्रत्यय(१०) इत्याह । अन्यत्रेति । (११)पारमार्थिकभेदग्रह(१२)श्वेद-

(१) आह । भवेदिति—पुन० पु० पा० । (२) विकल्पे विषयाणां—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) प्रसङ्ग इत्यर्थ—पुन० पु० पा० । (४) परमार्थासन्नेव—पुन० पु० पा० ।

(५) यथा तत्र—पुन० पु० पा० । (६) परमार्थाभेदः—पुन० पु० पा० ।

(७) अनुगमोपि विषयत्व—कलि० मु० पु० पा० ।

(८) तस्याग्रहं स्यादित्यत—पुन० पु० पा० । (९) भेद—पुन० पु० पा० ।

(१०) तदधीनोऽनुगतप्रत्यय—कलि० मु० पु० पा० । (११) एव तर्हीति—पुन० पु० पा० ।

(१२) भेदप्रत्यय—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

भेदारोपपरिवन्धी, तदा पारमार्थिकभेदाग्रह एवाभेदा-
रोपानुगुणः स्यादिति विकल्पविषयाणां पारमार्थिक-
भेदो(१)ऽभ्युपगन्तव्यः, घटग्रहेणाभेदारोपः स्यादिति
पारमार्थिकधर्मकतया(२) सिद्धं पारमार्थिकत्वं विक-
ल्पविषयाणामित्यर्थः । (तन्नामकेति । अव्यपदेश्यभे-
दस्येत्यर्थः ।) अत एवेति । अतिप्रसङ्गकत्वादेवेत्यर्थः ।
न हि यमजघोभेदो न गृह्यते एतावतैव शुक्तिरजत-
योरभेद आरोप्यते, घटस्य वा स्वात्मप्रतिषेधिकोऽ-
सद्भेदो न गृह्यते एतावतैव शुक्तिरजतयोरभेद आ-
रोप्यते इत्यर्थः ॥

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः, तदभावात् । यद्भा-
वाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथाऽमूर्तत्वम् ,
यथात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यव्यवहारहेतुस्तदन्य-
व्यावृत्तिरूपम्, इति न्यायौ स्त इति चेन्न । कालात्य-

दीधितिः ।

व्यावृत्तिनिष्ठमिति । निष्ठा स्वरूपम् । इति अनेन प्रकारे-
ण । तेनानुरूपो(३)पनपलाभः । कालात्ययापदेशात् धर्मिग्राह-
कप्रत्यक्षेण विधिरत्वेनैवोल्लेखात् । अनेकरूपशालिनोपि विधेः

दीधितिटिप्पणी ।

गोत्वस्याभ्यव्यावृत्तिनिष्ठस्येपि व्यावृत्त्यात्मकत्वं न सिद्धमत आह ।
निष्ठेति । अनुरूपम् प्रकृतानुरूपम् । कालात्ययापदेशे हेतुधर्ममिति, म-
हेतदस्य व्याकथानं, तत्रपदस्य साधमाशयकैः । विधिरत्वेनैवेति । तथाच

(१) पारमार्थिक एव भेदो—पृथ० पु० पा० । (२) धर्मकतया इति—पृथ० पु० पा० ।

(३) तेनो—पृथ० पु० पा० ।

यापदेशात् । न हि प्रथमानस्य निष्ठा न्यायसाध्या
नाम, प्रथमशरीरं तु(१) चिन्तितमेवेति निष्फलः(२)
प्रयासः । यदा चानलीक एव ध्रुवं(३) न्यायस्यानु-
भवाभासः(४), तदा कैव कथाऽलीके । न हि तस्याप्र-
तीयमानमपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम् ।

दीधितिः ।

सम्भवद(ध्य)गृह्यमाणं रूपं यदाऽनुभववाचान् सिद्ध्यति, तदा
कथमसम्भवद(ध्य)गृह्यमाणरूपस्यालीकस्यागृह्यमाणमनुभववाचितं
रूपं सेत्स्यतीत्याह । यदा चेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मूले प्रत्यक्षेण बाधो दत्त इत्यर्थः । न हीति मूलम्, इतरथा प्रथमानस्य
इतरथा निष्ठा न न्यायसाध्या इत्यर्थः । प्रथमबलादेव सिद्धतीत्याह ।
प्रथमेति मूलम् । अनुभवात् अनुभवसकाशात् । दीधितौ अनुभववा-
धात् विरुद्धानुभववाधात् ॥

कल्पलता ।

गोत्वादीनामन्यव्यावृत्तिरूपत्वे प्रमाणं शङ्कते ।
यदिति । भावाभावसाधारण्यम् अस्तिनास्तिप्रत्ययवि-
पपत्वम्, आश्रय(५)नाशानाशयोरप्यनाशित्वं वा ।
अन्यव्यावृत्तिर्निष्ठा स्वरूपं यस्वेत्यर्थः । तथा च गोत्व-
मन्यव्यावृत्तिस्वरूपं भावाभावसाधारणत्वात्(६), अ-
त्यन्तविलक्षणानां शबल(७)धबलादीनां सालक्षण्यव्य-
घहारहेतुत्वाद्वा । सालक्षण्यम् समानलक्षणत्वम्, सा-

(१) प्रथमशरीर—पृ० ३ पु० ।

(२) निष्फलः—पृ० ३ पु० ।

(३) ध्रुवं—पुन० पु० पा० ।

(४) न्यायस्यानुभववाचक वास—पुन० पु० पा० ।

(५) स्तम्भ पुन० पु० पा० ।

(६) बाधरण्यात्—पुन० पु० पा० ।

(७) शबला—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

दृश्यं वा । अत्रोभयत्र बाधमाह । नेति । प्रत्यक्षतो वि-
धेः स्फुरणस्य (१) व्ययस्थापितत्वादिति भावः । एत-
देवाह । न हीति । यदेति । अनौष्ण्यसाधकमपि न्या-
यमौष्ण्यग्राहि (२) प्रत्यक्षं बाधते चेत्, तदा अलीकसा-
धकं सुतरां तद्विरोधिप्रत्यक्षं बाधिष्यत् (३) इत्य-
र्थः । ननु प्रत्यक्षमपि स्वाविषये न्यायं बाधतां, विषयो-
न्तरे न्यायः प्रवर्तिष्यत एवालीकेपीत्यत आह । न हीति ॥

किञ्चिदं भावाभावसाधारण्यं न तावदुभयरूपत्वम्,
विरोधात् । न तद्धर्मत्वम्, अनभ्युपगमात् । न हि गो-
त्वमभावस्यापि धर्म इत्यभ्युपगम्यते । न तद्धर्मित्वम्,
अने (४) कान्तात् । व्यक्तिरपि (५) भावाभावधर्मशालिनी,
न निषेधैकरूपेति । न तदुभयसादृश्यम्, असम्भवात् ।

दीधितिः ।

उभयेति । भावाभावाद्युभयम् (६) । निषेधैकेति । स्वाभाव-
निषेधरूपत्वेपि (७) स्वतो विधित्वात् । सादृश्यम् सादृश्यरूप-
त्वम् (८) । असम्भवात् अभावाद्युचित्वेन तथात्वात्सम्भवात्, स-
दीधितिटिप्पणी ।

इत्यत इति । तथाच इत्यतो निषेधरूपतैव साध्यं कृतमिति भावः ।

(१) विधिस्फुरणस्य—पुन० पु० पा० ।

(२) मयागमौष्ण्यग्राहि—पुन० पु० पा० ।

(३) अने—कालि० पु० पु० पा० ।

(४) ययथेदृश्यं बाधमाधकं न बाधते एव विद्वन्मू, तेषां न भूतवदुभयत्वात् । यथा-

भवति ।—मुष्ण्यग्राहि । (५) निषेधैकेत्यत्र एकरूपत्वकतमाह । इति भावेति ।—पुन० पु० ।

(६) निषेधैकरूपत्वस्य इति अत्र इत्यतो निषेधेन बाधमाधकं, यथावदुभयस्यैव न भूतवदुभयत्वात् । तथाच इत्यतो निषेधरूपतैव साध्यं कृतमिति भावः ।

(७) सादृश्यरूपत्वम्—पुन० पु० पा० ।

(८) असम्भवात्—पुन० पु० पा० ।

को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिद्ध्येत्(१) । तस्य विधिरूपतायामस्तिना(म) किमधिकमुपनेयमिति चेत्, निषेधरूपत्वे(पि) नास्तिना(म) किमधिकमुपनेय(२)मिति समानम् । अत एव साधारण्यमिति चेत्, तथापि किं

दीधितिः ।

प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । विधिरूपत्वे बाधकं शङ्कते । तस्येति । अस्तिना विधित्वबोधकेन । उपनेयम् विधेयम्(३) । तथा चास्तीति पुनरुक्तम् । विधित्वशून्यत्वबोधकं च नास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । निषेधत्वम् विधित्वशून्यत्वम् । उपनेयम् निषेधयम् । अत्रास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव पौनरुक्त्यविरोधाभ्यामेव । भावाभावबोधकास्तिनास्ति व्यपदेशा(४)योग्यत्वमेव(५) भावाभावसाधारण्यम भावत्वमाधकम्(६), एकैकव्यपदेशायोग्यत्वेनैकैकान्यात्मकत्वं, एकैकात्मकत्वविरहो(७)

दीधितिदिग्गो ।

यत इति । एतच्च व्यपदेशवाचकत्वे हेतुः । विरुद्धमिति । गौर्नास्तीति विरुद्धमित्यर्थः । विधित्वेन समं साक्षाद्विरोधसूचनायाद् । निषेधत्वमिति । तथाच एतदेव साधारण्यपदेन विवक्षितमिति भावः । पूरणेन व्याचष्टे । अत एवेत्यादि । उभयसाधारण्येन विरोध एवावातीत्यभिप्रायेणाभासमाह । एकैकेति । गोत्वं न भावात्मकं तद्व्यपदेशायोग्यत्वात्, एवं नामावात्मकमित्येव साध्यमत्यत्र हेतुना भवति, ईदृशहेतोरित्याप्यत्वात्, ननु भवत्साध्य । एवञ्च भावाभावानात्म-

(१) सिद्ध्येत्—पा० २ पु० । (२) किमधिकमुपनेय—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) उपनीतमानधम निराकर्तुमाह । विधेयमिति ।—शुणानन्द ।

(४) व्यपदेश—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) पौनरुक्त्यस्य विकल्पवृत्तेऽस्य-अथाह । व्यपदेशायोग्यत्वमिति ।—शुणानन्द ।

(६) ननुते योजयति । अभावत्वसाधकमिति । गोत्वेदिति शेष ।—शुणानन्द ।

(७) एकैकान्यात्मकत्वम्, एकैकान्यत्वभावकत्वम्, एतच्च एकैकान्यात्मकत्वविधानादित्यम्, तन्मात्रेणैव । एकैकान्यत्वत्वमिति ।—शुणानन्द ।

दिष्पणीसमलङ्कृतदीधिति—कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः। ३६९

त(१)दुभयात्मक(त्व)मुभयपरीहारो वेत्यशक्यमेतत् ।

दीधितिः ।

वा सिद्ध्यत् अपर्णाद्वाभावात्मकत्वे भावाभावात्मकत्ववि-
रहे वा पर्यवस्येत्, तच्च विरोधान्न सम्भवतीत्याह । तथापीति ॥

दीधितिदिष्पणी ।

कत्वं वस्तुनो विकृद्धमित्येतदपि विरोधान्न सम्भवतीत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

किञ्च न्यायोपि विचारं न सहत इत्याह । किञ्चे-
ति । विरोधादिति । न हि य एव भावः स एवा-
भाव इति भवतीत्यर्थः । न हि(२) गोत्वादेर्भावाभा-
वोभयधर्मत्वमस्माभिरभ्युपगम्यत इत्याह । न तदि-
ति । ननु गोत्वे जातित्वं वर्त्तते, वर्त्तते च गुणान्यत्प-
न्ताभावः, इत्युभयधर्मित्वमेव भावाभावसाधारण्यं
स्यादित्यत आह । न तद्धर्मित्वमिति । अनैकान्तिक-
त्वमाह । व्यक्तिरपीति । ननु व्यक्तेरपि स्वाभाव-
निषेधात्मकत्व(३)मस्त्येवेत्यत आह । निषेधैकेति ।
विधित्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः । असम्भवादिति ।
भावाभावयोर्हि सादृश्यं तदुभयवृत्तितार्थां गोत्वादे-
र्भवेत्, नचैतत्सम्भवतीत्यर्थः । ननु भावे चाभावे
चातद्व्यावृत्तिरस्त्येवेति तत्स्वरूपं गोत्वं कथं तदुभय-
सादृश्यं न भवेदित्यत आह । अतद्व्यावृत्त्येवेति । गो-
त्वादेरतद्व्यावृत्तिरूपतायां मिद्धायां तथा स्यात्, तदुप-
ता च न मिद्धे(४)त्यर्थः । केचित्तु भावाभावाभ्यां गो-

(१) विभेत्—पुन० पु० पा० ।

(२) वदु—पुन० पु० पा० ।

(३) साभावाभिरभ्युपगम्यत—पुन० पु० पा० ।

(४) विद्धे—पुन० पु० पा० ।

कल्पता ।

त्वादेः सादृश्यमिति शङ्कार्थमाहुः । गोत्वे च न भावत्वं नाप्यभावत्वमिति परि(१)हारार्थं षर्णि(२)-तवन्तः । तच्चिन्त्यम् । अस्तिनास्तिसामानाधिकर-
ण्यमिति । अस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वमित्यर्थः, त-
दुभयपदवाच्यत्वं(३) वा । विरोधमेव विवृणोति ।
न हीति । एकस्य विधिनिषेधप्रत्ययाविषयत्वादित्य-
र्थः । अन्यथासिद्धिं(४) विधरीतुमा(५)शङ्कते । प्र-
कारान्तरमिति । आश्रयनाशानाशप्रयुक्तमस्तिना-
स्तिसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तर्हि तद्ध(६)टिनं
विधेरपि गोत्वस्यास्तिसामानाधिकरण्यं ना-
न्यव्यावृत्तिरूपतासाधनापालम्, अन्यथासिद्धे(७)रि-
त्याह । तर्हीति । प्रतिबन्ध इति । यद्वायाभाषसाधारणं
तदन्वयावृत्तिनिष्ठमिति प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तस्येति ।
सामान्यस्य गोत्वादेः, तथा च गौरतावतैवास्तित्वे
लब्धेऽस्तीति पुनरुक्तमित्यर्थः । नास्तीति विरुद्धमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । निषेधेति । नास्तीति पुनरुक्तं अस्ती-
ति विरुद्धमिति समानमित्यर्थः । अत एवेति । अ-
स्मादेश विरोधपौनरुक्त्यभयादित्यर्थः । उभयात्मक-
त्वम् भाषाभाषात्मकत्वम् । उभयपरीहारः न भा-
षत्यं नाप्यभाषत्वम् । अशक्यमिति । परस्परविरोधे
हि न प्रकारान्तरस्थितिरित्यर्थः ।

(१) साधन परी—पुन० पु० पा० । (२) र्थ भाषे—कति० पु० पु० पा० ।

(३) तदुभयपदवाच्यं—पुन० पु० पा० । (४) अन्यथासिद्धिं—पुन० पु० पा० ।

(५) विधरीतुं—पुन० पु० पा० । (६) तद्व—कति० पु० पु० पा० ।

(७) अन्वयावृत्तिरूपतासाधनापालम्—कति० पु० पु० पा० ।

दिष्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाग्रयविभूषितः । ३७१

तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्तरोपसम्प्राप्तिः, प्रा-
तोपाधिनिगमो वेति सार्थकत्वं तयोः । तदेतद्विधावपि
तुल्यम् । शान्ताशेषविशेषत्वा(१)दलीकपक्षे कोपाध्य-
न्तरविधिस्तन्नियमो(२) वेति विशेषदोषः । ततो गोश-
ब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी(३) पर्यवसितः,
तास्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थि(४)प्रार्थ-
ना(५)मनुभवितुमीशत इति प्रतिपत्ता विशेषाकाङ्क्षः ।
सा च तस्याकाङ्क्षा(६) अस्ति गोष्ठे कालाक्षी धेनु-
र्घटोधनी महाघण्टा(७) नन्दिनीत्यादिभिर्नियामकैर्वि-

दीधितिः ।

तरिकमस्तिनास्तिरूपदेशावनुपपन्नावेवेत्यत आह । तस्मा-
दिति । उपाध्यन्तरम् देशकालविशेषत्वात्स्वरूपम् । तस्या-
प्राप्तौ(८) प्रापणं, प्राप्तौ तु नियमनमिति । (शान्ताशेषविशेषत्वात्
निःस्वरूपत्वात् । प्रतिपत्ता गोपदजन्यगोज्ञानवान् । विशेषा-
काङ्क्षः गौरितिवाक्यश्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषाकाङ्क्षः, गौ-
रितिवाक्यश्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषमाकाङ्क्षत इत्यर्थः ।)

दीधितिदिष्पणी ।

कालविशेषो वर्तमानत्वादिरूपः । प्राप्तोपाद्यत्वादिपूर्वग्रन्थेन पौ-

- (१) विशेषत्वा—पा० २ पु० । (२) इतिविधौ—पा० २ पु० ।
(३) गोत्वविशिष्टव्यक्तौ व्यक्तिमात्रनिधाय—पा० २ पु० । गोत्वविशिष्ट व्यक्तिमात्राभिधाय न-
[प० पु० पा० । (४) नार्थक्रिया—पा० २ पु० ।
(५) प्रार्थनाम्, उपादिस्त्वाम् । प्रार्थनामनुभवितुम्, प्रार्थनानुभवितुमासादावितुम्—गुणानम् ।
(६) काङ्क्षा । सा च तस्याकाङ्क्षा—कालि० सू० पु० पा० । (७) महाघण्टी—पुण० पु० पा० ।
(८) अस्तीत्यस्य फलमाह । अनास्ताविति । तास्तीत्यस्य तथाह । माकाविति । प्रसक्तावि-
त्ययः । नियमनम्, इतरथाप्राप्ये । गुणानम् ।

घायकैर्वा निवार्यत(१) इति विधौ न(२) कश्चिद्दोषः ।
 गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतिरेतदेवास्त्यादि(३)-
 पदप्रयोगवैफल्य(४)मिति चेत्, तावन्मात्रप्रतिपत्त्य-
 र्थमेवमेतत्(५) । आधि(६)कप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुप-
 योगः, तस्य प्रागप्रतीतिरित्युक्तम् ।

दीधितिः ।

अस्तित्वादिकं न धर्म्यतिरिक्तं, धर्म्यधर्मिणोरभेदादित्याशयवा-
 ना(७)शङ्कते । गोत्वेति । धर्म्यधर्मिणोर्भेद एवेत्याशयेनोत्तरयति ।
 तावन्मात्रेत्यादि । अथ भावाभावसाधारण्यं आश्रयस्य सत्त्वं इव
 विनाशेष्यविनाशित्वम्, तदन्यथासिद्धम्(८), नित्यत्वात्, कार्य-
 स्यैवाश्रयनाशनाशयत्वात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

नरुक्त्यमाशङ्क्याह । अस्तित्वादिकमिति । तथाच गौरित्यनेनापि धर्मो
 उक्तः, अस्तीत्यनेनापि च स इति धर्म्यधर्मिमित्यर्थः । पूर्वं तु एतन्नो
 कमित्यर्थः । स्वयं पूर्वपक्षयति । अयेति । सिद्धान्तयति । तदिति ।
 धदुक्तं तत् । अन्यथासिद्धम् अप्रयोजकमित्यर्थः । तदेवाह । नित्यत्वा-
 दिति । गोत्वस्य नित्यतानिबन्धनैवाश्रयनाशेष्यविनाशिता, नतु
 भवदुक्तसाध्यनिबन्धनेत्यर्थः ॥

कल्पकता ।

निषेधरूपत्वेऽस्तित्नास्तिसामानाधिकरण्येन वि-
 रोधपौनरुक्त्ये यथा त्वया समाधेये, तथा विधिरूपत्वे
 मथाऽपीत्युपसंहारव्याजेनाह । तस्मादिति । उपाध्य-

- (१) निवर्तते इति शङ्खामिश्रधर्मत. पाठ । (२) इति न विधौ—पुण० पु० पा० ।
 (३) स्तद्व्यादि—पा० १ पु० । (४) वैफल्यं—पुण० पु० पा०, पा० १ पु० ।
 (५) धर्म्यधर्मदेव तत्र—कति० पु० पु० पा० । (६) अधे—काले० पु० पु० पा० ।
 (७) इयं शयेना—पुण० पु० पा० । (८) अन्यथासिद्धम् अप्रयोजकम् । तुभान्ध-

कल्पलता ।

न्तरोपसङ्क्रान्तिमग्रे स्वयमेव स्फुटयिष्यति । त्वत्पक्षे(१) नैतदपि सम्भवतीत्याह । शान्तेति(२) । अलीकस्य केनाप्युपाधिना वैशिष्ट्यमेव न सम्भवतीति न विधिः(३) । स्वपक्षेऽस्तिनास्ति सामानाधिकरण्यं समर्थयति । तत इति । तास्तु व्यक्तयः । अर्धक्रियार्था गोकार्यदानदोहनाद्यर्था । तत्प्रार्थनाम्(४) तदुपादित्साम् । अनुभवितुम् प्राप्तुम्, भू प्राप्ताविति घास्वनुसारात् । तदयमर्थः, गां दद्यात् गां धुक्ष्व गां धधानेति देशितः सर्वासां गवां दानादेरशक्यतया तां वदुपादित्सैव नोत्पद्यते, दूरे (तु) पवृत्तिः, यदा तु विशेषमधिगच्छति, विशेषोपादानमाहिम्ना तदा प्रवर्त्तते, स च विशेषो यत्रा प्राप्त एव बोध्यते तदा विधायकैः (नः), यदा तु सामान्यतो देशादीनां प्राप्तानामैव विशेषो बोध्यते तदा नियामकैः, चाकारस्तु ध्यवास्थितविकल्पार्थः । सा चाकाङ्क्षा निवर्त्तत इत्यग्रेतनेनान्वयः । एवं च गौरस्तीति तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्थं बोध्यते । नास्तीति तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्थं तदाऽभ्यर्थ्य बोध्यते । आत्मास्तीत्यात्मनो वर्तमानकाल-

कल्पता ।

(तावन्मात्रेति) । अस्त्यादिपदानामपि यदि गोत्वविशिष्टापिण्डप्रतिपत्तिमात्रं फलं तदा भवत्येष पानरुत्स्यं, एतदेष तु नास्तीत्यर्थः ॥

यस्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पक्षयति स्म, यज्ज्ञानं यद्भावाभावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य

दोषितिः ।

पस्त्विति । गोत्वं व्यावृत्तिरूपं विधिरूपं वा (न) पक्षः । आद्ये सिद्धसाधनम्, अन्त्ये आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ वा(१) प्राप्य इति दोषं परिजिहीर्षुर्निपुणम्मन्यो न तु निपुणः । गोविकल्प इत्यत्रापि गौरनुपाख्यः, स्वलक्षणो वा, विषयतया पक्षता(२)वच्छेदकः, आद्ये अस्माकणाश्रयासिद्धिरसत्ख्यातिविरहात् । द्वितीये च, भवतां स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वात्(३), गोचरत्वे वा बाधः, गौर्गौरित्यनुगमव्यवहारहेतुत्वेन पक्षत्वमिति पदि(४), तदा तादृश(व्यवहार)विषयत्वादिना तदिति समा-
दोषितिरूपणी ।

बाध इति । विधौ उपस्थितेऽभावत्वसाधनं बाधितमित्यर्थः । इति दोषपरिजिहीर्षानिषेधनो निपुणम्मन्य इत्यर्थः । कथं न निपुण इत्यत्र हेतुमाह । गोविकल्पेति । प्रकृतपक्षेपि तद्गोपसत्त्वादित्यर्थः । अनुपाख्यः अर्लीकः । भवतांमाश्रयासिद्धेः बाधस्य च अनुमाने सत्त्वादित्यर्थः । समानत्वादिति । मयापि तथैव कर्तव्यत्वादित्यर्थः । तावद्दूरप्रयासवैकल्पमिति(५) । अनेन प्रकारेण व्यक्तिव्यावृत्त्योः पक्षत्वसम्भवादिति भावः । यज्ज्ञानमिति मूल, यादृशं ज्ञानं यस्य भवेऽभावेपि सति जायते

(१) सिद्धौ—कलि० पु० पु० पा० ।

(२) पक्षता—पुग० पु० पा० ।

(३) स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वे बाधयासिद्धिरित्यनुपपद्यते । मुगानन्दः ।

(४) पदि—पुग० पु० पा० ।

(५) समानत्वात्तद्व्यवहारप्रयासवैकल्पमिति टिप्पणीकृतमत्रो दोषितेपाठो यतिमिति ।

विषयि(१)त्वम्, यथा गोज्ञानस्याश्वेनेत्यादि । तद्यदि

दीधितिः ।

नत्वात् । इत्यादीत्यादिपदेन(२) गोलक्षणभावाभावसाधारण-
प्रतिभासश्च गोविकल्प इत्यस्य(३) सङ्ग्रहः । तद्भावाभावसाधा-
रण्यं हि तस्य सत्र इवासश्वेषु जायमानत्वं वा(४), तदस्तित्व-
नास्तित्वयोर्थादृशत्वं तदग्राहकत्वं तादृशत्वं(५) तदग्राहकत्वमि-
ति(६) वा, तदस्तित्वनास्तित्वाकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा, तद्विरहो वा,
तदस्तित्वनास्तित्वाग्राहकत्वं वा । नाथाः, विकल्पस्य विषयज-

दीधितिटिप्पणी ।

तस्य स न विषय इत्यर्थः । यथा गोज्ञानमश्वे सत्यसत्यपि जायते
तत्राश्वविषयत्वरूपसाध्यमपि, प्रकृते च गवि सत्यसत्यपि गोज्ञानं
जायत इति तस्य स्वलक्षणगवाविषयत्वसिद्धौ अलीकविषयत्वमेवा-
याति, अलीके च न भायरूपं गोत्वमिति सिद्धमतस्यावृत्तिरूपगोत्ववि-
षयत्वं गोविकल्पस्येत्यर्थः । यथेत्यादिना उदाहरणमेव दर्शितं न तूपनय
इति तद्दर्शनमप्याह दीधितौ । इत्यादीति । तदस्तित्वेति । तस्य गवा
दिव्यक्तेः अस्तित्वनास्तित्वयोर्थादृशत्वं, एतत्समुदायार्थमाह । तदग्रा-
हकत्वमिति । तस्यापि व्यक्तिरूपस्यापि(७) । एतदर्थमाह । तदग्राहक-
त्वमिति । गोज्ञानं गवास्तित्वनास्तित्वाऽग्राहकत्वत् गोरपि न ग्राहक-
मित्यर्थः । तद्विरहः उत्थापकत्वविरहः । द्वितीयविकल्पे यद्बृष्टान्तो-
क्तं तन्मात्र एवान्तिमविकल्पं दर्शयति । तदस्तित्वेति । अतो ना-
भेदः । विकल्पस्येति । विकल्पो यदि विषयजन्यः स्यात्तदैव तज्जन्य-

- (१) विषय—कालि० सु० पु० पा० ।
- (२) उपनयस्यादर्शितत्वात्—गूढताभावाद्बुद्ध्याह । भादिपदेनेति । गुणानन्द ।
- (३) इत्यस्येत्यत्र तद्वचनस्येति शेष । (४) जायमानत्वं—कालि० सु० पु० पा० ।
- (५) नास्तित्वयोर्थादृशत्वं—कालि० सु० पु० पा० ।
- (६) ग्राहकत्वनादृशत्वं योर्विषये तदग्राहकत्व, साधारण्यशब्दार्थः सत्त्वप, तथा गारित-
तनास्तित्वसाधनं तदग्राहकत्वं ज्ञाने क्वे बोधयते इति विकल्प इति भाव ।
- (७) यद्बृष्टं तदग्राहकत्व तस्य पि तदग्राहकत्वावेति वा इति टिप्पणीकृततः दीधितिवाङ्-
मविभागे ।

गोविकल्पस्याद्वा(१)विषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं
गव्यपि बाह्ये तथा, ततः साध्याविशिष्टत्वम्(२) ।

दीधितिः ।

न्यस्य विनापि विषयमुपपत्तेः, अजनकस्यापि विषयत्वाविरोधात्,
कथमन्यथा त्वालाकं स्वाकारो वा विकल्पविषयः । द्वितीये
त्वाद् । तद्यदीति । बाह्ये स्वा(३)कारातिरिक्ते वस्तुनि(४) ॥

दीधितिदिम्पणी ।

त्वाभावेन तद्विषयत्वाभावः सिद्धेदित्यर्थः । विज्ञानवादिमतेनाह ।
स्वाकारो वेति । उभयोरप्यजनकत्वादिति भावः । तद्यदीति प्रथम
मश्वरूपदृष्टान्ते योजनं । अत्र च साध्याविशिष्टत्वं विकल्पितहेतोस्त-
द्ग्राहकत्वरूपेण विशेष्येण समं योज्यम् ॥

कल्पलता ।

गोत्वमन्यव्यावृत्तिरूपमित्य(५)त्र विधिरूपतया
प्रतीयमानस्य गोत्वस्य पक्षीकरणे बाध एव, अन्यस्य
तु गोत्वस्याप्रतीततयाऽऽश्रयासिद्धिरिति तदुभयदोषं(६)
परिजिहीर्षुर्ज्ञानश्रीर्विकल्पमेव पक्षयति स्म, तदे-
तस्य नैपुण्यम् । विकल्पोपि(७) विषयेण निरूपणीयः,
स च विधिरूपतयैव भासत इति तथापि बाधा(८)प-
रीहार इति निपुणम्मन्यता । यज्ज्ञानामिति । गोज्ञानं
न(९) गोविषयं गोभावाभाषसाधारणत्वात् अश्व(१०)
ज्ञानवादिनि मानार्थः । यद्वा अयं गौरिति विकल्पो(११)

(१) गोविकल्पस्याद्वा—कले० मु० पु० पा० । (२) साध्याविशिष्टत्वम्—पुन० पु० पा० ।

(३) स्वाकारो—पुन० पु० पा० । (४) वस्तुनीयलीकभ्यवच्छेदाय ।—पुन० पु० पा० ।

(५) गोत्वमन्यव्यावृत्तिरूपमित्य—क ले० मु० पु० पा० ।

(६) तदुभयदोषं—पुन० पु० पा० । (७) विकल्पो—कले० मु० पु० पा० ।

(८) बाधा—पुन० पु० पा० । (९) गोज्ञानं—कले० मु० पु० पा० ।

(१०) अश्व—पुन० पु० पा० । (११) गोविकल्पो—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न गोविषयकः तद्भावाभावसाधारणत्वात् गां यथा-
नेति गोविकल्पवदिति मानार्थः । यथा गोज्ञानस्या-
श्वेन विषयेणा(१)विषयित्वमिति यदता अश्वज्ञा-
नस्यापि गवा विषयेणाविषयित्वमिति ध्वनितम् ।
तथा चाश्वज्ञानमेष दृष्टान्तः, अन्यथोपसंहाराभावा-
त् । गोभावाभावसाधारणत्वं यदि गवाविषयत्वमेव,
तदा साध्याविशिष्टत्वमित्याह । तद्यदीति । गोज्ञान-
स्याश्वेन विषयेणा(२)विषयित्वमश्वविषयत्वेनैव त्व-
या वाच्यमिति भावः । गव्यपीति । गोविकल्पस्य
गोत्व(३)लक्षणभावाभावसाधारण्यं तदविषयत्वमे-
व, तथा च साध्याविशिष्टमित्यर्थः । यथा(४) यो
विकल्पो यद्भावाभावसाधारणः स न(५) तेन विष-
येण विषयी, यथा गोविकल्पोऽश्व(६)भावाभाव-
साधारणत्वात्साश्वेन विषयेण विषयी, तथा (च) गो-
त्व(७)लक्षणं (न) गोविकल्पविषयो न वा गोत्वं वि-
धिरूपं तद्विषय इति । अत्र त(८)द्भावाभावसाधा-
रणत्वं यत्तदविषयत्वे हेतुकृतं तद्विकल्प्य दृश्यति ।
तद्यदीति(९) । गोविकल्पस्याश्वभावाभावसाधार-
णत्वमश्वविषयत्वमेव गोत्व(१०)लक्षणभावाभावासा-
धारणत्वमपि गोत्व(११)लक्षणाविषयत्वमेव वाच्यं, तथा

- (१) विषयेण—पुन० पु० पा० । (२) विषयेण—पुन० पु० पा० ।
(३) गोसु—पुन० पु० पा० । (४) यथा—वास्ति, पा० कलि० पु० पु० ।
(५) साधारण स—कलि० पु० पु० पा० ।
(६) गोविकल्प यथा—पुन० पु० पा० । (७) गोसु—पुन० पु० पा० ।
(८) अत्र य—पुन० पु० पा० । (९) तदा हीति—कलि० पु० पु० पा० ।
(१०) गोसु—पुन० पु० पा० । (११) गोसु—पुन० पु० पा० ।

कल्पता ।

च साध्याविशिष्टत्वं(१), तद्विषयत्वेनैव तद्विषयत्व-
साधनादित्यर्थः(२)। एवं गोत्वोपि विधि(३)रूपे वाच्यम् ॥

अथास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षा, तदाऽसाधारण्यम् ।
न ह्युदाहृतो गोविकल्पोऽश्वा(४)स्त्यादिविशेषमाका-
ङ्क्षति । नियमविधौ तु विरोध एव । न ह्यतद्विषयस्य
तद्विशेषनियमाकाङ्क्षा नाम, गोज्ञानस्याश्व(५)विशे-
पनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात् ।

दोषिति ।

वृत्तीये, अस्तित्वादिसामान्याकाङ्क्षोत्थापकत्वं, देशविशेषा-
दिनियततदाकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा । आद्ये, अपेति । असाधारण्यम्,
दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । तदेव विदूषोति । न हीति ।
विरोधाद्येत्पि द्रष्टव्यम् । अतद्विषयविकल्पस्य(६) तत्रास्तित्वा-
द्याकाङ्क्षाहेतुत्वायोगादिति । अन्त्ये, नियमेति । असाधारण्यं
चेत्यपि(७) द्रष्टव्यम् । न चतुर्थः, असिद्धेः । गोविकल्पस्यास्तित्वा-
द्याकाङ्क्षाहेतुताया अनुभवसिद्धत्वात्, क्वचिदजननस्य कार-
दोषितिटिप्पणी ।

मूले, असाधारण्यमिति । प्रकृतहेतोर्निश्चितसाध्यवति गोविक-
ल्पेऽश्वास्तित्वाद्याकाङ्क्षानुत्थापकतया स्वाकृततया असाधारण्य-
मित्यर्थः । असिद्धेरिति । गोविकल्परूपपक्षे गवास्तित्वाद्यास्तित्वाद्या-

(१) वै शेष्ये—पुन० पु० पा० । (२) साधनादिति भाव—पुन० पु० पा० ।

(३) गतेषु विषय—पुन० पु० पा० । (४) गोविकल्पोऽश्व—पुन० पु० पा० ।

(५) गोज्ञानस्यापि क हि० सु० पु० पा० ।

(६) अतद्विषयेति । गोविकल्पस्यापि विषयस्य । असाधारण्यो अस्मिन्साध्यवति जिज्ञासाहेतुत्वादिनि-
भाष ।—मुजानन्द ।

(७) असाधारण्यमित्येति । तथा चैवकारोऽप्यर्थ इति भाव । तत्र पूर्ववदेति विरोधस्य प्र-
सङ्ग, अथ साधारण्यस्य ते ध्येयम् ।—मुजानन्द ।

११ टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । ३७२

दीधितिः ।

पान्तर(१)विरहप्रयुक्तत्वात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

काङ्क्षानुत्थापकस्वरूपो हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु यो विकल्पो यत्रास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षानुत्थापयति स तेन विषयेण विषयी (न) भवतीति व्याप्तिर्विचक्षितेत्यत आह । अथास्त्यादीति । गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेनाश्वविषयत्वं यथा तथा (गो)गोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेन गवाविषयत्वं साध्यं, तत्र गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वमेव नास्ति, येनाश्वविषयत्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन गवाविषयत्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । एतदेवाह । न हीति । दृष्टान्त एवायमनुपपन्नः, साधनविकलत्वपर्यवसायित्वात्, सामान्यतस्तदाकाङ्क्षोत्थापकत्वस्य साधनस्यैव ततो व्याघृत्सेः, अत एवा(स्या)साधारण्यमित्यर्थः(२) । ननु तद्धर्मनियामकत्वं तद्विषयकत्वे(३) हेतुकर्तव्यमि(४)त्यत आह । नियमेति । गेहे गोष्ठे वा गौरिति तद्धर्मनियामकत्वं तद्विषयतया व्याप्तमतो विरोधात्तद्विषयतां न साधयतीत्यर्थः । विरोधमेव स्फुटयति । न हीति । ननु कथमयं विरोध इत्यत आह । गोज्ञानस्येति । अश्वविषयत्वेनैधोभयासिद्धये(५)त्यर्थः ॥

(१) कारणान्तरम्, तत्रास्तेषां धनतत्त्वानां हि ।—पुणानन्द ।

(२) ० यमिति भावः—पुन० पु० पा० । (३) तद्विषयमे—कनि० पु० पु० पा० ।

(४) कर्तव्य इ—पुन० पु० पा० । (५) विचक्षिते—कनि० पु० पु० पा० ।

तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनं चेत्, तद्यदि स्वरूपमेव
ततोऽसिद्धिर्दोषः । न हि गोविकल्पो गोस्वरूपं
नोपदर्शयतीति(१) मम कदापि सिद्धम्, तव चा-
द्यापि । उपाध्यन्तरं चेदनैकान्तः(२) । न हि यो य-
स्योपाध्यन्तरं नोपदर्शयेत् नासौ तदर्पीति(३) नियमः ।

दोषितिः ।

पञ्चमे त्वाह । तदीयेति । अनेकान्तः व्याप्यत्वासिद्धः(४) ॥

दोषितिः ।

न हीत्यादितो न नियम इति पदेन व्याप्तेरेव निषेधो दर्शितो
मूले, स च व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यतोऽत्रापि तथा व्याचष्टे । अनेकान्त
इति । तथा च उपनिषादे साध्ये व्याप्यत्वासिद्धेर्यमिचारित्वेपि तादा-
त्म्येन व्याप्यत्वासिद्धेः साध्यतेति भावः ॥

कल्पलताः ।

ननु गोविकल्पस्य गोस्व(५)लक्षणसदसत्त्वानुप-
दर्शकत्वाद्गोस्व(६)लक्षणाविषयत्वं सेत्स्यतत्स्थित आ-
ह । तदीयेति । सदसत्त्वं यदि गोस्वरूपमेव तदा त-
दनुपदर्शकत्वं हेतुः स्वरूपासिद्ध एवेत्यर्थः । ननु मया
तस्य गोस्वरूपानुपदर्शकत्वमभ्युपगम्यत एवेति कथं
स्वरूपासिद्धिरिति(७)त्यत आह । तत्रेति(८) । अद्यापि

(१) न प्रतिपादयतीति—पा० १ पु० । (२) चेदनैकान्त—पुन० पु० पा० ।

(३) तदर्पीति—पा० १ पु० ।

(४) अमे नियमाभावरूपे पदादनाश्रयमाभावरतया व्याचष्टे । व्याप्यत्वेति चेदिति । सर्वत्र
पदव्याप्यत्वाभावनैकान्त इत्यतो व्याचष्टे । व्याप्यत्वेति । अनुकूलतर्कानुवाच्य व्याप्यत्वेति प्रायः ।
अत एवापि अनुकूलतर्कशब्दा ननु नियम इति ।

(५) गोस्व—पुन० पु० पा० । (६) गोस्व—पुन० पु० पा० ।

(७) तत्रेति—पुन० पु० पा० । (८) तत्रेति—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

त्वया घञे क्रियमाणे(१) तत्स्वरूपानुपदर्शनं न साधि-
तमस्ती(२)त्यर्थः । ननु सदसत्त्वं न वस्तुरूपं येनासि-
द्धिः स्यात्, अपि तु सत्त्वासत्त्वयोस्तद्गतध(३)र्मयोरनुप-
दर्शकत्वं हेतुः स्यादत आह । उपाध्यन्तरमिति । धर्मि-
भिन्नमित्यर्थः । अनैकान्त इति । धर्मानुपदर्शकमपि
धर्म्युपदर्शकं भवत्येवेत्यनैकान्त इत्यर्थः । सन्दिग्धा-
नैकान्तिक इत्यन्ये । अनियममेव दर्शयति । न हीति ॥

ननु नियम एव । तथाहि । यन्न यत्समवेतधर्म(४)-
बोधनं न तत् तत्स्वरूपबोधनं, यथा गोविकल्पशब्दौ
तुरगे । तथा च तौ गव्यपि नीलत्वापेक्षयेति व्याप-

दीधितिः ।

बोधनत्वं बोधरूपत्वं, बोधजनकत्वं च, व्युत्पत्तिभेदात्(५),
तथा च विकल्पे धर्माबोधरूपत्वेन धर्मिबोधरूपत्वाभावः, शब्दे
च धर्माबोधकत्वेन(६) धर्मिबोधकत्वाभावः साध्य इति । अ-
यासिद्धौ हेतुर्गोधर्मगोत्वबोधनत्वात् तयो(७)रत(८) आह ।
नीलेति । तथा च यत्किञ्चिद्धर्माबोधनत्वं(९) हेतुर्न तु धर्ममा-
दीधितिटिप्पणी ।

बोधनपदस्य करणसाधनतायां विकल्पासंग्रहः, तस्य बोधरू-
पत्वात्, भावसाधने च व्यपदेशासंग्रहः, तस्य बोधस्वरूप-
त्वाभावात् आह । बोधनत्वमिति । व्युत्पत्तीति । उक्तोभयम्युत्पत्ते-

- (१) क्रियमाणेति—पुन० पु० पा० । (२) सतिमिति—पुन० पु० पा० ।
(३) सत्त्वमिति—कति० पु० पु० पा० । (४) यत्समवेतधर्म—पुन० पु० पा० ।
(५) व्युत्पत्तिभेदात्, भावकरणव्युत्पत्तिकृतपदस्यभेदात् ।—पुन० पा० ।
(६) धर्माबोधकत्वे—कति० पु० पु० पा० ।
(७) तयोः, गोविकल्पगोशब्दयोः ।—पुन० पा० । (८) तयोर्विपत्त—पुन० पु० पा० ।
(९) यत्किञ्चिदिति । तन्निष्पापज्ञर्गापाहकत्वमिति कतिवर्थ ।—पुन० पा० ।

कानुपलब्धिः । धर्मिवोधेपि(१) हि धर्माणां कस्याचि-
द्वोधः कस्यचिदवोधश्चेत्युपकारभेदान्नियमः स्यात्,
उपकारभेदश्च(२) शक्तिभेदान्नवेत् । न चैवं प्रकृते, अन-
वस्थाप्रसङ्गात् । ततः(३) शक्तेरभेदादुपकारभेदे(४)

दीधितिः ।

प्राबोधनत्वमिति भावः । नियमं(५) साधयति । धर्माति । ध-
र्माणां, मध्ये । एतदुक्तं भवति, ज्ञायमाने धर्मिणि धर्मस्य ज्ञानं
धर्मिणि(६) सत्तामात्रेण, धर्मिजनितज्ञानानुकूलोपकारशक्ति-
त्वेन वा, आद्ये अयुगपत्सर्वधर्मग्रहणघ्नौष्यं, अन्त्ये धर्मिणोप-
कारस्य जननं(७) स्वरूपेण, तदनुकूलशक्तिशक्तिशक्तित्वेन वा ।
आद्ये अविरोधात्सर्वत्रोपकाराधानाद्युगपत्सर्वग्रहणम् । द्विती-
येऽपि शक्तिरेका, अनेका वा । एका चेत् पूर्वोक्तम(८)नुवर्त्तते ।

दीधितिदिप्पणी ।

रेव प्रहृणादित्यर्थः । धर्माणां कस्य धर्मस्येत्यगन्त्वयादाह । मध्य इति ।
सामुदायिकार्थमाह । एतदुक्तमिति । सत्तामात्रेणेति । धर्मिणि वास्त-
वधर्माणां सत्ताऽस्तीत्येतन्नियन्धनं धर्मोऽपि तज्ज्ञाने भासत इत्यर्थः ।
धर्मिजनितेति । उपकारो व्यापारविशेषः । धर्मिणा धर्मज्ञानानुकूलो-
पकारविशेषो धर्मनिष्ठो जन्यत इति मत्तादित्यर्थः । तदनु-
कूलेति । तथाच धर्मिणाऽदौ शक्तिर्जन्यते शक्त्या च धर्मनिष्ठो-
पकार इति भावः । सर्वत्रेति । सर्वधर्मनिष्ठ एव ज्ञानानुकूलो-
पकारोऽपि स्यादित्यर्थः । एका सर्वधर्मोपकारजनिका । अनेका-
एकैकधर्मोपकारजनिका । पूर्वोक्तम् सर्वधर्मग्रहणप्रसङ्गम् ।

(१) धर्मिवोधे—पा० १ पु० ।

(२) उपकारभेदः—पुन० पु० पा० । उपकारभेदस्त्व—पा० १ पु० ।

(३) तच्च—पुन० पु० पा० । (४) उपकारभेदे—पा० १ पु० ।

(५) धर्मिजनितज्ञानानु-
धर्मिजनितेति । उपकारो व्यापारविशेषः । धर्मिणा धर्मज्ञानानुकूलो-
पकारविशेषो धर्मनिष्ठो जन्यत इति मत्तादित्यर्थः । तदनु-
कूलेति । तथाच धर्मिणाऽदौ शक्तिर्जन्यते शक्त्या च धर्मनिष्ठो-
पकार इति भावः । सर्वत्रेति । सर्वधर्मनिष्ठ एव ज्ञानानुकूलो-
पकारोऽपि स्यादित्यर्थः । एका सर्वधर्मोपकारजनिका । अनेका-
एकैकधर्मोपकारजनिका । पूर्वोक्तम् सर्वधर्मग्रहणप्रसङ्गम् ।

(६) धर्मिणि—वास्ति, पा० पुन० पु० । (७) जननं—पुन० पु० पा० ।

(८) पूर्वोक्तम्, युगपत्सर्वग्रहणम् ।—पुनःनन्द ।

-सर्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो वेति द्वयी गतिरिति प्रति-

दीधितिः ।

अनेका चेत् तज्जननापानेक(१)शक्त्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्था । धर्मिस्वरूपमात्राधीनत्वे(२) धर्मिकारणाधीनत्वे(३) वा शक्तैर्भेदानुपपत्तिः, शक्तियौगपथा(४)बोधोपकारस्य ज्ञानस्य च यौगपथभावइयकं, तदुक्तम्—

दीधितिटिप्पणी ।

अनेका चेदिति । प्रथमं धर्मिणा एकधर्मबोधानुकूला शक्तिर्भवति न कथमितरधर्मबोधानुकूला इत्येतदर्थं तादृशशक्तिजनकशक्त्यन्तरमात्रादित्यभ्युपेयम्, सापि कथं न जायते इत्यत्रापि शक्त्यन्तरं भास्तीत्यभ्युपेयं, एवं चेद्वनवस्थेत्यर्थः । न च यादृशी शक्तिः प्रथमं जायते सैव तदीयधर्मबोधानुकूलशक्तिजनिकेति वक्तव्यमतो नानवस्थेति वाच्यम् । तेन धर्मिण एव तादृशशक्तिनां तुल्यत्वोपगमेऽनवस्थादानात्, धर्मिणि तादृशशक्तिजनकशक्तिः प्रथमं जायते न त्वन्यधर्मानुकूलेति विचारेणानवस्थापर्ययसामानात् । नभ्येता अनेकशक्तयो न शक्त्यन्तराधीना वक्तव्या येनानवस्थास्यात्, किन्तु ताः शक्तयो धर्मिस्वरूपमात्रादेव भवन्तीति वक्तव्यमत आह । धर्मिस्वरूपेति । शक्येति । तथाच कथं विभिन्नाः शक्तय इति मत, इतरकारणामावात्तस्मिन्स्तद्वितीयक्षण एव वा सर्वा जनयितव्याः, तथाच लाघवात्ता एका एव कल्पयन्त इति भावः । भेदोपपत्तावपि दोषमाह । शक्तियौगपथाच्चेति । तथाच तदेव पूर्वोक्तदूषणमिति भावः । एकोपकारक इति । एक उपकारको यस्य तादृशो, धर्मं प्राह्य इत्यर्थः ।

(१) तज्जननापानेक-पुनः पु० पा० । तज्जननाप, अनेकशक्तिजननाप ।-पुनानन्दः ।

(२) धर्मिस्वरूपमात्राधीनत्वेन-कति० पु० पु० पा० ।

(३) धर्मिकारणाधीनत्वेन-कति० पु० पु० पा० । अनिलो भावहेतुर्नेति मतपुनस्त्याह ।

धर्मिकारणेति ।-पुनानन्दः ।

(४) ननु तत्र धाकत्ररूपादानेन स मयीवेदक मयापि किञ्चिदात्म्यमत आह । शक्तिरैव उपपत्तिरिति ।-पुनानन्दः ।

बन्धसिद्धिः। दुष्टप्रयुक्तमेतत् (१)। उपाधितद्वतां भेदे प्रतिनि-
यतसामग्रीबोध्यत्वादेव तदयौगपद्ये बोधाबोधोपपत्तेः ।
प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वस्यापि स्वभाववैचित्र्यनिब-
नत्वात्, तस्यापि स्वकारणाधीनत्वात्, तस्याप्यन्वयव्य-
तिरेकसिद्धत्वात्, तस्यापि कार्योन्नयत्वादिति ।

दीधितिः ।

एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारास्ततोऽपरे ।

दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्गृहे सकलग्रहः (२) ॥ इति ।

टीकाकारोपदर्शितस्तु ग्रन्थो (३) विस्तरभवाच्चेद मस्तूपत
इति प्रमाणटीकायामेवानुसन्धेय इति । तस्य स्वभा (४) वैवि-
ध्यस्य (५) । स्वकारणोति जन्य (६) मुपाधिमाधिकृत्य । तस्य का-
रणस्य । स्यादेतत्, सिद्धे बोधकसामग्रीप्रतिनियमे (७) तन्नि-
यामकस्वभाववैचित्र्यमास्थेयं, तदे (८) व तु कुत इत्यत आह ।
तस्यापीति । तदा (९) व्यवहितस्य शुणीभूतस्यापि सामग्रीम-
दीधितिदिप्यर्णा ।

अयमर्थः, प्राह्यधर्माणामेक एव यदि बोधानुकूलोपकारकः स्वोक्रियते
तदा ततो हेतोर्नापरे तत्रोपकाराः, तथाच तस्मिन्व्यतिकरिद्धर्मं दृष्टे
सति ये धर्मा न दृष्टाः तत्कालं वास्तवं न ज्ञाताः तेषामपि निखिल-
धर्माणां तादृशव्यतिकरिद्धर्मग्रहकाले ग्रहः स्यादित्यर्थः । धर्मधर्मिणो-
रभेदे धर्मिबोधे यावद्धर्माबोधोऽनुपपन्न इत्यत आह । बोधाधितद्वतां

(१) इ मयुक्तमेतत्—पुन० पु० पा० ।

(२) पाठे, धर्मिणि । एकोपकारके, धर्मिणिष्टे पकारानुकूलैकशाक्तिमति । तत एकस्व धर्मेषु स्-
कानानुकुला अपरे, निशानिना, नोपकारा वव तु शक्यन्ते । तस्मिन् धर्मिणि, वेददृष्टरत्नरे धर्मिण
दृष्टे, तेषां सकलानां धर्माणां ग्रहमसक्त इति । — गुणानन्द ।

(३) पन्था—पुन० पु० पा० । (४) तस्य भा—कालि० पु० पु० पा० ।

(५) निबन्धनोपसर्जनतपोपारिधितस्य पराम ईशवासुकुटकादाह । तस्य स्वभाववैचित्र्यप्रत्येते ।
एवमपेति । — गुणानन्द । (६) निवेष्टेषु धर्मिणु कारणाभावादाह । जन्यामिति । — गुणानन्द ।

(७) बोधकसामग्रीप्रतिनियमे—पुन० पु० पा० ।

(८) तद, बोधकसामग्रीप्रतिनियमस्य सिद्धत्वम् । — गुणानन्द ।

(९) तदा तदर्थमेव । — गुणानन्द ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । ३८५

दीधितिः ।

तिनिपमस्य परामर्शो योग्यतावकात् । कार्यम् धर्मिणि गृह्यमाणे
कदाचिदेव कस्यचिदुपाधेर्ग्रहः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारण-
त्वग्रहेपि अपरिहृश्यमानकारणस्य कथं सिद्धिरित्यत आह ।
तस्यापीति । इत्यपि केचित्(?) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भेद इति सूत्रम् ॥

कल्पलता ।

ननु यद्यत्समवेतं धर्मं नोपदर्शयति तज्ज्ञानं तम
पि नोपदर्शयतीति(१) नियम एव । तथा चायं गौ-
रिति विकल्पः शब्दो वा गोमतं नीलादि नोपदर्श-
यत्यतो गामपि नोपदर्शयति । तत्समवेतधर्मविषय-
ता(२)व्याप्या तद्विषयता, सा च(३) गोविकल्पश-
ब्दाभ्यां निवर्त्तमाना(५) तद्विषयतामादाय निवर्त्तत
इत्यर्थः । व्याप्तिमेव द्रढयति । धर्मिषोधेति(६) । ध-
र्माणामिति । धर्माणां मध्य इत्यर्थः । उपकारेऽप्यु(७)-
पकारापेक्षायाम् शक्तावपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था-
भयेन धर्मिधर्मयोर्ग्रहे(८) ग्राहकाणां समानैव शक्ति-
रिति धर्मिणि गृह्यमाणे तद्गताः सर्व एव धर्मा गृह्येर-

(१) केचिदिन्द्रविभीषण्यु काचिकार्योन्नेयवादिन्द्रयैवेत्येव वस्तुमईत्वमित्यदि ।—युवा-
नन्द । तद्येतिशब्देन अत्रादिस्यस्य परामर्श इत्यस्त्वम इति केचिद ।

(२) ननु यद्यत्समवेतधर्मं नोपदर्शयतीति—कनि० पु० पु० पा० ।

(३) तत्समवेतधर्मविषयतया—कनि० पु० पु० पा० ।

(४) तद्विषयता च—कनि० पु० पु० पा० ।

(५) व्यापनीयता—पुन० पु० पु० पा० ।

(६) धर्मिषोधे इति—पुन० पु० पु० पा० ।

(७) उपकारे इ—कनि० पु० पु० पा० ।

(८) धर्मिधर्मयोर्ग्रहे—पुन० पु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

ज्ञतो धर्म्यपि न(१) गृह्यत इत्यायातम् । अत्र च विकल्पशब्दानां स्वलक्षणाविषयत्वमात्रं परस्योद्देश्यं, न तु व्यावृत्तिविषयत्वमपि, तत्परत्वे मानस्यानुपदर्शनादित्यवधेयम् । उपाधितद्वयमिति(२) । भेदस्य बहुशः साधितत्वादिति भावः(३) । तद्यौगपद्य इति । धर्मिग्रहधर्मग्रहसामग्र्योर्यौगपद्य इत्यर्थः । ननुक्तं सामानशक्तिकथमतः प्रतिनियतसामग्रीवेषत्वमेव कथमत आह । स्वभाव(४)वैचित्र्येति । ननु विचित्रस्वभाव एवानुपपन्न इत्यत आह । स्वकारणेति ॥

यत्तु शक्तेरभेदादित्यादि, तत्तदा शोभेत यदि धर्मि(५)मात्राधीनस्तद्बोधमात्राधीनो वा तावन्मात्र-

दंभितिः ।

तद्बोधेति । यद्यपि धर्मबोधस्य धर्मिबोधाधीनत्वे धर्माबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तं(६), तथापि(७)

दीधितिदिष्णो ।

धर्मिबोधाधीनत्व इति । प्रकृतापाद्ये सत्यपीति(८) शेषः । सुदूरं इति । यत् स्वया तत्तदा शोभेतस्यनेनानीतम् । नद्याद्य कथं तत्तदेत्यादौति, यावद्धर्मबोधजनकस्य यावद्धर्मविषयत्वाभावादित्यर्थः । तथापीति । धर्मिबोधे यावद्धर्ममाने भवत्विति कृत्वा तत्र निरस्यते, किन्तु

(१) धर्म्यपि—पुण० पु० पा० ।

(१) उपाधितत्वादिति—पुण० पु० पा० ।

(२) सादित्यर्थ—पुण० पु० पा० ।

(४) अभाव—पुण० पु० पा० ।

(५) धर्म—पा० १ पु० ।

(६) एतेनैव धर्मिबोधस्य धर्मिबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तम्, धर्मिबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तम्, धर्मिबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तम् ।

(७) तथापीति । यस्तु तस्तु यत्नमेति विकल्पश्चेति बोधनपदं करणसाधयामिति सूत्रमिदं ।
निक-पुण्यात १ । (८) सतीति—इति दुष्कः पाठः ।

टिप्पणीसमलङ्कृतदोषिति—कल्पलताख्यटीकाग्रयविभूषितः । ३८७

(१)बोधसामग्र्यधीनो वा यावदुपाधिभेदबोधः(२)
स्यात्, न चैवम् ।

दीधितिः ।

पुणपदशेषधर्मग्रहापादकत्वाभावात्(३)न्निरस्यत(४) इति भावः ।
तावन्मात्रम् धर्मिमात्रम्(५) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

एतावदुक्तौ धर्मिबोधानन्तरं यावद्दर्मबोधरूपानिष्टनिघारणार्थमेधे
त्यर्थः । तान्मात्रपदस्य तद्बोधपरामर्शकत्वे मूलीयबोधपदानर्प-
क्यमत आह । तावन्मात्रमिति ॥

कल्पलता ।

शक्तेरभेदादुपकाराभेदे(६) सर्वोपाधिसहितबो-
धोऽबोधो वेति दूषयति । यच्छिति । यद्यपि धर्मिमा-
त्राधीनत्वे तद्बोधाधीनत्वे(७) च यौगपद्यबोधनिघमो
न भवति, तथापि तदपि नेध्यत(८) इति भावः ॥

एतेन भेदाद्धर्मिणः प्रतीतावपि शब्दालिङ्गद्वारा

दीधितिः ।

एतेन धर्माणां भिन्नसापग्र्यबोधवत्त्वेन । भेदाभेद(९)प्रतीति-

दीधितिटिप्पणी ।

भेदाभेदित्यादि । तथा च मूले धर्मिणः प्रतीतो धर्माणां तद्भेदनि-

(१) तन्मात्र—पा० १ प्र० ।

(२) यावदुपाधिभेदः—पा० २ पु० ।

(३) तत्र, तदपि ।—पुणानन्द ।

(४) धर्मिज्ञानस्याशेषधर्मग्रहापादकलात्तेद्विकल्पस्यग्राह्यधर्मपदस्यपादकलाभावाद्धर्मिबोध-
त्वं निरस्यमित्यर्थः ।

(५) धर्मिमात्रमिति । यद्यपि धर्मिभ्यामि कल्पविकल्पितवृत्तानि भावे न धर्मिमात्रबोधसापग्री-
त्वं, तथापि बोधसापग्रीमात्रार्थजत्वे तात्पर्यम् ।—पुणानन्द ।

(६) उपकारभेदे—पुण० पु० पा० । (७) तद्बोधसाधिवत्त्वे—पुण० पु० पा० ।

(८) नेतव्य—पुण० पु० पा० ।

(९) भेदाद—पुण० पु० पा० ।

धर्माणां चेदप्रतीतिः, इन्द्रियद्वारापि माभूदित्यादिकं
 तु कर्ण(१)स्पर्शे कटिचालनमपास्तम् । तत्तदुपाध्युपल-
 म्भसामग्रीविरहकाले प्रसञ्जितस्येष्टत्वात् । विचित्रश-
 क्तित्वाच्च प्रमाणानाम्, लिङ्गस्य प्रसिद्धप्रतिबन्धप्रति-
 सन्धानशक्तिकत्वात्, शब्दस्य समयसीमविक्रमत्वात्,
 इन्द्रियस्य त्वर्थशक्तेरप्यपेक्षणात् । न तु सम्बन्धोऽर्थ
 इत्येव प्रमाणैः प्रमाप्यते(२), अतिप्रसङ्गात् ।
 यस्य तूपाधेरुपलम्भ एव येन(३) धर्म्युपलभ्यते

दीधितिः ।

रित्यन्वयः । प्रमाणानां धर्मिबोधकत्वाविशेषे धर्मबोधकत्वाबो-
 धकत्वलक्षणो विशेषः कुतस्त्य इत्यत आह । विचित्रेति । प्रति-
 सन्धानम् पक्षधर्मतानिश्चयः । अर्थस्य शक्तिः योग्यतादिः । अति-
 प्रसङ्गात् रूपादिप्रतीतौ रसादेरपि प्रत्यपप्रसङ्गात् । एकस्येव
 सर्वेषामपि धर्माणामग्रहे धर्मिग्रहणापाचिरत आह । यस्य त्वि-
 ति । येन श्रद्धाणेन(४) । यथा पृथग्माणे एव रूपे नयनेन

दीधितिदिष्पणी ।

बन्धना श्वेदप्रतीतिरित्यर्थः । मन्मते तु तयोर्भेदनिबन्धनमेव प्रती-
 तिकमुच्यते इति भावः । योग्यतादिरिति । रूपे चक्षुर्ग्रहणयोग्यतादिरि-

(१) माभूदित्यादिकं—पा० १ पु० । (२) प्रत्याप्यते पा० १ पु० ।

(३) येन प्रमाणेन—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) यस्य त्वस्य धर्मिपरत्वस्य तृतीयायाः प्रकारत्वपरत्वस्य च धर्म निराकरोति । येन प्रमा-
 नेनेति ।—पृथगानन्दः ।

दिष्णीसमलङ्कृतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाप्रथमिभूषितः । ३८९

तस्यानुपलम्भे स तेन नोपलभ्यते इति परं(१) यु-
ज्यते, सर्वोपाध्यनु(२)पलम्भे वा, तथा च सिद्धसा-
धनमिति(३) सङ्क्षेपः ।

दीधितिः ।

द्रव्यं, व्यापकतावच्छेदके च लिङ्गेन व्यापकमिति(४) । सः
धर्मो(५) । सर्वोपाध्यनुपलम्भे वा स नोपलभ्यत इति युज्यते ॥

दीधितिदिष्णी ।

त्यर्थः । द्रव्यं, उपलभ्यते इति शेषः । व्यापकतावच्छेदके च, गृह्यमाणे ॥

कल्पलता ।

भेदादिति । धर्म(६)धर्मिणोभेदादित्यर्थः । शब्द-
लिङ्गाभ्यां यथा बह्वे रूपपरिमाणादिकं न गृह्यते, किं
तु वह्निस्वरूपमात्रं, तथा प्रत्यक्षमपि धर्मिमात्राविषय-
मस्तु, प्रमाणानां तुल्यप्रतिभाससामान्या(७)दिति
भावः । शब्दलिङ्गस्वाभाव्यं कर्णस्पर्शः, तद्वदेव प्रत्य-
क्षस्वाभाव्यापादनं कटिचालनम् । यद्वा यावद्धर्माणा-
मग्रहणं कर्णस्पर्शः, तद्वदेव धर्मिणोऽप्यग्रहणापादनं
कटिचालनम् । यद्वा यावद्धर्मविशिष्टधर्म्यग्रहणं चेदि-
ति कर्णस्पर्शः, तदा विकल्पाना(८)मतद्व्यावृत्तिविष-
यतापादनं कटिचालनम् । यथा शब्दलिङ्ग उपाधि न
गृहीतः(९), तथा प्रत्यक्षमप्युपाधि न गृहीयान्दित्या-

(१) नोपलभ्यत इति—पुण० पु० पा०, पा० १ पु० ।

(२) सर्वोपाध्यनु—पा० १ पु० ।

(३) भर्मिणोभेदात्प्राप्तकाले धर्मिणोभेदात्प्राप्तने सिद्धधातुमिति ।

(४) व्यापकमित्यादि—पुण० पु० पा० ।

(५) व्यापकत्वमपि निपाकरोति । सः धर्मिति ।—पुणावन्द ।

(६) धर्मि—पुण० पु० पा० ।

(७) सावर्था—पुण० पु० पा० ।

(८) विकल्पाना—क ति० पु० पु० पा० । (९) ग्राहित्य—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

(१)पादने चैव्यधिकरण्यान्मूलशैथिल्यमुक्त्वा इष्टापाद-
नमाह । तत्तदिति । तर्कमूलव्यासावुपाधिमाह । विचि-
त्रेति । शक्तिवैचित्र्यात् तुल्यप्रति(२)भासनिघम इत्य-
र्थः । विचित्रशक्तिकत्वमेवा(३)ह । लिङ्गस्येति । प्रसि-
द्धो दृढतरप्रमाणावधारितो यः प्रतिबन्धस्तत्प्रतिस-
न्धानं पक्षघर्मे सैव शक्तिर्यस्येत्यर्थः । समयः सङ्केतः
सैव सीमा मर्यादा तदायत्तो(४) विक्रमः प्रवृत्तिर्यस्ये-
त्यर्थः । अर्थशक्तेरिति । अर्थशक्तिः इन्द्रियसन्निकर्षः(५),
तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षादि(६)जन्यं ज्ञानं(७) प्रत्य-
क्षमतो यायाद्भिरुपाधिभिः सन्निकर्षस्तावदुपाधिवि-
शिष्टस्य घर्मिणो ग्रहणं स्यादेवेत्यर्थः । ननु रूपस्पर्श-
सङ्ख्यापरिमाणादिविशिष्टस्यैव बहुव्याप्यो धूमः श-
ब्दश्च वस्तुगत्या तावदुपाधिविशिष्ट एव सङ्केतित
इति तावदुपाधि(८)विशिष्टघर्मिग्रहः स्यादित्यत
आह । न त्विति(९) । तावदुपाधिवैशिष्ट्येन न
व्यापकता न वा वाच्यतेत्यर्थः । यद्वा ननु यावदुपा-
धीन्द्रियसन्नि(१०)कर्षं चेत्तावतामुपाधिनां(११)ग्रहणं,
तदा सर्वापाधिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेणापद्यत इत्यत
आह । न त्विति । तत्रापि दृष्टान्ति(१२)कानुविधाना-

(१) दिव्यता—पुन० पु० पा० ।

(२) तुल्या—कालि० पु० पु० पा० ।

(३) शक्तिरूपता—पुन० पु० पा० ।

(४) मर्यादायतो—पुन० पु० पा० ।

(५) अर्थशक्तिरिन्द्रियसन्निकर्षं—नारि० कलि० पु० पु० ।

(६) सन्निकर्षं—पुन० पु० पा० ।

(७) ज्ञानं—नारि० कलि० पु० पु० ।

(८) तावदुपाधि—कालि० पु० पु० पा० ।

(९) नत्विति—पुन० पु० पा० ।

(१०) यावदुपाधीन्द्रियसन्नि—पुन० पु० पा० ।

(११) वेत्तावदुपाधी—पुन० पु० पा० ।

(१२) दृष्टान्ति—पुन० पु० पा० ।

कल्पलता ।

निषम इत्यर्थः । व्यापकतावच्छेदकस्य शक्यतावच्छे-
दकस्य वा बह्वित्वादेरुपलम्भ एव लिङ्गशब्दाभ्यां ब-
ह्विभासते इति तदनुपलम्भे बह्विर्न भासतां सर्वोपा-
ध्यनुपलम्भे वा बह्विर्न ताभ्यां भासतामिति(१) चेत्
साध्यते, तदा सिद्धसाधनमित्याह । यस्येति । येन
प्रकारेणेत्यर्थः(२) । सर्वेति । कस्याप्युपाधेरनुपलम्भ
इत्यर्थः ॥

स्यादेतत् । यदीन्द्रियेण समानविषयावेव लिङ्ग-
शब्दौ, ततः प्रतिभासभेदोऽनुपपन्नः । एकविषयत्वं हि
प्रतिभासाभेदेन व्याप्तं सव्येतरनयनदृष्टवत् दृष्टम्, न
चेह तथा, यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि देशकालावस्थानि-

दीधितिः ।

समानविषयत्वं व्यापारानुबन्धितया । प्रतिभासेति(३) ।
प्रतिभासस्य भेदो न्यूनाधिकविषयत्वं(४), तद्विरह(५)श्चाभेदः,
तद्याप्यमित्यर्थः । दृष्टवदिति सप्तमीसमर्थादिति । नपनाभ्यां(६)
दीधितिःटिप्पणी ।

अभेदपदेन तद्विरह उक्तः । मूले दृष्टमिति व्याप्तमित्यनेनाश्वयि,
नयनदृष्टं घटाद्येव न तु विषयत्वम्, अतः प्रथमान्तसमर्थाद्वितिरनुप-
पन्नेत्यत आह । सप्तमीसमर्थादिति । नपनाभ्यामिति । तथा च मूले-

(१) तदनुपलम्भे वा बह्विर्न ताभ्यां भासतामिति—कालि० पु० पु० पा० ।

(२) येन प्रकारेणेत्यर्थः—नरणि पा० कालि० पु० पु० ।

(३) प्रतिभासेति—वर्णित पा० कालि० पु० पु० ।

(४) समानविषयत्वेति श्याकिकृत प्रतिभासभेदोऽस्त्यैव सर्वत्र, लिङ्गशब्दयोश्च जातिक्रमेण
न्यत आह । न्यूनाधिकेति ।—गुणानन्द ।

(५) प्रतिभासाभेदेनेवपथाभेदाद्यर्थमाह । तद्विरह इति ।—गुणानन्दः ।

(६) नपनाभ्यां, गोलकाभ्यां । तेन न बह्वुक्तेतश्च दर्विरोधः । तत्रये गोलकस्यैव भाइकत्वात् ।
—गुणानन्दः ।

यत्तानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति, न
 तथा शब्दे लैङ्गिकविकल्पेपि(१) । तत्र हि विजातीय-
 व्यावृत्तमिव परस्पराकारसङ्कीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षा-
 परिचितं किञ्चिद्रूपम्!(२)भासमानमनुभवविषयः, न
 चोपायभेदमात्रेण(३) प्रतिभासभेद उपपद्यते, न हि
 प्रतिपत्त्युपायाः प्रतिपत्त्या(४)कारं परिवर्त्तयितुमीशते, न

दीधितिः ।

दृष्टे नयनयोरेकविषयत्वं प्रतिभासाभेदश्चेति । चेतासि ज्ञाने ।
 विजातीयव्यावृत्तमिवेति । व्यावृत्तर्क(५)गोस्वादिस्फूर्तावपि व्या-
 वृत्तेरस्फुरणात् । एतच्च गोस्वादेर्विधिरूपतामते । व्यावृत्तिरूप-
 तानये तु व्यावृत्तकधर्मा(६)स्फुरणात् । परस्परेति । सजातया-
 न्तराद्यावृत्तेरस्फुरणात् । अस्फुटमिति असाधारणधर्मास्फुर-
 दाधितिः ।

सध्यतदितरनयनाभ्यां दृष्टवदिति विग्रहः । इय कथं सङ्गतमत आह ।
 व्यावृत्तकेति । व्यावृत्तमित्यनेन व्यावृत्तिविशिष्टो वृत्त्यते, तथा च
 विशेषणभाववृत्त एव विशिष्टाभावः । विधिरूपतामते इति । इतर-
 व्यावृत्तिरूपतामते गोत्वस्फुरणादेव व्यावृत्तिविशिष्टानां स्फुरणात्
 सादृश्यसादृश्यतेः । ननु निषेधरूपतास्फुरणे कथं सङ्गतिः अत आह ।
 व्यावृत्तीति । तथा च व्यावृत्तकधर्माद्यस्फुरणानियन्धनमेव सादृश्यमिति

(१) शब्दलैङ्गिकविकल्पेपि—पुण० पु० पा०, शब्दलैङ्गिकविकल्पेषु—पा० १ पु० ।

(२) किञ्चिद्रूपम्—पुण० पु० पा० ।

(३) चोपायभेदमात्रेण—पाठ । तत्पक्षे न चोपायभेदमात्रेणैव प्रतिपत्त्युपायो-
 त्पादितेत्यादि ।

(४) प्रतिपत्त्या—पुण० पु० पा० ।

(५) भगोत्ववृत्तेरेव गोत्वकल्पे विजातीयव्यावृत्तेर्भासित्येवसाधुप्रतिभासादृश्यत्वं ।
 व्यावृत्तकेत्यादि ।—पुणानन्द ।

(६) व्यावृत्तकधर्मेति । व्यावृत्तिरूपस्यापि गोत्वस्य स्वकल्प एव तैः प्रकारत्वोरगममदिति
 भावः ।—पुणानन्द ।

दिष्पणासमलङ्कतदीधिति-कल्पलताख्यटीकाद्वयविभूषितः । ३९३

चैकं वस्तुं ह्याकारमिति प्रतिबन्धासिद्धिः । अस्य प्रयोगः, योऽयं(१) क्वचिद्दस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतः प्रतिभासो नासौ तेनैकविषयो यथा घटग्रहणात् पटप्रतिभासः(२), तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतः प्रतिभासो विकल्पकाल इति ।

दीधितिः ।

णात् । त्रैयधिकरण्यं निरस्यन्नाह । अस्य प्रयोग इति । क्वचिद्दस्तुनीति गत्किञ्चिद्विषयापेक्षया न्यूनत्वस्य लाभाय, तथा च यो यत्प्रतिभासविषयात्किञ्चिद्दस्त्वविषयको नासौ तद्विषयविषयक इति व्याप्तिः ॥ ~

दीधितिदिष्पणी ।

भाषा । व्यावृत्तिरूपतेति । व्यावृत्तिरूपतामतेपि व्यावर्तकस्फूर्तो व्यावृत्तस्फुरणाङ्गीकाराद्वावर्तकेत्यपरे । त्रैयधिकरण्यम्, यदीन्द्रियेणेत्यादौ ॥

कल्पलता ।

यथेन्द्रियं स्वलक्षणविषयं तथा लिङ्गशब्दावपि यदि तद्विषयौ स्यातां तदा प्रतिभासवैलक्षण्यं न स्यात्, अतस्तौ(३) (न) स्वलक्षणं स्पृशत इत्याह । स्यादेतदिति । यथेत्यादिना प्रतिभासभेदमेव स्फुटयति । परिवर्त्तयितुम् अन्यथाकर्तुम् । ननु वस्तुस्वाभाव्यमेव द्विरूपमस्तु भिन्नप्रमाणप्रतिभासं येन स्यादित्यत आह । न चैकमिति । प्रतिबन्धेति । यद्वाधाभाषसाधारणं(४) तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमिति प्रतिबन्धासि-

(१) यो य—पा० २ पु० ।

(२) यथा घटप्रतिभास—पा० २ पु० ।

(३) इयतस्तौ—पुन० पु० पा० ।

(४) यद्वाधाभाषण—पुन० पु० पा० ।

कल्पता ।

द्विरित्यर्थः । भावाभावसाधारणत्वस्यैव(१) हेतोरनेन प्रकारेण प्रपञ्चनम् । अस्य प्रयोग इति । अयं(२) प्रपञ्चकार्थः प्रयोगमारोप्य ददर्शत इत्यर्थः । एतत्प्रतिबन्धाधीनः प्रयोगो वेत्यर्थः । वस्तुनीति स्फुटार्थम्, प्रत्यक्षप्रतिभासत्वावच्छिन्नाद्वै(३)परीत्यं न विवक्षितं, तेन(४)दृष्टान्तासिद्धिः, अन्यथा परप्रतिभासस्यापि प्रत्यक्षप्रतिभासत्वावच्छिन्नाद्वैपरीत्यासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् । गवीति । स्वलक्षणे यः प्रत्यक्षप्रतिभासः निर्विकल्पकं, तद्विपरीतं सविकल्पकमिति न तस्य स्वलक्षणविषयतेत्यर्थः ॥

इदमप्यवद्यम् । चित्राचित्रप्रतिभासाभ्यां मियो विरुद्धाभ्यामेकनीलविषयाभ्यामनैकान्तात् । न हि चित्राध्यक्षे यन्नीलं चकास्ति तदेव पश्चान्न केवलं तदैव वा पुरुषान्तरस्य । येनाकारैकैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव

दीधितिः ।

परेषां भावानां क्षणिकत्वादाह । तदैवेत्यादि(४) । येना-

दीधितिद्विषयी ।

येनाकारेणेति मूलं, नीलं चित्रमित्येकस्य, इदं नीलमित्यपरस्य च ज्ञानम्, विषये नीले यद्भवता द्यमिचारे दृष्टं तत्प्रकृते भास्ति, प्रकृते हि येन नीलत्वप्रकारेण कर्मयोश्चित्राचित्रप्रतिभासयोरैकविषयत्वमस्ति तेन प्रकारेण विभिन्नविषयतारूपो विरोधो

(१) भावाभावसाधारणत्वस्यैव—पुन० पु० पा० । (२) अयं—पुन० पु० पा० ।

(३) प्रत्यक्षप्रतिभासत्वात्—पुन० पु० पा० ।

(४) तदैवेत्यादि—कनि० पु० पु० पा० ।

विरोधो येन च विरोधो न तेनैकविषयत्वम् ,
धर्मान्तराकारेण विरोधो नीलमात्राकारेण(१) चैक-
विषयतेति चेत्, नन्विहापि धर्मान्तराकारेण विरोधो
गोत्ववत्पिण्डमात्राकारेण(२) चैकविषयतेति(३) ता-
वन्मात्रनिराकरणेऽसिद्धो हेतुः । पूर्वत्र सिद्धसाधनम् ।

दीधितिः ।

कारेण, नीलत्वेन । येन विरोधः, चित्रत्वेन । अयैवं यत्प्रतिभास-
विषययदर्याविषयको यः प्रतिभासो नासौ तेनार्थेन तत्समान-
विषय इति पर्यवसिता व्याप्तिः, तथा च यदि प्रत्यक्षविषयगो-
त्ववत्पिण्डाविषयत्वं हेतुक्रियते तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्यक्ष-
वच्छब्दादिविकल्पस्यापि गोत्ववत्पिण्डविषयत्वोपगमात् । अथ(४)
प्रत्यक्षविषयदेशादिनियमाविषयत्वं, तदा सिद्धसाधनम्, देशादि-
नियमेनार्थेन प्रत्यक्षसमानविषयताविरहस्य शब्दादिविकल्पेऽस्पा-
धिरभ्युपगमादित्याह, नन्विहापीत्यादिना । धर्मान्तरम् देशका-
लनियमादि । तावन्मात्रम् गोत्ववत्पिण्डाकारेणैकविषयत्वम्(५) ।
पूर्वत्र पूर्वाभिहितधर्मान्तराकारेणैकविषयतानिराकरणे ॥

दीधितिटिप्पणी ।

नास्ति, उभयोरेव नीलत्वप्रकारकत्वात्, तथा च नीलत्वमादाय न
हेतुसत्त्वमित्यर्थः । येन चेति । तथा च एतत्प्रकारकत्वमादाय साध्य-
त्वापि सत्त्वमिति न व्यभिचारः । यदर्थविषयकस्यैव यत्पदेन किं
गोत्वकल्पं उक्तं, किं वा इतरदित्याह दीधितिः, तथाच यदीति । नियमः
प्राप्तोपाधिनियमः ? । समुदायार्थे व्याख्यानपदार्थे तथा सङ्गमयति ।
धर्मान्तरमिति । गोत्ववत्पिण्डेत्यादेः पूर्वाभिहितादित्यर्थः ॥

- (१) नीलविषयाकारेण-पा० ३ पु० । (२) गोत्वपिण्डाकारेण-पा० ३ पु० ।
(३) चैकविषयत्वमिति-पा० ३ पु० । (४) अथ-नास्ति पा० कलि० पु० पु० ।
(५) तावत्पदस्यानुपपत्तेरिति । गोत्ववदिति ।

न हि शब्दलिङ्गविकल्पकाले देशकालनियमादयो-
पि(१) सर्व एव धर्मविशेषा विषयभावमासादयन्ती-
त्यभ्युपगच्छामः ।

॥

कल्पलता ।

एकमेव नीलं समस्तचित्रपटदर्शिना चित्रत्वेन संभू-
तापरभागपटदर्शिना चाचित्रत्वेन(२) प्रतीयते, तत्र(३)
प्रतिभासभेदेपि न विषयभेद इत्यनेकान्त इत्याह ।
चित्राचित्रेति(४) । यद्यपि तत्र नीलेऽचित्रबुद्धिर्भ्रान्ता,
तथापि प्रतिभासभेदोऽभ्येवेत्यर्थः । ननु चित्रत्वाचि-
त्रत्वाभ्यां विरोधो नीलत्वेन चैकविषयतेति न तत्रा-
नैकान्तिकमिति जङ्गते । येनेति । गोत्वब्रह्मक्तिविषय-
तया समानविषयत्वं माध्यामः, प्रतिभासभेदश्च
देशकाल(५)नियतत्वानियतत्वस्फुटास्फुटत्वादिभिः
त्वदुपदर्शितरिति तुल्यमिति परिहरति । नन्विहा-
पीति । तावन्मात्रेति । शब्दलिङ्गविकल्पानां स्वलक्ष-
णविषयतानिराकरणे प्रतिभासभेदो हेतुः(६) स्वरू-
पासिद्धः(७), वस्तुनि सर्वेषां समानप्रतिभासत्वादि-
त्यर्थः । पूर्वञ्चेति(८) । देशकालनियमाद्रिपु प्रतिभा-
सभेदेन भिन्नविषयत्वं यदि साध्यते तदा सिद्धसाध-
नं, न हि ये देशावच्छेदाः प्रत्यक्षेण भासन्ते (ते)
शब्दलिङ्गाभ्यामपीत्यर्थः ॥

(१) नियमादय-पा० २ पु० ।

(२) दर्शिना चाचित्रत्वेन-पुण० पु० पा० ।

(४) चित्राचित्रेति-पुण० पु० पा० ।

(६) व्युत्-पुण० पु० पा० ।

(८) पूर्वञ्चेति-पुण० पु० पा० ।

(३) तत्र तत्र-पुण० पु० पा० ।

(५) प्रतिभासभेदश्च-पुण० पु० पा० ।

(७) स्वरूपासिद्धे-पुण० पु० पा० ।

ननु धर्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः कथम् ।
न कथञ्चित् । यथा यथा हि धर्माः प्रतिभान्ति(१)
तथा तथा स्फुटार्थ(२)प्रतिभानव्यवहारः, यथा यथा
च धर्माणामप्रतिपत्तिस्तथा तथा प्रतिभानस्य(३)

दीधितिः ।

प्रत्ययानां स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं स्फुटास्फुटार्थावगाहि-
त्वं(४), न चैकोऽर्थः(५) स्फुटोऽस्फुटश्च सम्भवति विरोधात्,
अतः स्फुटप्रतिभासस्याध्यक्षस्य स्फुटस्वलक्षणावेषयत्वं, अस्फु-
टप्रतिभासस्य च लौकिकीदिविकल्पस्यास्फुटालीकविषयत्वमित्याश-
ङ्कते । नन्विति । अध्यक्षाणां नीलपीताद्याकारभेदवदध्यक्षलै-
ङ्गिकयोरपि स्फुटास्फुटप्रतिभासस्वभेदो विषयभेदं विनाऽनुपपन्न
इत्याशङ्कते । नन्विति । इत्यपि कश्चित्(६) । धर्मिण्येव एक-
स्मिन्नेव धर्मिणि । बहुतरालपतरधर्मवद्भूमिविषयत्वमेव स्फुटा-
स्फुटप्रतिभासत्वं, नाधिकं, मानाभावात्, तच्च नैकविषयत्व-
विरोधीत्याह । न कथञ्चिदिति । प्रत्यक्षे एकविषयेपि (७), न

दीधितिटिप्पणी ।

नीलपीतादीति । अत्र यथा विषयभेदो नियामक इत्यर्थः ।
न चायं कल्पः पुनरुक्तः, पूर्वं नैक्यायिकमतमाश्रित्य
स्फुटार्थावगाहनानतिरिक्तमेव स्फुटाऽस्फुटप्रतिभासत्वमुक्तं, इदानीं
तु बौद्धमतमालम्ब्य आकारविशेषरूपस्य प्रतिभासत्वस्योपपादक-
त्वात् विषयभेद उक्त इति न दोषः । नानाधर्मिणि एतत्तु न दोषकर-
मतः पृथयति । एकस्मिन्निति । एवकारस्य धर्मिणि इत्यनेन सम्बन्धे

(१) प्रतिभासने—पा० १ पु० ।

(२) स्फुटेति—कालि पु० पु० पा० ।

(३) प्रतिभासस्य—पा० २ पु० ।

(४) प्रत्ययानां स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं—कालि० सु० पु० पा० ।

(५) न चैकोऽर्थः—कालि० सु० पु० पा० । (६) इत्यपि के चिद—पुन० पु० पा० ।

(७) एकविषयेपि । यथा कालि० सु० पु० पा० । स्फुटाऽस्फुटार्थावगाहनात् । इति—एतन्मते

मान्द्यव्यवहारो दूरान्तिकादौ प्रत्यक्षेपि लोकानाम्, न
तु सर्वथैवाप्रतिपत्तौ ।

दीपितिः ।

त्विति । तद(१)प्राहिणस्तत्रास्फुटप्रतिभासत्वानुपपत्तेरिति ॥

दीपितिटिप्पणी ।

एकाभिन्नधर्मिण्ययोगो मुख्यवच्छेद्यः स्यादत एकस्मिन्नित्यनेन स-
म्यन्धे एकान्याधर्मियोगितावच्छेदकं लघु स्यात्, विधेयस्य एकत्व-
स्यायोग्यवच्छेदश्च स्यादित्येवकारस्तथा योजितः ॥

कल्पलता ।

ननु यदि शब्दलिङ्गयोरपि धर्म्येव विषयस्तदा स
एवैकत्र स्फुटोऽन्यत्रास्फुटः कथं भासतामित्याह ।
नन्विति । प्रकाशः सर्व एव स्फुटः स्फुटास्फुटव्यव-
हारश्च बहुतराल्पतरबर्मविषयतानिवन्धन इत्याह ।
न कथञ्चिदिति । एतदेवाह । यथा यथेति । न त्विति ।
यदि शब्दलिङ्गयोर्द्विर्विषयता न स्यात्तदा तत्रा-
स्फुटतापि न भवेदित्यर्थः ॥

विदूरादिप्रत्ययोपि पक्ष एवेति चेत् । अस्तु । न तु(२)

दीपितिः ।

दूरदूरतरादि(३)प्रत्यया अपि नास्माकं स्वलक्षणसाक्षिणो न
वा(४) साक्षात्कारिणः, परं त्वलीकालम्वना अनादिविकल्पवा-
सनासमुत्थाः समारोपित(५)साक्षात्कारा(६) इत्याशङ्कते । विदू-

(१) यदि शब्द लिङ्गयोर्द्विर्विषयता न स्यात् तदा तत्रास्फुटतापि न स्यात्, इदमेवाह ।
तदिति ।

(२) ननु—पा० २ पु० ।

(३) इत्यादि—पुन० पु० पा० ।

(४) ननु स्वलक्षणविषयकत्वे कथं साक्षात्कारित्वमित्यत्राह । न वेति ।—मुलानन्दः ।

(५) च साक्षात्कारित्वेन तत्र व्यवहारमुपपादयति । समारोपेति ।—मुलानन्दः ।

(६) तादात्म्येन साक्षात्कारोपेत् । समारोपितसाक्षात्कारता इति कश्चित्पाठ ।

तावतापि धर्मधर्मिभेदासिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य तत्सन्दे-

दीधितिः ।

रादीति । पक्षः पक्षतुल्यकक्षः(१) । नस्वित्यादि । यमर्थमन्वमि-
नवं(२) तमेव पक्षामीति लौकिकप्रत्यक्षयोरेकविषयताग्राहको-
ऽनुव्यवसायो धर्मधर्मिणोरभेदात् तत्तद्धर्माग्राहिणो लौकिकप्र-
त्यक्षस्य धर्मिष्विषयत्वानुपपत्त्या बाधकेनाप्रमाणीकर्त्तव्यः, सिद्धे
च धर्मधर्मिणोर्भेदे बाधकाभावात् प्रमाणेनानुव्यवसायेन वा-
धितं लौकिकाध्य(३)क्षयोरेकविषयत्वाभावसाधकमनुमानं, यदा
तु धर्मधर्मिणोर्भेदसन्देहस्तदा बाधकसन्देहादापाततोऽनुव्यवसा-
यस्य प्रामाण्यसन्देहेपि दूरादिमस्यैः सन्दिग्धानैकान्तिकं(४)
तदित्यर्थः । अथ दूरादिप्रत्यया अपि पक्षकुक्षौ निक्षिप्यन्ते(५),

दीधितिद्विष्णी ।

पक्षतयाऽनिर्दिष्टत्वादाह । पक्ष इति । मूले धर्मधर्मिभेदासिद्धिप-
र्यन्तं किमित्यनुधावनमतस्तत्प्रयोजनमाह । यमर्थमित्यादि अप्रा-
माणीकर्त्तव्य इत्यन्तेन । धर्मधर्मिभेदासिद्धिर्यादि स्यात्तदा प्रत्यक्षबोधा-
त्मको यमर्थमित्यनुव्यवसायोऽप्रामाणं स्यात्, तथाच परम्परे प्रत्यक्ष-
बाधकधनमसङ्गतमतो भेदमत एवेदमिति भावार्थः । तद्धर्माग्राहिण
इति । अनुव्यवसायस्तावत् दृष्टार्थानुमितार्थयोरेकविषयकस्तत्र प्र-
माणं भविष्यति, तच्च न सम्भवति, लौकिकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षविषयी
भूतव्यक्तिधर्माग्राहकावस्योभयसम्मततया धर्मधर्मिभेदे द्विषरी
भूते तस्य प्रत्यक्षविषयीभूतधर्मिष्विषयत्वमनुपपन्नं, तथाच क एकवि-
षयत्वं, भेदासिद्धौ तु प्रत्यक्षबाधो लगतीत्याह । सिद्धे चेति । तत्स-
न्देहेपीति मूलं व्याचष्टे । यदा त्विति । दूरादीति । तत्र स्वमते निश्चित-

(१) लौकिकादिविकल्पात् पक्षतात्पक्षकुक्षौ निक्षेपे अपि सन्दिग्धानैकान्तिकद्वयपुन-
स्पादनं भवति । पक्षतु-त्यक्त इति ।

(१) यमर्थमनुमिनोमि-—पुन० पु० पा० । (१) लौकिकप्रत्य-—पुन० पु० पा० ।

(४) सन्दिग्धानैकान्तिक-—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) तथाच न सन्दिग्धानैकान्तिकमिति भावः ।

हेपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य वा परिहारः, तावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः ।

दीधितिः ।

तदाऽप्रयोजकत्वमित्याह । तावतापीति । धर्मधर्मिणोरभेदसाधकं तु न मानमस्तीत्याशयः ॥

दीधितिदिष्ण्या ।

साध्यामाववति धर्मधर्म्यभेदसंदेहाधीनासेनोद्युत्तित्यसंदेहाद्यामि-
चारसन्देह इत्यर्थः । अत्र पक्ष एव ध्यभिचारसन्देहो न दूषणं, नतु प-
क्षसमादावपीति मतमाश्रित्य पक्षं विहाय दूरादीत्यनुधावनम्, अत
एवाग्रे वक्ष्यति, अप्रयोजकत्वमिति । तथाच तावतापीति मूले एकवि-
पयत्वेपि प्रतिभासभेदो भविष्यतीत्यर्थंकेपि साध्यासत्त्वेपि हेतुसत्त्वं
पमप्रयोजकत्वं दर्शितमिति भावः । ननु धर्मधर्म्यभेदसाधक एवानुक्त-
लतर्कस्तीत्यत आह । धर्मधर्मिणोरिति ॥

कल्ललडा ।

पक्ष एवेति । तत्रापि स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदे-
न(१) सद्द्रव्यपार्थिवादिप्रतिभासभेदेन वा विषयभेदं
साधयिष्याम इत्यर्थः । अतद्व्यावृत्तियेषयतां यदि
दूरादिप्रत्ययानां साधयसि तदा प्रत्यक्षसाध(२) एव,
विधिस्फुरणस्य साधितत्वात् । विषयभेद(३)प्रतिभास-
भेदेन धर्मधर्मिणोर्भेद(४) दूरान्तिकप्रत्ययानां धर्म्यवि-
षयत्वे साध्ये साध इत्यन्ये । तच्चिन्त्यम् । प्रतिभासभे-
देन(५) विषयभेदमात्रसाधनं तु(६) सन्दिग्धानैकान्तिक-
कपराहतम् । प्रतिभासभेदोपि स्यान्न तु विषयभेद
इति विषयसाधकाभावात् । तत्सन्देहे धर्मधर्म्यभेद-
सन्देहे वा साधसन्देहे वा ॥

(१) स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदेन—पुनः पु० पा० १ । (२) प्रत्यक्षवाद—पुनः पु० पा० ।

(३) विषयभेद—नास्ति पा० पुनः पु० । (४) धर्मिणोर्भेदे—कलि० सु० पु० पा० ।

(५) प्रतिभासभेदेन—नास्ति पा० पुनः पु० । (६) साधनं तत्र—पुनः पु० पा० ।

- ११ मद्रसूत्रशाङ्करभाष्यम् । षण्णःसूत्रयन्त पूर्णानन्द्रीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दा-
नन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । सम्पूर्णम् । [वेदान्तविभागे ९] ४० १-०
- १२ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । वासनाभाष्य सहितः ज्योति-
षाचार्य म०म० श्री ६ मद्रापुरदेवशास्त्रिभूतदिप्पणी सहितः । "गणिताध्यायः" । ४० २-०
"गोलाध्यायः" । ४० २-० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्णे ४० ४-०
- १३ काकषणदीश्वरकल्पत्रयम् । पण्डित रामकृष्ण चार्मणा सम्पादितम् । पण्डित
रङ्गनाथ शर्मा एव. ५. साहिरयोपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनाया
समाधीतम् । [आसुवेद शास्त्रविभागे १] ४० ०-८
- १४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिमारविचिरचितम् । महिनाथसूत्रि-
कृतया घण्टापत्रसमाख्यया तथा ५० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुभाष्यव्या-
ख्याया समलङ्कितम् । [सर्वत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] ४० ०-१२
- १५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्धोजपदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्प्रबन्धममिथापरामि-
थान प्रवीतनमहाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया
सङ्कितः । साहित्याचार्येण लिखिते इत्युपाख्यानाराधनशास्त्रिणा भूमिकादिभिः
सम्बन्धय सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] ४० ०-१०
- १६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिमारविचिरचितम् । महिनाथसूत्रि-
कृतया घण्टापत्रसमाख्यया तथा ५० श्रीकनकलालशर्मेणा कृतया भागवतश्रीविनी-
त्याख्यया समलङ्कितम् । [सर्वत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० ११] ४० ०-६
- १७ शक्तिवादः, श्रीगङ्गाधरमहाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीठरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टा-
चार्यविरचितविश्वसिद्धिसहितः । [न्यायविभागे १०] ४० ३-०
- १८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं श्रीडमानाथज्वालकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिद्ध-
व्याचलक्षणम् । पं श्रीहरिरामसुब्रह्म विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं
श्रीहरिराशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी श्लोडपत्रेण च । [भाष्य वि० ११] ४० ०-६
- १९ रत्नाध्यायः । टीकया संवलितः । [आसुवेदशास्त्रं वि० २] ४० ०-१०
- २० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्ये मोमांसक शिरोमणि पं
सूर्यनारायणभुवनेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण
प्रथमं यत्र पञ्चमूलात्पार्श्वसंयुतेषु १४६ महवाटोपमं व्यासाविचारताः तत्र
प्रथमं प्रकरणं सुद्धितं प्रथमो व्यासः । [व्या० नि १०] ४० १-८
- २० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम् । द्वितीयोभागः । [न्या० वि०] ४० १-४
- २१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-
स्येष्टपुस्तकम् । [गणितविभागे १] ४० ०-६
- २२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
स्येष्टपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] ४० ०-६
- २३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजसूत्रिः, [२] भाषा
गणेशसूत्रिः, [३] नागोजीमददृष्टान्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगमुष्काराख्य टीका पदकस्येतम् । सदिप्पण । [योग० विभागे १] ४० १-०
- २४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० महिलनाथकृत
सन्नीविनीटीका तथा परीक्षोगोमि सुभाष्यव्याख्याया सहितः । १ ते ४ सर्गः
मूलधम् ४० १-४-० तथा १ ते ६ सर्गः ४० १-८ तथा ६ ते १० सर्गः ४० १-८
- २५ योगदर्शनम् । पं श्रीचण्देवसिंहकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्याया सहितम् ।
सदिप्पण । [योग वि० २]
- २६ काव्यमोमांसा - १. राजतोषविरचिता । साहित्याचार्य पं ।
द्विद्वे छत काव्यमोमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ६ अध्याय]
[वाचपनिभागे १]

- ४ नामानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीरिषिविद्यालयाध्यापकेन ४०० पं० साहित्याचार्य पण्डित श्री यशदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भाषार्थदीपिकाद्वयया व्याख्यया समलक्ष्णवृत्त्य वृद्धा भूमिका द्वितीयाध्यायानुवादादिभिः समाधायक्य -सम्पादिताम् । [नाटक विभागे १] २० १-२
- ८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीश्रीश्रीदान विरचितम् । महिषासकृत सप्तोत्थिया, पारिपत्र-द्वयाचार्य विरचित पारिपत्र-द्वय्या तथा साहित्याचार्य ५० श्री मासवग दास्यो लिखितकृत भाषप्रबोधिनीश्याख्या त्रिपद्या च सहिताम् । [काव्य १४] २० ८-८
- ९ जागदीशोत्थधिकरणम् । न्यायाचार्यध्यासिवदत्तमिश्रविरचित गंगाधरपञ्चास्य त्रिपद्या सहितम् । (न्यायविभागे १०) २० ९-०
- १० काव्यकल्पलतावृत्ति । भागमरचन्द्रवतिनिर्मिता अरिर्मिडकृतम्प्रसहिता । (भक्तद्वारविभागे ४) २० १-४
- ११ वैवाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाधर्मप्रणीता । श्रीमदानन्दकृत-मुञ्चोधिण्या, श्रीलाकडकारकृत-तापशविक्रया व्याख्यया च सहिता । ५० धीनरदिनोर-दादिणानिर्मितया अक्षराखणमहेश्वर त्रिपण्या अथवार्थमान्या लिङ्गानुताम नप्रक्षियया उपादिकोपेण च सहिता । (ध्यारं वि० ११) पूर्वाद्धम् । २० २-८
उपराद्धम् । २० २-८
- १२ त्रिपुराहस्यम् (महासम्मन्नाडम्) साह्ययोगशास्त्राचार्य भोगुण्डन्नाल नाश्रिणा संघोषितम् । साहित्याचार्य लिखित-इत्युसाख्य ५० श्रीलारण्यनाश्रिणा निवदाभ्यां भूमिधाऽन्यायानुक्तमणिकाम्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि० १) २० ६-०
- १३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्वरदक्षमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्या । उरुया संरलितम् । (कर्मशाण्डविभागे ७) २० ४-०
- १४ अरुणोदकस्वविरचित् । ध्यात्रगदीशतर्कालङ्कारकृता । न्यायाचार्य ध्यासिवदत्त मिश्रविरचित गंगाधरपञ्चास्यया त्रिपणी सहित । (न्यायवि० १३) २० १-४
- १५ सत्कारदापक । गणेशपूजादिपेह्यागान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित ध्यासिवानन्दवन्त परंतीथविरचित । (कर्मशाण्ड वि० ५) २० २-०
- १६ वेपथु-यदीपक । कालनिर्णयनोद्ययनसहित । म० म० पं० नि यानन्दवन्त परंतीथ विरचित । (कर्मशाण्ड वि० ९) २० ३-०
- १७ धीतस्तुम् । धीमन्महर्षि-लाठ्याधरप्रणीतमप्रिधामान्तम् । (कर्म० वि० १०) २० २-०
- १८ नञ्चम्पू अथवा दयवन्ताकथा । महाकविध्यासिविद्यमभट्टविरचिता । विषमवद प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भाषबोधिनी त्रिपणी सहिता । (का० वि० १०) २० १-४
- १९ धीमन्मन्त्रम् । धीमन्मन्त्रमिन्वार्क महासुनीन्द्रविरचित वेदान्तपरिपत्र सौरभ्या उरुसुप्रकाश्यायेन श्रीधीन्यासाचार्यविरणप्रणीत श्रीवेदान्तकीस्तुभभाष्येन च समाधायकृतम् । (धीनिम्ब्याकर्मशाण्डम्) (वेदान्त वि० १०) २० ३-०
- २० वाचलम् । स्वयंसाधनवनिडेवृत्तं प्राटे परमापथोर्मितया लिखितपुरादेवतमङ्ग-न्दोनिचन्ध, श्रीमन्ना देवशापेसरणाममामिकेण कश्चिपुद्गनेन तु-कभजनविदुषा विरचित, उत्सुनेन बहुशास्त्रारणेण व विचद्वर्षिना मदासमहोपाध्यायेन देवीप्रमाद षण्डतप्रवरेण कृतया सर्वर्णन्या टीक्यापस्कृत । (छन्द शास्त्र वि० ४) २०
- २०१ सिद्धान्तकण्ठम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृता । न्यायाचार्य श्रीसावदक्षमिश्र-विरचित । न्यायाख्य त्रिपणी सहितम् । (न्याय विभागे) २० १-८